

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ВІСНИК

НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ХПІ»

Серія: Актуальні проблеми історії України

№ 38 (1147) 2015

Збірник наукових праць

Видання засноване у 1961 р.

Харків
НТУ «ХПІ», 2015

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».
Збірник наукових праць. Серія: «Актуальні проблеми історії України». – Харків: НТУ «ХПІ». –
2015. - № 38 (1147) – с. 138.

Державне видання

Свідоцтво Держкомітету з інформаційної політики України
КВ № 5256 від 2 липня 2001 р.

Збірник виходить українською та російською мовами

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук затвердженого Постановою Президії ВАК України від 26 травня 2010 р., № 1-05 (Бюлетень ВАК України, № 6, 2010 р., с. 3, № 20).

Координаційна рада

Є.І. Сокол, д-р техн. наук, проф. (**голова**)

К.О.Горбунов, кандидат технічних наук, доцент (**секретар**)

А.П.Марченко, д-р техн.наук, проф.; Є.І.Сокол, д-р техн.наук, чл.-кор. НАН України;

Є.Є.Александров, д-р техн.наук, проф.; А.В.Бойко, д-р техн. наук, проф.;

Ф.Ф.Гладкий, д-р техн. наук, проф.; М.Д.Годлевський, д-р техн.наук, проф.;

А.І.Грабченко, д-р техн.наук, проф.; В.Г.Данько, д-р техн.наук, проф.;

В.Д.Дмитриєнко, д-р техн. наук, проф.; І.Ф.Домнін, д-р техн. наук, проф.;

В.В.Єпіфанов, канд. техн. наук, проф.; Ю.І.Зайцев, канд. техн. наук, проф.;

П.О.Качанов, д-р техн. наук, проф.; В.Б.Клепиков, д-р техн. наук, проф.;

С.І.Кондрашов, д-р техн.наук, проф.; В.І.Кравченко, д-р техн.наук,

проф.; Г.В.Лісачук, д-р техн. наук, проф.; О.К.Морачковський, д-р техн. наук, проф.;

М.А.Ткачук, д-р техн. наук, проф.; В.І.Ніколаєнко, канд. іст. наук, проф.;

П.Г.Перерва, д-р екон.наук, проф.; В.О.Пуляєв, д-р техн. наук, проф.;

М.І.Рищенко, д-р техн. наук, проф.; В.Б.Самородов, д-р техн. наук, проф.;

Г.М.Сучков, д-р техн. наук, проф.; Ю.В.Тимофієв, д-р техн. наук, проф.

Редакційна колегія серії:

Відповідальний редактор: В.І.Ніколаєнко, канд.іст.наук, проф.

Заст. відповідального редактора: Л.П.Савченко, канд.іст.наук, доцент

Відповідальний секретар: А.В. Харченко, канд. іст. наук, доцент

Члени редколегії: Л.М.Бесов, д-р іст. наук, проф. В.Я.Білоцерковський, д-р іст. наук, проф.,

В.Я.Заруба, д-р екон.наук, проф., В.В.Калініченко, д-р іст. наук, проф., В.І.Ніколаєнко, канд. іст.

наук, проф., М.М.Олійник, д-р іст. наук, проф., А.В. Харченко, канд. іст. наук, доцент,

Л.П.Савченко, канд. іст. наук, доц., В.М.Скляр, д-р іст. наук, проф., М.П.Требін, д-р. філос. наук,

проф., В.Я.Міщенко, д-р екон. наук, проф.

*У квітні 2013 р. Вісник Національного технічного університету «ХПІ», серія «Актуальні проблеми історії України», включений у довідник періодичних видань бази даних **Ulrich's Periodicals Directory (New Jersey, USA)**.*

Рекомендовано до друку Вченою Радою НТУ «ХПІ».

Протокол № від . 09. 2015 р.

© Національний технічний університет «ХПІ», 2015

В. І. НИКОЛАЄНКО, канд.іст.наук, професор, завідуючий кафедрою політичної історії НТУ «ХПІ»;

Л. П. САВЧЕНКО, канд.іст.наук, доцент НТУ «ХПІ»

ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНІ НОВАЦІЇ 1920-Х РОКІВ У ХАРКІВСЬКОМУ ТЕХНОЛОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ: «ПРОЛЕТАРИЗАЦІЯ», УКРАЇНІЗАЦІЯ

Стаття присвячена характеристиці одного з етапів історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Аналізуються кампанії «пролетаризації» та українізації, які значною мірою визначили специфіку розвитку Харківського технологічного інституту (сучасна назва – НТУ «ХПІ») у 20-х роках ХХ століття. Кампанія «пролетаризації» мала і негативні наслідки: нездатність частини студентів повноцінно оволодіти фаховими знаннями і відповідне падіння якості освіти, несправедливі переслідування та обмеження доступу до навчання в інституті представників «непролетарських» верств. Згорання українізації в наступний період ліквідувало багато важко досягнутих здобутків.

Ключові слова: вища школа, «пролетаризація», українізація, студенти, викладачі, робітничий факультет, підготовчі курси.

Вступ. У 2015 році Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» святкує ювілей. За свою 130-річну історію університет пережив декілька хвиль масштабних реорганізацій. 20-ті роки ХХ століття були саме таким, багатим на зміни та новації часом. Зокрема, цей період був відзначений кампаніями «пролетаризації» та українізації вищої школи. Ці кампанії суттєво змінили соціальне обличчя Харківського технологічного інституту (тодішня назва НТУ «ХПІ»). Характерно, що у багатьох наукових дослідженнях, які зачіпають проблеми «пролетаризації» та українізації вищої школи України, містяться численні посилання на приклади з практики саме Харківського технологічного інституту [1, с.84, 85, 97, 106, 111; 4, с. 90, 92, 93, 96, 98; 5, с. 387, 390; 7, с. 670, 683, 684, 688, та ін.]. Однак, окреме висвітлення цих процесів у ХТІ на сьогодні обмежується лише відповідним розділом нарисів з історії НТУ «ХПІ», виданих у 2010 році [3, с. 33–84]. На нашу думку, для повноцінного розкриття означеного сюжету цього явно недостатньо.

Мета. Представлена стаття покликана систематизувати накопичений за останні роки джерельний матеріал та позначити деякі нові акценти у трактуванні даної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Одним з пріоритетних завдань післяреволюційного реформування вищих навчальних закладів радянська влада вважала їх «пролетаризацію». Головними інструментами цієї політики виступали

зміна правил прийому до ВНЗ, створення робітничих факультетів та підготовчих курсів, здійснення періодичних соціальних «чисток» студентського корпусу.

Вже під час приймальної кампанії 1920-го року Радою Харківського технологічного інституту було прийнято рішення до абітурієнтів з числа робітників та селян замість конкурсних іспитів застосовувати лише співбесіди. Тим абітурієнтам, які не витримували навіть співбесіду, як правило не відмовляли у вступі, а зараховували на робітфак або на підготовчі курси. Ці заходи здійснювалися на виконання інструкції виданої Наркоматом освіти УСРР 8 травня 1920 року. З осені 1921 року до вищої школи вже взагалі можна було потрапити лише за рекомендаціями партійних, профспілкових, комсомольських, військових організацій та комітетів незаможників. Чи не єдине виключення з цього правила почало працювати з 1924 року стосовно дітей викладачів інституту. Для цієї категорії студентів було скасовано вимогу щодо необхідності мати рекомендації партійних або інших радянських органів. Для їх зарахування до уваги брались не наявність робітничого стажу, а «наукові праці та заслуги батьків». Тоді за рішенням керівництва ХТІ студентами першого курсу були зараховані сини професорів А. А. Алова та Ф. О. Белякова [3, с. 56].

Політика пролетаризації чітко виявилась при наборі до вузу в 1924 році: з 240 чоловік, зарахованих на перші курси, 197 чоловік, тобто 82 % від їх загальної кількості, були робітниками та селянами. В 1929–1930 навчальному році цей показник дорівнював вже 90 % [3, с. 55].

Одним з основних засобів «пролетаризації» української вищої школи стали робітфаки. 7 березня 1921 року Раднарком УСРР видав декрет «Про організацію робітничих факультетів», яким зобов'язав НКО не пізніше 1 травня відкрити у семи містах республіки, в тому числі і в Харкові, робітфаки з дворічним строком навчання [4, с. 87]. Створювались вони як воєнізовані заклади, слухачі яких вважались мобілізованими на навчання, забезпечувались харчами і обмундируванням за армійськими нормами. Слухачі до цих факультетів зараховувалися за направленнями партійних організацій, радянських органів, командування військових частин, комнезамів.

У 1921 році робітничий факультет було створено і у ХТІ. Фактично він став п'ятим факультетом інституту. Деканом робітфаку був призначений професор І. М. Бабаков, його заступником – К. Г. Хлебников. Розміщався робітфак у креслярському корпусі. Навчальні заняття розпочались 6 червня 1921 року. Контингент робітфаківців неухильно зростав: якщо на початку вересня 1921 року їх налічувалось 214, то у вересні 1923 – 579 чол. [3, с. 46]. В 1922–1923 навчальному році навчальний процес на робітничому факультеті забезпечували 39 викладачів, в тому числі 19 викладачів вузів, 16 – середніх навчальних закладів і 4 студенти ХТІ [3, с. 52]. Особлива увага надавалась викладанню математики, літератури, російської та української мов.

Робітфаківці користувались багатьма привілеями які не розповсюджувалися на інших студентів. Так, тривалий час лише робітфаківцям надавалось право на поселення до гуртожитку та отримання навчальних посібників. Постановою ВУЦВК

від 5 грудня 1923 р. було встановлено стипендії для всіх без винятку слухачів робітфаків. Для робітфаківця стипендія дорівнювала 8 карбованців, а для студента інституту 4 карбованця. Стипендії отримувала дуже незначна частина студентів [2, с. 81; 4, с. 88]. Робітфаківці отримували продовольчі пайки за нормами курсантів військово-навчальних закладів. Власне, за тогочасним трактуванням, пайок входив до поняття стипендії, яка розподілялась на чотири частини: грошову, продовольчу, речову і житлово-навчальну [4, с. 88]. Продовольче забезпечення мало складати на місяць 30 фунтів муки, понад 10 фунтів зерно-круп, майже 2 фунти жирів, понад 1 фунту солі, що містило на день 1808 калорій. Між тим ця норма містила лише 67% від загальнодержавного харчового мінімуму в 2700 калорій. В ХТІ навіть цієї незначної норми часто не дотримувалися. Так, у січні-травні 1922 року на кожного учня робітфаку ХТІ видавалося продовольства на 1382 калорії в день [4, с. 88]. У цілому, незважаючи на більш привілейоване становище у порівнянні зі звичайними студентами, робітфаківці далеко не були достатньо забезпечені у своїх основних потребах. Серед них було багато сімейних людей, які мали піклуватися і про родину. Тому багатьом робітфаківцям доводилося підробляти.

Покращення матеріального стану робітфаківців явно було пріоритетним завданням у фінансуванні потреб вищої школи. Для сімейних робітфаківців в інституті був відкритий дитячий садок та піонерська кімната. Робітфаківцям виділялася речова допомога. Приміром, у 1923 році їм було виділено 557 пар черевиків, 400 комплектів штанів та гімнастерок, 64 пальто. У 1928 році їм було підвищено розміри стипендії до 30 карбованців [3, с. 60].

Хоча основна частина робітфаківців ХТІ мала виробничий стаж з робітничих професій, зустрічались серед них вихідці і з інших соціальних груп. Так, станом на осінь 1923 року з 579 робітфаківців робітників було 461, селян 41, службовців 48, «інших» 29. Характерно, що до робітфаку, після прийняття відповідного рішення у 1924 році зараховували дітей викладачів ХТІ, у тому числі з родин дореволюційної професури. Слухачами робітфаку стали сини професора М. А. Воскресенського і викладача робітфаку Ф. А. Чорноморченка, дочка професора П. П. Копняєва [3, с. 56].

Питома вага вихованців робітфаку у складі студентів протягом досліджуваного періоду зростала з кожним роком. Досягалося це не тільки завдяки робітфаківцям ХТІ, але й за рахунок випускників інших робітфаків УСРР. Наприклад, в 1923 році на механічний та електро-технічний факультети були зараховані 198 робітфаківців, з яких тільки 90 були вихованцями робітфаку ХТІ, а інші 108 – випускниками Луганського та інших робітфаків [3, с. 53].

З метою подальшого підвищення кількості робітників та селян серед студентів, у вузах СРСР в 1926 році почали створюватися, поряд з робітфаками, підготовчі курси. У ХТІ вже у 1928 році на річних підготовчих курсах (з відривом і без відриву від виробництва) навчались 215 осіб – переважно робітники і селяни, які мали робітничий стаж. Поряд з ними у тому ж році на підготовчі курси партійними органами було направлено близько тисячі комуністів, яких називали «парттисячниками». В ХТІ перші «парттисячники» приступили до занять восени

1928 року, а влітку 1929 року 22 з них були зараховані на перший курс інституту [3, с. 46].

Радикальним засобом зміни соціального складу студентів стали чистки з метою вилучення з інституту «соціально-чужих елементів». 25 квітня 1923 року спільним рішенням ДПУ та Укрголовпрофосвіти була створена комісія з обліку студентів інституту, склад якої був підтверджений наказом по ХТІ від 2 травня 1923 року. До неї входили Орис (ДПУ УСРР), Вагранський (губком КП(б)У), заступник політкомісара ХТІ Ю. М. Жвирблянський (як представник від Укрголовпрофосвіти). За рішенням цієї комісії, в тижневий термін окремі категорії студентів заповнювали спеціальні анкети. До цих категорій студентів належали: колишні офіцери, військові чиновники, унтер-офіцери та рядові царської армії; юнкери; колишні білогвардійці, які втекли свого часу за кордон, а потім повернулися на Батьківщину; студенти, які залишались на окупованій Білою армією території; особи командно-адміністративного складу Червоної армії, які були в полоні та ін. На підставі даних анкет комісія визначала студентів, які за її думкою становили загрозу для Радянської влади.

Ще до початку роботи комісії, в березні 1923 року з ХТІ були відраховані 46 «соціально-чужих» студентів, а в травні, уже під час роботи цієї комісії – ще 33 студенти, в липні – 20. Відраховувались і ті студенти, які повинні були, але з різних причин не заповнили анкет. Так, на початку 1925 року за цією причиною з інституту було вилучено 19 студентів.

В 1929 році до складу комісії входили Жадан, Кучук, Алентьев, Чигиринський і Сергієнко. На допомогу їм при бюро ЛКСМУ інституту був створений «загін легкої кавалерії», один з членів якого – Сергієнко – входив до складу комісії. В результаті їх спільної роботи до кінця 1929 року з ХТІ були відраховані десятки так званих «соціально-чужих елементів» [3, с. 56–57].

У результаті масованого застосування усіх цих інструментів «пролетаризації» станом на 1929 рік питома вага робітників серед студентів чотирьох основних факультетів інституту досягала понад 58 %, селян – 6 %, а разом вони склали майже 65 % від загальної кількості студентів. Показовою є таблиця порівняльних даних про соціальний склад студентів ХТІ у 1916–1917 і 1928–1929 навчальних роках, наведена в книзі з історії НТУ «ХПІ», виданій у 2010 році. [3, с. 58]

Таблиця 1. Порівняльні дані про соціальний склад студентів ХТІ в 1916–1917 і 1928–1929 навчальних роках

№ з/п		Осіб	%
	1916/1917 навчальний рік (1065 студентів = 100 %)		
1.		214	20,1
2.	<i>Діти дворян і чиновників</i>	23	2,1
3.	Діти осіб духовного звання	136	12,8
4.	Діти почесних громадян і купців	442	41,5
5.	Діти міщан і цехових	23	2,1
6.	Вихідці з козацьких родин	180	17,0
7.	Діти селян	17	1,6
8.	Діти іноземних громадян	30	2,8
	Інші		
9.	1928/1929 навчальний рік (1936 студентів = 100 %)	1078	55,7
10.		120	6,1
11.	<i>Робітники та діти робітників</i>	628	32,4
12.	Селяни та діти селян	12	0,6
13.	Кустарі та діти кустарів	98	5,6
	Службовці та діти службовців		
	Інші		

Ці дані свідчать про значні зміни в соціальній структурі студентського контингенту ХТІ. «Пролетаризації» сприяло й те, що напередодні революції ХТІ не був за своїм соціальним складом елітарним ВНЗ, до якого б масово вступали представники аристократії. Характерно також, що за даними студентських переписів початку 1920-х років Харківський технологічний мав чи не найвищий серед ВНЗ України відсоток студентів, які приймали участь у революційному русі до 1917 року [1, с. 66]. Разом з тим, не варто вважати цифри офіційної статистики 1928–1929 навчального року точним виміром соціального представництва. О. Л. Рябченко звернула увагу на багаточисельність випадків фальсифікації документів про соціальний стан. Більшість підробок здійснювалась через отримання довідок за хабар, або по знайомству. Дослідниця, зокрема, наводить серед інших два приклади з практики ХТІ. Перший з них стосується студента Бобовича, який вступив до інституту «по фальшивим документам, які видали знайомі батьку», що було засвідчено Бахчисарайським райвиконкомом. Другий взято зі спогадів колишнього студента М. Москвіна, який згадував, що «поставивши не одну пляшку самогонки сільським вождям, я добився від них документів, що засвідчували мою бідність, пролетарське походження та інше...» [5, с. 387]. Більшість таких підробок схоже не розкривалась і це давало можливість власникам подібних документів отримати вищу освіту.

Політика українізації мала надати підтримку процесу вкорінення радянської влади і більшовицької ідеології в Україні, зробити їх більш прийнятними для

місцевого населення. Важливою складовою цієї політики стала українізація освіти і, зокрема, вищої школи УСРР.

29 жовтня 1925 р. НКО УСРР прийняв циркуляр за № 468, згідно якого українізація ХТІ повинна була бути завершена до кінця 1930–1931 навчального року. 30 листопада 1925 р. Правління ХТІ на своєму засіданні створило комісію з українізації інституту. До її складу ввійшли проректор з навчальної роботи проф. М. К. Шматько (голова), професори П. Т. Дедусенко, Г. Ф. Проскура, Я. В. Столяров, Я. І. Ніколін, П. П. Копняєв, А. О. Потебня, а також два студенти. 22 грудня 1925 р. від механічного факультету до складу комісії був обраний А. В. Родкевич. Пізніше її склад частково оновлювався. В комісії працювали викладачі В. Ф. Бржечка, Я. Л. Геронімус та ін. [3, с. 61].

У грудні 1925 р. комісія була зайнята розробкою календарного плану українізації інституту. 15 січня 1926 р. Правління інституту зобов'язало комісію у стислі строки завершити розробку плану та висловити свої пропозиції щодо терміну переходу до викладання українською мовою.

27 квітня 1926 р. календарний план українізації інституту був затверджений НКО УСРР. Він передбачав здійснення повної українізації перших курсів у 1927/28 навчальному році, других – у 1927/28, третіх – у 1929/30, четвертих – у 1930/31.

Українізацію інституту розпочали з апарату управління. Ще на початку квітня 1924 р. Правління прийняло рішення про переведення на українську мову діловодства і організацію для працівників вузу трьохмісячних курсів з вивчення української мови. Вже з 1925 р. протоколи засідання Правління інституту велись українською мовою. Але на рівні деканатів, кафедр та інших підрозділів ця робота просувалась повільно. 9 січня 1926 р. комісія з українізації сповістила секретарів деканатів та інших співробітників апарату управління про те, що вони повинні негайно перевести на українську мову діловодство, а самі «українізуватися протягом наступних трьох місяців», пройшовши навчання на курсах [3, с. 61–62].

Дуже гостро стояло питання про оволодіння українською мовою викладачами та переведення на україномовне викладання навчальних дисциплін. В циркулярі НКО УСРР за № 466 від 29 жовтня 1925 р. зазначалось, що всі викладачі, незалежно від термінів завершення українізації вузу, повинні оволодіти українською мовою та науковою термінологією своїх предметів. Висловлювалась надія, що вже у 1925–1926 навчальному році вони оволодіють мовою на такому рівні, що зможуть вести навчальний процес. Конкретні ж терміни переходу викладачів до читання лекцій українською мовою були визначені такі: для соціально-економічних дисциплін – 1926/27 навчальний рік; загальнотехнічних – 1927/28, спеціальних дисциплін – до початку 1930/31 навчального року. Семінарські заняття та лабораторні роботи із загальнотехнічних дисциплін повинні були проводитися українською мовою вже у 1927–1928 навчальному році, а зі спеціальних – у 1928–1929. Тих, хто не володів українською мовою, можна було приймати на викладацьку роботу виключно за дозволом НКО УСРР і тільки «при наявності поважних причин».

Термін, відведений для «українізації» ХТІ, тобто 1930–1931 навчальний рік, був максимальним, бо в деяких ВНЗ аналогічну роботу пропонувалось завершити ще до початку 1926–1927 навчального року [3, с. 62].

У листопаді – грудні 1925 р. в ХТІ було проведено тестування викладачів. Вони самі визначали для себе термін переходу до викладання українською мовою, вказували в анкетах у якій мірі володіють мовою і як планують поглибити свої знання з мови. З 50 опитаних тільки один викладач виявив готовність негайно перейти до викладання українською мовою. 17 викладачів, в т. ч. професори І. М. Бабаков, В. Ф. Бржечка, В. Є. Тір, М. І. Некрич та ін. зобов'язались почати читати свої курси українською мовою за рік; 15 викладачів – Я. І. Ніколін, А. Б. Пазол та ін. – через два, 7 викладачів – І. А. Красуський, М. І. Кузнецов, М. Н. Сахаров, О. Х. Хінкулов та ін. – через три. Частина викладачів, головним чином «старі» професори – Г. Ф. Бураков, М. Д. Зуєв, В. М. Матросов, П. М. Мухачов, Є. І. Орлов та ін. – на той час ще не визначились.

Декілька викладачів (В. Ф. Бржечка, А. О. Потебня, В. Є. Тір, М. К. Шматько та ін.) погодились читати свої дисципліни українською мовою в 1926–1927 навчальному році, при умові готовності студентів.

В кінці вересня 1926 р. НКО УСРР нагадував керівництву інституту та викладачам, що з початку 1927–1928 навчального року всі дисципліни, які викладаються на перших курсах, повинні читатися українською мовою. Викладачі зобов'язувалися завчасно підготувати свої курси, скласти їх програми і не пізніше 20 листопада 1926 р. подати їх до Укрпрофосвіти. Але завдання це залишилось не виконаним. Із-за слабого володіння мовою, відсутності відповідних підручників, недостатньої розробки спеціальної термінології і т. д. – в першому триместрі 1927/28 навчального року лекції практично з усіх дисциплін першого курсу читались російською мовою. Правління інституту вирішило проводити українською мовою тільки практичні заняття з математики (проф. В. Ф. Бржечка, М. Ф. Спенглер та ін.), механіки (проф. І. М. Бабаков, Я. Л. Геронімус та ін.), хімії та нарисної геометрії. Повна «українізація» викладання математики та механіки запроваджувалось тільки на першому курсі інженерно-будівного факультету. На других та третіх курсах українською мовою рекомендовалось викладати дисципліни тільки тим, хто добре володів мовою.

Але в січні 1928 р. з'ясувалось, що практичні заняття частково або повністю продовжували проводитися російською мовою, а лекції – читалися переважно російською. За рекомендацією Комісії з українізації проректор з навчальної роботи проф. І. М. Бабаков письмово сповістив кожного викладача першого курсу, що в наступному навчальному році, вони повинні проводити заняття виключно українською мовою. Відповідні вказівки отримали також викладачі старших курсів. Проте, терміновий перехід до викладання українською мовою від них не вимагався: мова йшла лише про своєчасну підготовку до нього. Більш суворо ставилося питання стосовно до робітфаку: викладачі І–ІІ курсів персонально попереджались, що в 1928–1929 навчальному році всі дисципліни будуть викладатися виключно українською мовою [3, с. 62–63].

Таким чином, «українізація» викладання в ХТІ до 1927–1928 навчального року була реалізована частково. Основна робота була перенесена до наступного року. Обумовлено це було тим, що більша частина професорсько-викладацького складу ще не була готова до цього. За станом на 25 жовтня 1928 р. з 154 штатних і позаштатних професорів та викладачів інституту українською мовою володіли 30, тобто 29,4 %. За оцінкою навчальної частини, силами цих викладачів можливо було організувати україномовне викладання лише окремих дисциплін. По одному викладачу, який знав мову припадало на нарисну геометрію, металургію, електротехніку, основи машинобудування, технологію силікатів; по два – на українську мову, та фізику; по три – на хімію, деталі машин та технічне креслення; чотири – теоретичну механіку, п'ять – математику та ін. – всього 27 дисциплін. При цьому мова йшла про дисципліни переважно загальноосвітнього, і, частково, загальнотехнічного циклу, які викладалися на I–II курсах. З 29 професорів та викладачів, які працювали зі студентами першого курсу, мовою володіло 13, а серед 16 інших – тільки 8 вивчали і готувались перейти до викладання нею.

Складовою частиною «українізації» була робота, пов'язана з вивченням студентами української мови. По справжньому ця робота розпочалась в 1925/26 навчальному році, коли до навчальних планів ВНЗ було внесено зміни, які передбачали її обов'язкове вивчення. Студенти, які володіли мовою, звільнялись від її вивчення при умові успішного складання іспиту у обсязі відповідної програми. Той хто не складав іспиту, вивчав мову нарівні з іншими. Студентам-випускникам 1925/26 року видавалось свідоцтво про закінчення ХТІ тільки після того, як вони склали іспит з мови. Тому навчальна частина вимушена була складати окремо розклад занять з української мови для цієї категорії студентів, формувати академічні групи з 5–30 чоловік, які по 4 години щотижня вивчали її. Заняття проводилися за рахунок збільшення тижневого навантаження студентів.

Обов'язкове вивчення української мови студентами було запроваджено у весняному триместрі 1926 р., але тільки для 161 студента четвертих курсів, які склали іспит з мови. Для цього Правління інституту виділило 482 крб. Першокурсники не вивчали мову у зв'язку з відсутністю коштів, а студенти II–III курсів були звільнені від занять, так як вивчали її раніше, відповідно до навчальних планів інституту. Зі студентів четвертих курсів було сформовано 10 академічних груп. Замість чотирьох годин на тиждень весняного триместру, їм українська мова стала викладатися по 2 години на тиждень в весняному та осінньому триместрах. В 1928–1929 навчальному році виявили бажання вивчати українську мову 1189 студентів I–III курсів та 478 студентів IV курсів всіх факультетів. Відвідування занять з української мови студентами складало 90–98 %.

Паралельно з «українізацією» основних факультетів інституту, відповідна робота проводилась і на робітфаку. У 1923–1924 навчальному році змінюються навчальні плани: на першому курсі зберіглась однакова кількість годин на вивчення української та російської мови – по 4 години на тиждень, на другому – замість двох годин вивчення української мови ввели 4 години, на третьому курсі – по дві години,

як і раніше, але замість української мови робітфаківці стали вивчати українознавство та українську літературу.

У 1927/28 навчальному році із першокурсників робітфаку була сформована лише окрема група з числа слухачів-українців, яким всі предмети викладалися українською мовою. Всім іншим слухачам першого і старших курсів українською мовою стали викладати тільки окремі предмети. 18 квітня 1928 р. Правління ХТІ поставило завдання повної «українізації» робітфаку, а в червні прийняло рішення виділити на вивчення української мови на першому курсі 6 годин на тиждень, а на другому й третьому курсах – по 4 години. Більш суворі заходи стали вживатись до слухачів, які погано володіли українською мовою. Восени 1928 р. Правління інституту лише умовно перевело на другий та третій курси робітфака 16 слухачів, які своєчасно не склали іспитів з української мови. [3, с.65–66].

У колективній монографії «Українізація 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки» було висунуто тезу про те, що робітфаки відіграли непогану роль у якості проміжного варіанту посилення українського складника [6, с. 93]. Не ставлячи під сумнів це твердження, зауважимо, що для ХТІ це правило спрацювало не в повній мірі. Про це, зокрема, свідчить неодноразове інформування предметною комісією робітфаку з мов Правління інституту з приводу неготовності багатьох випускників-робітфаківців до навчання українською мовою. [3, с.66].

Дослідники радянської українізації сходяться в думці про те, що найменших успіхів українізація досягла у сфері вищої освіти, а найслабшими показниками у цьому відношенні серед ВНЗ вирізнялися саме технічні виші [6, с. 92]. Аналіз практики українізації Харківського технологічного інституту засвідчує дійсно великі проблеми з якими стикався даний процес. Разом з тим, протягом 1920-х років було здійснено масштабну роботу з впровадження української мови у навчальний процес та діловодство ХТІ, зі збільшення представництва українців у студентському контингенті інституту. На краще змінював ситуацію і прихід на навчання нового покоління випускників шкіл, які вже достатньо тривалий час вивчали українську мову. Згортання українізації у 1930-х роках штучно перервало цей процес, який мав усі шанси досягти успіху.

Висновки. Таким чином, компанії «пролетаризації» та українізації суттєво змінили соціальне і національне обличчя Харківського технологічного інституту. Значно розширились можливості здобуття вищої освіти для багатьох груп населення, які раніше не мали повноцінного доступу до вищої школи. Однак, кампанія «пролетаризації» мала і негативні наслідки: нездатність частини студентів повноцінно оволодіти фаховими знаннями і відповідне падіння якості освіти, несправедливі переслідування та обмеження доступу до навчання в інституті представників «непролетарських» верств. Згортання українізації в наступний період ліквідувало багато важко досягнутих здобутків.

Список літератури: 1. Лаврут О. Політична поведінка студентської молоді в непівський України // Краєзнавство: науковий журнал / О. Лаврут. – Київ: Вид-во «Телесик», 2010. – Ч. 3. – С. 64–71. 2. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.):* колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2-х ч. – Ч. 2. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с. 3. *Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут».* Історія розвитку. 1885–2010. / За ред. В. І. Ніколаєнко. – Харків: НТУ «ХПІ», 2010. – 408 с. 4. *Прилуцький В. І.* Матеріально-побутові умови життя студентства радянської України 1920-х рр. // Український історичний журнал. / Прилуцький В. В. – Київ: 2008. - № 3. – 86–101 с. 5. *Рябченко О.* Реконструкція студентської повсякденності 1920-х років: джерельні пріоритети // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удот. – Київ: Інститут історії України НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 19. – С. 378–392. 6. *Українізація 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки.* Колективна монографія / За ред. В. А. Смолія. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. – 392 с. 7. *Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя.* Колективна монографія. / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. – 786 с.

Bibliography (transliterated): 1. *Lavrut O.* Politychna povedinka studentskoyi molodi v nepivskyj Ukrayiny // *Krayeznavstvo: naukovy`j zhurnal* / O. Lavrut. – Kyiv: Telesyk, 2010. – Vol. 3. – 64–71. 2. *Narysy povsyakdennogo zhyttya radyanskoyi Ukrayiny v dobu nepu (1921–1928):* kolektyvna monografiya / Ed. S. V. Kulchyczkij. – Vol. 2. – Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2010. – 382. 3. *Nacionalnyj texnichnyj universytet «Kharkivskyj politexnichnyj instytut».* Istoriya rozvytku. 1885–2010. / Ed. V. I. Nikolayenko. – Kharkiv : NTU «KhPI», 2010. – 408. 4. *Pryluczkyj V. I.* Materialno-pobutovi umovy zhyttya studenstva radyanskoyi Ukrayiny 1920th // *Ukrayinskyj istorychnyj zhurnal* / Pryluczkyj V. V. – Kyiv: 2008. - No 3. – 86–101. 5. *Ryabchenko O.* Rekonstrukciya studentskoyi povsyakdennosti 1920th: dzherelni priorytety // *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini* / Golova redaklegiyi V. A. Smolij; Ed. O. A. Udot. – Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. In-t istoriyi Ukrayiny, 2008. – Vol. 19. – 378–392. 6. *Ukrayinizaciya 1920–1930: peredumovy, zdobutky, uroky.* Kolektyvna monografiya / Ed. V. A. Smoliya. – Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2003. – 392. 7. *Ukrayinske radyanske suspilstvo 30th. XX century: narysy povsyakdennogo zhyttya.* Kolektyvna monografiya. / Ed. S. V. Kulchyczkij. – Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2012. – 786.

Надійшла (received) 11.05.2015 р.

УДК 94(477) «1920»

Післяреволюційні новації 1920-х років у Харківському технологічному інституті: «пролетаризація», українізація / В. І. Ніколаєнко, Л. П. Савченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2015. - № 38 (1147). – С. 3-13. Бібліографія: 7 назв. – ISSN 2079-0813.

Стаття присвячена характеристиці одного з етапів історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Аналізуються кампанії «пролетаризації» та українізації, які значною мірою визначили специфіку розвитку Харківського технологічного інституту (сучасна назва – НТУ «ХПІ») у 20-х роках ХХ століття. Кампанія «пролетаризації» мала і негативні наслідки: нездатність частини студентів повноцінно оволодіти фаховими знаннями і відповідне падіння якості освіти, несправедливі переслідування та обмеження доступу до навчання в інституті представників «непролетарських» верств. Згорання українізації в наступний період ліквідувало багато важко досягнутих здобутків.

Ключові слова: вища школа, «пролетаризація», українізація, студенти, викладачі, робітничий факультет, підготовчі курси.

УДК 94(477) «1920»

Послереволюционные новации 1920-х годов в Харьковском технологическом институте: «пролетаризация», украинизация / В. И. Николаенко, Л. П. Савченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2015. - № 38 (1147). – С. 3-13. Бібліографія: 7 назв. – ISSN 2079-0813.

Стаття посвящена характеристике одного из этапов истории Национального технического университета «Харьковский политехнический институт». Анализируются кампании «пролетаризации» и украинизации, которые в значительной мере определили специфику развития Харьковского технологического института (современное название – НТУ «ХПИ») в 20-х годах ХХ века. Кампания «пролетаризации» имела и негативные последствия: неспособность части студентов полноценно овладеть специальными знаниями и соответствующее падение качества образования, несправедливые преследования и ограничения доступа к обучению в институте представителей «непролетарских» слоев. Сворачивание украинизации в последующий период ликвидировало много с трудом достигнутых успехов.

Ключевые слова: высшая школа, «пролетаризация», украинизация, студенты, преподаватели, рабочий факультет, подготовительные курсы.

Post-revolutionary Innovations of 1920th in Kharkiv Technological Institute: «Proletarization», Ukrainization / V. I. Nikolayenko, L. P. Savchenko // Bulletin of NTU "KHPI". Series: Actual problems of Ukrainian history. - Kharkiv: NTU "KHPI", 2015. - № 38 (1147). – P. 3-13. Bibliogr.: 7. – ISSN 2079-0813.

The article is devoted to the characteristic of one of the stages of the National technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» history. The campaigns of «Proletarization» and Ukrainization which largely determined the specificity of Kharkiv technological Institute (modern name – NTU "KHPI") development in 1920th are analyzed. Campaign «proletarianization» had negative consequences: the inability of the students to fully master the special knowledge and corresponding drop in the quality of education, unjust persecution and restrictions on access to training at the Institute of representatives of «non-proletarian» estates. Folding Ukrainianization thereafter eliminated many hard-won gains.

Keywords: high school, «Proletarization», Ukrainization, students, faculty, working faculty, preparatory courses.

ВОЛОСНИК Ю. П., докт. іст. наук, проф., ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харків
ОНАЦЬКИЙ М. Ю., викладач, ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харків

ПРИВАТНОПІДПРИЄМНИЦЬКІ ТОВАРИСТВА ХАРКОВА: ВИНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ В РОКИ НЕПУ

У статті аналізуються виникнення та діяльність підприємницьких товариств у Харкові в роки непу. Проаналізовано правову базу приватних товариств та роль держави в регулюванні діяльності товариств різних типів. Досліджено персональний склад фундаторів товариств повних, на вірі, з обмеженою відповідальністю та акціонерних, роль товариств у економічному житті Харкова, а також процес їх ліквідації в період згорання непу.

Ключові слова: неп, приватні підприємства повні, на вірі, з обмеженою відповідальністю, акціонерні.

Вступ. Сучасний динамічний, але багато в чому суперечливий розвиток приватного підприємництва в Україні робить актуальним вивчення історичного досвіду функціонування різних його організаційно-правових форм. Особливий інтерес у цьому плані представляє доба непу. Критичне переосмислення місця і ролі приватного підприємництва 1920-х років у виході країни з глибокої кризи має допомогти сучасному реформуванню української економіки, подоланню її кризового стану. Не дивлячись на те, що проблема розвитку приватного підприємництва в Україні в роки непу знайшла певне відображення у вітчизняній історіографії, різні її аспекти, такі, як розвиток підприємницьких товариств, його регіональна специфіка, зокрема у Харкові, тогочасній столиці УСРР, отримав фрагментарне в цілому висвітлення [1; 8; 9; 11].

Тому **метою цієї статті** є аналіз процесу виникнення і функціонування приватнопідприємницьких товариств різних організаційно-правових форм у Харкові в період непу.

Хронологічні межі статті – початок 1920-х – 1930 років, тобто від початку легалізації підприємницьких товариств в роки непу до часу їх ліквідації.

Джерельну базу статті складають законодавчі акти, періодична преса та переважно неопубліковані документи архівних фондів Харківського обласного державного архіву, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Державного архіву Російської Федерації.

Виклад основного матеріалу. За добу воєнного комунізму радянською державою була здійснена спроба ліквідувати інститут приватного підприємництва. В першу чергу нищівного удару зазнали найбільш розвинуті і цивілізовані форми приватного підприємництва, зокрема акціонерно-пайові товариства.

Тому відразу після переходу до непу процес відродження підприємництва починається з архаїчних його форм і лише поступово відбулося відродження більш високих і цивілізованих форм його функціонування.

Розвиток приватного підприємництва відбувався в 1920-ті роки у різних організаційно-правових формах. Поряд з індивідуальним підприємством, при якому

підприємство знаходиться в особистій власності підприємця, розвиток отримали колективні форми підприємства (тобто такі, коли капітал підприємства належить кільком або навіть великій групі осіб). Однією з найпоширеніших форм об'єднання капіталів осіб були прості товариства.

Об'єднання декількох осіб у товариство для спільного володіння торговим або промисловим підприємством (відоме ще з давніх часів) відбувалося в роки непу, по-перше, з метою поєднання особистих зусиль, знань і досвіду учасників, бажаючих (враховуючи «класову» специфіку радянського режиму), по можливості, уникати вживання найманої праці. По-друге, внаслідок необхідності залучення додаткових капіталів, оскільки часто власні кошти підприємця були досить скромними. По-третє, в наслідок прагнення учасників товариського підприємства більш-менш рівномірно розділити між декількома особами ризику, пов'язані з функціонуванням підприємства, при чому ризику не лише матеріального характеру, але й особистого (враховуючи правову незахищеність особи підприємця). [1, с. 1–2].

Законодавство УССР періоду 1920-х років приділяло досить велику увагу розвитку підприємства у формі асоційованих підприємств з повною, обмеженою та змішаною відповідальністю. З 435 статей Цивільного кодексу УСРР 92 статті були присвячені питанням правового регулювання діяльності товариств різних типів (з них 44 статті присвячені акціонерним товариствам) [3, с.63–89].

Чинне законодавство радянської України часів непу узаконило існування таких колективних форм підприємництва, як товариства: прості, повні, на вірі, з обмеженою відповідальністю та акціонерні.

Відмінність між вказаними типами товариств полягала, по-перше, в різному ступені асоціювання капіталу, а по-друге, в різній мірі правової та майнової відповідальності учасників того або іншого типу товариств. Так, згідно норм Цивільного кодексу УСРР, всі учасники товариства з обмеженою відповідальністю несли додаткову відповідальність за зобов'язаннями товариства не лише внесеними у товариство вкладками, але й особистим майном у кратному (зазвичай 3 – 5 кратному) відношенні до суми свого внеску.

В товаристві на вірі (командитному товаристві) закон розрізняв дві категорії учасників: 1) необмежено відповідальні (або повні) товариші, що відповідали перед кредиторами всім своїм майном; 2) товариші, вся відповідальність яких обмежувалась тільки їх внесками (вкладники) [3, с. 72–74]. Учасники повного товариства відповідали за всіма зобов'язаннями, що виникли в процесі його функціонування, всім своїм майном (як солідарні боржники), незалежно від частини його внесення в капітал товариства [3, с. 67].

Законом встановлювалися порядок заснування товариств, форма їхніх статутів та процедура затвердження останніх, порядок утворення та вимоги щодо мінімального розміру основного капіталу (для акціонерних товариств та з обмеженою відповідальністю). Також регламентувалися питання, пов'язані з утворенням та функціонуванням керівних та розпорядчих органів товариств (загальних зборів акціонерів, правління, ревізійної комісії), засади розподілу отриманого прибутку (дивідендів), процедура ліквідації товариств різних типів [3, с. 63–89].

Внаслідок розвитку товариської форми підприємництва на самому початку 1923 р. в УСРР, за даними Держплану УСРР 9/10 приватної торгівлі знаходилося у руках формально трудових (тобто без застосування найманої праці) торгових товариств (здебільшого простих) і артілей, що склалися часто-густо з 5 – 6 і більше учасників [10, ф. 337. – оп. 1. – спр. 745. – арк. 14.].

Досить великим за масштабами діяльності було повне торгово-промислове товариство братів Лішбергових (Мойсея, Бориса, Герша та Йосипа). Воно поновило свою діяльність 1921 р. у Харкові (було засновано ще у 1914 р.) під фірмою «Металофарба». Товариство проводило операції із закупівлі та збуту металевих виробів, технічного обладнання, торгувало олійними та сухими фарбами. Арену торгової діяльності була не лише Україна, але й інші регіони СРСР. Поряд з торгівлею, фірма братів Лішбергових займалася виробництвом. Для цього у Харкові товариство орендувало дротяно-цвяховий завод. Обіги цієї фірми у другій половині 1920-х рр. перевищували 1 млн. карб. Одних лише податків до державного бюджету «Металофарба» сплачувала в сумі 60 тис. карб на рік [5, ф. р-871. – оп.11. – спр. 1867.– арк. 174, 310, 398, 400].

З 1922 р. у Харкові здійснювало свою роботу у сфері виробництва повне товариство «Баканов С. Ф. і к^о», учасниками якого, окрім С. Ф. Баканова (колишнього власника кондитерської фабрики), були І. М. Магазинник (колишній власник фотомайстерні) і І. А. Раппопорт (колишній кооператор). Товариство орендувало державну кондитерську фабрику із 28 робітниками та виробляло пряники. Щомісячні обіги товариства перевищували 25 тис. карб. Товариство також володіло крамницею, що торгувала різним крамом. [5, ф. 1. – оп. 1. – спр. 1125. – арк. 14]. В середині 1920-х років у Харкові діяло повне товариство Ю. П. Лапін, М. П. Уманец, К. А. Кузьмін, А. С. Деркач і К. А. Бугаєнко «Гамбрінус», що займалося виробництвом та реалізацією пива. Капітал товариства складав – 5 тис. карб. Керував ним Ю. П. Лапін [2, 1926 – 9 січня]. Для насичення споживчого ринку певну роль відіграла діяльність Харківського повного товариства Б. Ф. Брегман та Д. М. Яшпан – Українська панчошна фабрика «Вікторія», що займалася виробництвом та реалізацією дефіцитних у роки непу панчош. Розмір капіталу товариства складав 12 тис. карб. Воно діяло у межах всієї України [2, 1926 – 8 квітня]. Тоді ж функціонувало і Харківське «Повне товариство по розливу та реалізації винних виробів Півдня Росії Аз'яну і К^о Розвак».

Але не всі типи товариств отримали однаковий розвиток. Найбільш поширеними були прості товариства, що не мали права юридичної особи, а їх заснування не вимагало значного часу та зусиль. В той же час Держплан УСРР ще у березні 1923 р. відмічав повну відсутність товариств на вірі, пайових статутних і акціонерних товариств, а також товариств змішаного типу [10, ф. 337. – оп. 1. – спр. 745. – арк. 11]. І хоча у подальшому ситуація (особливо з акціонерними товариствами) дещо змінилася на краще, істотних зрушень все ж не сталося. Так, у роки непу в Харкові діяли два товариства на вірі [2, 1925 – 5 лютого; 5 вересня]. Одне з товариств на вірі виникло у місті на початку лютого 1925 р. під фірмою «Перше Харківське борошномельне товариство на вірі Д. Б. Геккер». Метою товариства

проголошувалося здійснення торгівлі зерновими та мучними продуктами та перемелення борошна на території всієї УСРР. Учасниками товариства були: необмежено відповідальний товариш Д. Б. Геккер та вкладники Л. Г. Любан і П. І. Гуревич, що вносили по одній тисячі карбованців у це товариство. Розпорядником товариства був Д. Б. Геккер. Капітал товариства дорівнював 5 тис. карб., а угода товариства визначалася як безстрокова [2, 1925 – 5 лютого]. Через рік у складі товариства відбулися зміни. Замість вибулих двох вкладників з'явилися нові М. Ф. Беленицький та В. Л. Басерман. Розпорядником залишився Д. Б. Геккер [2, 1926 – 5 лютого].

У цей час у Харкові функціонувало й інше товариство на вірі «Взаємоторгпром», засновниками якого були підприємці І. П. Развалінов, С. П. Грінченко, М. Н. Адамов, Г. Р. Бугайцов та А. Д. Малеев [5, ф. р-203. – оп. 2. – спр. 65. – арк. 4].

Для розвитку вугільної промисловості Донбасу певну роль зіграла діяльність гірничозаводського товариства з обмеженою відповідальністю «Горзапто», що було утворене в Харкові в 1926 р. групою підприємців (з числа колишніх дореволюційних власників шахт, комерсантів і великих лісопромисловців), до складу якої входили М. Шмаєв, Л. Фарберов, Я. Купчик та інші. «Горзапто» експлуатувалися (до січня 1927 р.) 4 гірничих підприємства, товариство займалося відновленням і переобладнанням раніше закладених шахт і проводило нові шахтні розробки. Але внаслідок допущених керівництвом «Горзапто» прорахунків і зловживань, нераціональній організації діяльності (створення зайвих структур, необґрунтованого збільшення кількості штатних робітників за рахунок своїх родичів, надмірно високих ставок для членів правління) товариство зазнало великих збитків і, незважаючи на всі спроби органів влади врятувати підприємство, останнє збанкрутіло, заборгувавши державі майже 0,5 млн. карб., наданих як кредит. На початку 1929 р., згідно з постановою РНК УСРР, дане підприємство було ліквідовано [10, ф. 35. – оп. 3. – спр. 538. – арк. 10, 16, 23, 25; ф.423. – оп.4. – спр. 233. – арк. 16].

Раніше, до вересня 1924 р. у Харкові існувало ще одне змішане товариство з обмеженою відповідальністю «Нова Баварія», що спеціалізувалося на виробництві і збуті пива [5, ф. р-203. – оп. 2. – спр. 74а. – арк. 73].

Не дивлячись на певний їх розвиток за роки непу, як зазначалося у доповіді наркомату торгівлі УСРР (грудень 1928 р.), так і не набули значного поширення товариства повні, на вірі та з обмеженою відповідальністю [10, ф. 423. – оп. 5. – спр. 279. – арк. 44]. Причиною цього була політика радянської держави, що не бажала створювати нормальних (зокрема на законодавчому рівні) умов для цивілізованого розвитку підприємств різних форм власності та не забезпечила реальних переваг товариській формі підприємництва.

Починаючи з середини 1920-х рр. в УСРР певного поширення набуває акціонерне приватне підприємництво. Акціонерні (пайові) товариства, будучи вищим типом асоціювання капіталу, мали можливість залучати і мобілізувати необхідні для господарської діяльності капітали шляхом випуску акцій. У той же час

акціонерна форма власності дозволяла досить раціонально поєднувати індивідуальні і групові інтереси підприємців, забезпечуючи можливість більш ефективного використання раніше розпиленого капіталу. Важливо також підкреслити, що за законом вся майнова відповідальність учасників акціонерного товариства за зобов'язаннями товариства обмежувалась лише вартістю акцій, що їм належали [3, с. 75; 6, 1926. – № 39. – ст. 76].

Подібне обмеження підприємницького ризику, заміна персональної відповідальності за зобов'язаннями товариства відповідальністю юридичної особи (що в радянських умовах виявилось лише фікцією) сприяло створенню приватних акціонерних товариств. Важливу роль відігравала й та обставина, що акціонерним товариствам було дещо легше отримувати державні кредити і податкові пільги (малодоступні для одноосібних приватних власників).

З іншого боку радянська держава, прагнучи поставити під свій контроль стихійну підприємницьку активність, як один із шляхів регулювання підприємництва мала намір використати процес акціонування капіталу. При цьому переслідувалися й фіскальні цілі. Статути акціонерних товариств розглядалися і затверджувалися Українською економічною нарадою (УЕН) і потім реєструвалися в Наркомторзі УСРР. Закон зобов'язував усі акціонерні товариства (незалежно від форми власності) щорічно публікувати у пресі свої баланси і звіти про діяльність та встановлював кримінальну відповідальність за порушення цієї вимоги [6, 1924. – № 31. – ст. 229].

Затвердження комвноторгом при РНК УСРР у листопаді 1923 р. статуту харківського торгово-промислового товариства «Товаро-кредит» започаткувало заснування першого в УСРР пайового торгово-промислового підприємства, в якому брав участь виключно приватний капітал. Його фундаторами виступили приватні підприємці і харківське товариство взаємного кредиту (ТВК). Основний капітал, що становив 100 тис. карб. золотом, був роздроблений на паї «Товаро-кредит» мав проводити переважно комісійні операції, здійснюючи кредитування своїх клієнтів [7].

Цікаво відзначити, що ще в травні 1922 р. статутна комісія НКВС УСРР відмовилася навіть розглядати статут харківського приватного товариства «Комлесторг» лише з тієї причини, «...що цей статут є таким, що впроваджує акціонерні начала в приватні товариства» [5, р-203. – оп. 1. – спр. 681. – арк. 2]. Але після впровадження цивільного кодексу УСРР (лютий 1923 р.) ситуація почала змінюватися на краще.

Фундаторами і керівниками багатьох акціонерних товариств нерідко ставали особи з дореволюційним «стажем» (часто-густо колишні акціонери акціонерних компаній і члени ТВК), що також мали великий досвід роботи та потрібні зв'язки в радянських господарських органах. Так, фундатори харківського акціонерного товариства «Приватно-скот-м'ясо» С. Філіпов, І. Розвалінов (колишній купець другої гільдії), В. Пащенко мали не тільки особистий досвід роботи на ринку м'ясної продукції, але й накопичили також чималий досвід щодо керівництва приватними кредитними і комерційними організаціями [5, ф. р-845. – оп. 3. – спр. 404. – арк. 32.].

Серед засновників «Мосхімлака» були колишні купці першої та другої гільдій С. М. Хазянов, В. М. Тафт та інші.

Спочатку процес виникнення приватних акціонерних товариств відбувався дуже повільними темпами, незначними були їхні капітали. Але справа полягала не тільки у недостатніх капіталах. Справа була, насамперед, в упередженому та навіть підозрілому ставленні представників різних рівнів влади до цієї підприємницької форми об'єднання приватного капіталу. Навіть на початку 1926 р. керівництво ВРНГ УСРР вважало, що самостійні «акціонерні товариства капіталів недопустимі політично!» [10, ф. 539. – оп. 4. – спр. 315. – арк. 12.]. Тому у 1925/26 р. по всій Україні нараховувалося лише 5, у 1926/27 – 4, на 1 травня 1928 р. – 8, на 1 жовтня 1928 р. – 10, а на початку 1929 р. – 41 акціонерне приватне товариство. [10, ф. 582. – оп. 1. – спр. 5068. – арк. 12; ф. 539. – оп. 14. – спр. 274. – арк. 8 зв.; ф. 423. – оп. 4. – спр. 224. – арк. 8 зв.]. Всього ж за 1923 – 1928 роки в УСРР виникли і діяли 50 приватних акціонерних товариств зі 185, що функціонували в СРСР [ф. 5446. – оп. 10. – спр. 939. – арк. 30]. Більшість акціонерних товариств (на 1928 р.) діяла у Харкові – 50%, ще 30% – в Одесі та 20% – у Києві [10, ф. 423. – оп. 4. – спр. 224. – арк. 104].

Деякі з акціонерних товариств Харкова були утворені з повних товариств. Так, у 1924 – 1925рр. функціонувало повне торгово-промислове товариство «Москательстрой», фундаторами якого були підприємці А. Хорожанський, П. В. Телятников, Я. Могилевский, Б. Гурарій, І. Клеймер та інші [10, ф. 423. – оп. 2. – спр. 164. – арк. 172, 179]. Згодом колишні фундатори цього товариства на його фундаменті створили акціонерне товариство «Мосхімлак» (капітал у 50 тис. карб.), що спеціалізувалось на виробництві та реалізації емальованих фарб і лаків. Річний обіг товариства у 1926/27 р. становив 925 тис. карб., а в 1927/28 р. – майже 800 тис. карб. [5, ф. р-1179. – оп. 19. – спр. 52. – арк. 6]. Інше приватне акціонерне товариство – «Текстиль» також було створено на базі «Повного товариства Південно-російської ниткової мануфактури», що діяло в Харкові з 1922 р. по 1927 р. Воно було засновано підприємцями Є. Лейтесом, В. Шувом, Є. Аптом та іншими. Це ж саме підприємство, але вже під маркою акціонерного (з 1927 р.) товариства, продовжило випускати текстильні вироби. Але у грудні 1928 р. товариство здійснило спробу ввезти в Україну контрабандним шляхом обладнання та машини, за що Харківською митницею не лише було конфісковано цей крам, але й накладено на «Текстиль» значний штраф у розмірі 141,2 тисяч карб. Все майно, що належало «Текстилю», зокрема ниткову фабрику, сировину і т.п. митниця продала задля покриття всієї суми штрафу. В наслідок цього акціонерне товариство вже в січні 1929 р. змушено було припинити свою діяльність, а в серпні – було ліквідовано [10, ф. 523. – оп. 4. – спр. 221. – арк. 1, 4, 5 – 8].

Для населення Харкова упродовж 1928/29 р. в умовах загострення продовольчої кризи неабиякого значення набувала діяльність місцевого приватного акціонерного товариства «Фруктоовоч», що за завданням харківського окрвноторгу спромоглося заготовити у РРФСР 60 вагонів картоплі, яку було реалізовано населенню за конвенційною ціною, що була менше ринкової. Свої операції щодо закупівлі

фруктів товариство здійснювало на Правобережній Україні, Росії, Кавказі, а ціни та націнки на його продукцію здебільшого не перевищували кооперативні. [10, ф. 423. – оп. 5. – спр. 185. – арк. 27 зв., 46 – 46 зв.].

Після переходу радянської держави до індустріалізації країни суттєво посилюється регулюючий вплив державних органів, передусім Наркомторгу УСРР, який став всіляко обмежувати обсяг комерційних операцій, ринки збуту і рівень цін на продукцію приватних акціонерних товариств. Так на вимогу Наркомторгу УСРР (1927 р.) до статуту приватного акціонерного товариства «Приватно-скот-м'ясо» був внесений спеціальний пункт, що ринок збуту його продукції обмежується Харковом. Тут повинні були здійснюватися 85% його операцій, а решта – на інших ринках [5, ф. р-845. – оп. 3. – спр. 404. – арк. 30 – 32 зв.; 6, 1927. – № 2. – ст. 11 (Від. 2)].

При затвердженні статуту приватного акціонерного товариства «Топбуд» (1929 р.), за наполяганням харківського окрвноторгу, йому було заборонено торгувати дефіцитними будівельними матеріалами, а окрвноторг дістав право встановлювати обов'язкові для «Топбуду» відпускні ціни на його продукцію [6, 1929. – № 23. ст. 108. (Від. 2), 10, ф. 423. – оп. 5. – спр. 27. – арк. 116]. Подібні обмеження при відсутності рівних умов діяльності підприємств різних форм власності помітно ускладнювали діяльність приватних акціонерних товариств.

В роки непу спостерігалась низка негативних явищ в діяльності приватних акціонерних товариств таких, як ухилення від реєстрації в Наркомторгзі УСРР, хоча починаючи з 1926 р. несвоєчасна реєстрація тягла за собою кримінальну відповідальність [6, 1926. – № 13. – ст. 46. (Від. 2)]. Мало місце розповсюдження акцій у примусовому порядку серед робітників і службовців приватних акціонерних компаній. Далеко не завжди виконувалася вимога податкових органів не приймати до складу акціонерів осіб, що мають податкову заборгованість, що часто-густо мало негативні наслідки для діяльності акціонерних товариств. [5, ф. р-1179. – оп. 18. – спр. 11. – арк. 1, 205].

За обставин наступу на приватний капітал державні органи стали більш насторожено відноситися до створення нових приватних акціонерних товариств, вбачаючи в них конкурентів державних і кооперативних підприємств на тих або інших ринках збуту і сировини. Почастішали відмови у затвердженні їхніх статутів. Так, у травні 1927 р. без жодного пояснення причин ВРНГ УСРР висловилося проти організації у Харкові двох акціонерних приватних товариств «Мосхімфарба» та «Металожерсть», фундаторами яких виступили великі підприємці С. М. Кока, С. М. Бірман, М. М. Бірман, В. М. Тафт і М. С. Горлін [10, ф. 423. – оп. 5. – спр. 21. – арк. 82 – 87]. У грудні 1928 р. Наркомторг УСРР відмовив у реєстрації статуту ще одному харківському акціонерному приватному підприємству – «Прикладшапка», ініціаторами створення якого були місцеві підприємці Б. Л. та М. В. Гуткіни, Х. М. Муравін, З. І. Іцков.

При тому Наркомторг посилався на те, що створення організації такого типу посилює небажану конкуренцію і матиме негативні наслідки для розвитку промислової кооперації та кустарної промисловості [10, ф. 423. – оп. 5. – спр. 212. – арк. 48, 62].

В умовах дії надзвичайних методів управління і згорання ринкових відносин приватні акціонерні компанії упродовж 1928 – 1930 років були змушені припинити свою діяльність. Багато харківських акціонерних товариств залишилися великими податковими боржниками перед державою: «Топбуд» заборгував місцевому окрфінвідділу 149 тис. карб., «Приват-скот-м'ясо» – 100 тис. карб., «Меблі» – 52 тис. карб., «Текстиль» – 23,7 тис. карб. [10, ф. 423. – оп.4. – спр. 222. – арк.5, 6; 5, ф. р-1179. – оп. 18. – спр. 505. – арк. 2; спр. 622. – арк. 15]. Заборгованість, що утворилась всупереч чинному законодавству, примусово стягувалась з акціонерів і керівників товариств.

Восени 1929 р. відбувся судовий процес у справі правління харківського приватного акціонерного товариства «Будівник» [5, ф. р-871. – оп. 11. – спр. 3206. – арк. 84]. Навесні 1930 р. були заарештовані і влітку постали перед судом керівник і декілька великих акціонерів (В. Кацнельсон, Н. Марченко, Л. Дворкін, Г. Смирнов та інші) ліквідованого харківського приватного акціонерного товариства «Фруктоовоч» [5, ф. р-1179. – оп. 18. – спр. 622. – арк. 15]. У березні 1930 р. були заарештовані та засуджені члени правління та багато акціонерів харківського акціонерного товариства «Топбуд» на чолі з його директором М. Красником [5, ф. р-1179. – оп. 18. – спр. 11. – арк. 81, 82 – 82 зв.]. Цей список можна продовжувати.

Висновки. Отже, в роки непу у Харкові, як і в цілому по Україні, відбулося відродження товариської форми підприємництва. Створення приватних товариств (особливо акціонерних) дозволило підприємцям об'єднати власні зусилля та капітали для розвитку господарської діяльності, що мали позитивні наслідки для відбудови економіки країни. Але умови радянської держави не сприяли розвитку даної форми підприємництва, особливо її вищого типу (акціонерної), що помітно гальмувало процес мобілізації коштів підприємців, обмежуючи їх економічні можливості. Внаслідок цього акціонерно-пайовою формою власності був об'єднаний порівняно невеликий прошарок приватних підприємців міста, а становище приватних товариств різних типів в цілому можна охарактеризувати, як нестійке (більшість харківських товариств проіснували півтора – два; значно рідше три і більше років). Приватні товариства були змушені функціонувати під жорстким контролем державних органів, що дріб'язково регламентували (особливо після переходу до політики індустріалізації) всі сторони їх діяльності, упереджено та навіть підозріло ставлячись до їх функціонування, не допускаючи небажаної конкуренції для державних, кооперативних та кустарних підприємств. Як наслідок такого становища – приватні товариства різних типів в роки непу так і не спромоглися розкрити свій значний потенціал та перетворитися на один з важливих чинників соціально – економічного розвитку Харкова.

Список літератури: 1. *Вавин Н. Г.* Товарищество простое, полное и на вере / П. Г. Вавин, А. Э. Вормс. – М.: Право и жизнь, 1924. – 129 с. 2. *Вісті ВУЦВК:* Орган ВУЦВК. – Харків, 1925 – 1926. 3. *Гражданский кодекс УССР* – Харьков: Юриздат НКЮ УССР, 1925. – 329 с. 4. *Державний архів* Російської Федерації. 5. *Державний архів* Харківської області. 6. *Зібрання узаконень і розпоряджень* робітничо-селянського уряду УСРР. – Харків, 1924 – 1929. 7. *Коммунист: Орган ЦК* и Харьк. окркома КП(б)У. – Харьков, 1923. – 14 ноября. 8. *Сігал Б. В.* До питання про приватний капітал на Україні: стат.-економ. нариси / Б. В. Сігал. – Харків: ЦСУ УСРР, 1929. – 179 с. 9. *Піріг О.* Підприємництво в Україні: від витоків до сьогодення / О. Піріг. – К.: Укрдрук, 2011. – 194 с. 10. *Центральний державний архів* вищих органів влади та управління України. 11. *Шкодін Л.Г.* Приватне підприємство в господарстві України (1921 – 1930) / Л. Г. Шкодін // Вістник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. № 401. – Історія України. – Вип. 2. – Харків, 1998. – С. 216 – 226.

Bibliography (transliterated): 1. *Vavy`n N. G.* Tovyary`shhestvo prostoe, polnoe y` na vere / P. G. Vavy`n, A. Э. Vorms. – Moscow: Pravo y` zhy`zn`, 1924. – 129. 2. *Visti VUCzVK:* Organ VUCzVK. – Kharkiv, 1925 – 1926. 3. *Grazhdansky`j kodeks* USSR – Kharkiv: Yury`zdat NKYu USSR, 1925. – 329. 4. *Derzhavny`j arxiv Rosijs`koyi* Federaciyi. 5. *Derzhavny`j arxiv Xarkivs`koyi* oblasti. 6. *Zibrannya uzakonen` i rozporyadzhen` robitny`cho-selyans`kogo* uryadu USSR. – Kharkiv, 1924 – 1929. 7. *Kommuny`st: Organ CzK y` Har`k. okrkoma* KP(b)U. – Kharkiv, 1923. – 14 noyabrya. 8. *Sigal B. V.* Do py`tannya pro pry`vatny`j kapital na Ukrayini: stat.-ekonom. nary`sy` / B. V. Sigal. – Kharkiv: CzSU USSR, 1929. – 179. 9. *Py`rig O.* Pidpry`yemny`cztvo v Ukrayini: vid vy`tokiv do s`ogodennya / O. Py`rig, D. Chernyak. – Kyiv: Ukrdruk, 2011. – 194. 10. *Central`ny`j derzhavny`j arxiv* vy`shhy`x organiv vlady` ta upravlinnya Ukrayiny`. 11. *Shkodina L.G.* Pry`vatne pidpry`yemstvo v gospodarstvi Ukrayiny` (1921 – 1930) / L. G. Shkodina // Vistny`k XNU im. V. N. Karazina. 401. – Istoriya Ukrayiny`. – Edit. 2. – Kharkiv, 1998. 216 – 226.

Надійшла (received) 11.05.2015 р.

УДК (477) «20»

Приватнопідприємницькі товариства Харкова: виникнення та діяльність в роки непу / Ю. П. Волосник, М. Ю. Онацький // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 38 (1147). – С. 14–23. Бібліогр.: 11 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті аналізуються виникнення та діяльність підприємницьких товариств у Харкові в роки непу. Проаналізовано правову базу приватних товариств та роль держави в регулюванні діяльності товариств різних типів. Досліджено персональний склад фундаторів товариств повних, на вірі, з обмеженою відповідальністю та акціонерних, роль товариств у економічному житті Харкова, а також процес їх ліквідації в період згорання непу.

Ключові слова: неп, приватні підприємства повні, на вірі, з обмеженою відповідальністю, акціонерні.

УДК (477) «20»

Частнопредпринимательские товарищества Харькова: возникновение и деятельность в годы нэпа. Ю. П. Волосник Ю. П., Онацкий // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 38 (1147). – С. 14–23. Бібліогр.: 11 назв. – ISSN 2079-0813.

В статті аналізуються виникнення та діяльність підприємницьких товариств в Харкові в роки нэпа. Проаналізована правова база приватних товариств та роль держави в регулюванні діяльності товариств різних типів. Досліджено персональний склад основателів товариств повних, на вірі, з обмеженою відповідальністю та акціонерних, роль товариств в економічному житті Харкова, а також процес їх ліквідації в період свертывання нэпа.

Ключевые слова: нэп, частные предприятия, полные, на вере, с ограниченной ответственностью, акционерные.

Volosnik Yuriy, Onatskiy Maxim. Public-private partnerships Kharkov: occurrence and activity in the years of the NEP. // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2015. – № 38 (1147). – P. 14–23. – Bibliogr.: 11. – ISSN 2079-0813.

The article analyzes the emergence and activities of business entities in Kharkiv in the NEP. Analyzed the legal framework of private societies and the role of the state in regulating the activities of companies of different types. Investigated the composition of the founders of the companies full, faith, limited liability and joint stock, the role of societies in the economic life of Kharkov, and the process of their elimination during the collapse of the NEP. As a result of this situation - different types of private companies during the NEP did not manage to achieve their great potential and become one of the important factors of socio - economic development of Kharkiv.

Keywords: new economic policy, private enterprise, full, faith, limited liability company, joint stock.

І. В. ДВОРКІН, канд. іст. наук, доц. НТУ «ХПІ»

ЄВРЕЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ КІНЦЯ ХVІІІ - ПОЧАТКУ ХХ СТ. В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізована сучасна українська історіографія історії євреїв в українських землях, що перебували під владою Російської імперії наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. Виділено основні напрями сучасних досліджень в українській юдаїці. Проаналізовано узагальнюючі роботи з історії українського єврейства; спеціальні розвідки, що досліджують історіографію історії євреїв, економічну історію, політику царизму в національному питанні, міграції, освіту та просвітництво, єврейське населення окремих регіонів та міст тощо.

Ключові слова: сучасна українська історіографія, юдаїка, імперський період, Наддніпрянська Україна.

Вступ У запропонованій статті ми звернемося до спеціальних праць з історії євреїв підросійської України у період з кінця ХVІІІ ст., коли до складу Російської імперії потрапила Правобережна Україна зі значним єврейським населенням, до початку ХХ ст. – падіння імперії, тобто у «довгому ХІХ столітті». Ми поставили собі за мету виділити основні напрями досліджень українських істориків, які безпосередньо чи у контексті вивчають історію євреїв України цього періоду. Найбільш цікавими для нас є дисертаційні дослідження, монографії з єврейської тематики, спеціальні публікації в українських наукових часописах, матеріали конференцій з юдаїки, видані в Україні, науково-популярні видання. Пласт написаних за останні десятиліття робіт є достатньо масивним, хоч і не є, звичайно, мейнстрімом української історіографії.

Спробуємо визначити, за які саме теми беруться вчені, які вони використовують джерела; чи звертаються до надбань світової історіографії; чи використовують новітні методологічні підходи; історія євреїв яких регіонів України досліджена більш повно, які аспекти українсько-єврейських відносин найбільше досліджені тощо.

Виклад основного матеріалу. Звернення українських істориків до єврейської проблематики, українсько-єврейських взаємовідносин, як зазначає Йоханан Петровський-Штерн, дає можливість показати багатокультурний та багатоетнічний характер України, вони «сприяють творенню нової, складнішої, динамічної й інтерактивної моделі України, яка не обмежується вузькими етнічними рамками» [1, с. 71]. Натомість, у сучасних розвідках привалюють етноцентричні підходи, що були запропоновані ще Дмитром Донцовим, які ототожнюють українську історію з історією етнічних українців. Ревізія цього підходу до історії України як багатоетнічної відбувається під впливом ідей В'ячеслава Липинського [1, с. 36-36].

Незважаючи на те, що більшість досліджень з української історії, написані у традиційній, націоцентричній, парадигмі, єврейська тематика, виявляється, дуже поширеною. Позбувшись обмежень, що їх мала у радянський час українська

історична наука, дослідники звернулися до нових тем з імперської історії «довгого XIX ст.». Серед них є багато розвідок, присвячених «національним меншинам», а саме полякам, євреям, кримським татарам, німцям, болгарам, сербам та іншим. Це сприяє формуванню уявлення України як багатоетнічної держави та розумінню мультикультурності українських земель у імперський період [2, с. 431,432].

Водночас, юдаїка в Україні постала після радянського періоду, який був, можна сказати, за певними виключеннями, втрачений для дослідників єврейської історії. У 1920-ті роки єврейські студії були дозволені (зважаючи на політику коренізації, що дала поштовх й до єврейського національно-культурного відродження), проте дослідники мали пристосовуватися до ідеологічного контролю з боку держави. У період від початку 1930-х років до смерті Й. Сталіна єврейська історіографія та єврейські організації були поступово знищені [3, с. 12]. Відлига та пов'язаний з нею дисидентський рух, пізніше перебудова дали можливість поступового відродження єврейських досліджень.

Перші сучасні публікації, як зазначає Леонід Фінберг, спочатку були аматорськими, проте поступово наближалися до певних наукових стандартів, у співпраці та за допомоги закордонних колег [4, с. 3-4]. Єврейські дослідження в сучасній Україні часто здійснюються за підтримки єврейських фондів та інституцій. На сьогодні існує певне академічне середовище, академічні центри, які займаються дослідженнями пов'язаними з історією євреїв України, відбуваються наукові конференції. Водночас, більшість дослідників знаходяться поза спеціалізованими інституціями, вивчаючи історію євреїв на кафедрах університетів, в інституті історії НАН України тощо. З юдаїкою пов'язані дисертаційні дослідження, монографії, спеціальні статті.

Отже, перейдемо, безпосередньо до аналізу історіографічної ситуації з зазначеної проблеми в пострадянській Україні. У першій половині 1990-х років виходять перші академічні публікації з історії євреїв, у тому числі узагальнюючі розвідки з історії євреїв України. Вони з'являються, між іншим, у головному українському історичному часописі «Українському історичному журналі». Серед перших – стаття І. Г. Самарцева «Євреї на Україні на початок XX ст.», опублікована у 1994 р. У цьому доволі ґрунтовному узагальненні автор звертається до розселення євреїв в Україні, формування «смуги осілості», особливо зосереджуючись на економічній історії українського єврейства, його соціальній структурі. Автор зазначає, що євреї значною мірою впливали на характер і структуру економіки, а також впливали на загальні суспільні процеси в українських землях [5]. І. М. Погребінська у своїй статті (1996 р.) аналізує правове та економічне становище євреїв в українських землях, зокрема порівнюючи державну політику щодо єврейства у Росії та Австро-Угорщині [6].

Серед монографічних узагальнень з нашої теми можна назвати двотомне видання – «Євреї України. Краткий очерк истории» Якова Хонігсмана та Олександра Наймана. Робота підіймає чимало питань з єврейської історії XIX ст., такі як царська політика, ставлення до євреїв з боку українських інтелектуалів, єврейські погроми тощо [7].

«Енциклопедія історії України», підготовлена інститутом історії НАН України містить велику статтю, про українських євреїв, у тому числі й на українських землях, підвладних Російській імперії [8]. Отже, історія євреїв «офіційно» включена головною академічною установою в український історичний наратив.

Чи не найповнішою спробою узагальнити історію євреїв Російської імперії є відповідний розділ Володимира Любченка. Його вміщено у «Нарисі з історії та культури євреїв України», (виданий Інститутом Юдаїки у Києві в 2005 р.). Це видання включає в себе історію та культуру євреїв на українських землях від давнини до сучасності. В. Любченко розглядає значне коло проблем, пов'язаних з єврейським життям в Наддніпрянській Україні. Розпочинаючи оповідь зі специфіки розселення євреїв в Західній частині Російської імперії, формування «смуги осілості», постійних та тимчасових обмеженнях щодо місця перебування, демографічних наслідків імперської політики. Автор, надалі розглядає правовий та соціально-економічний стан євреїв – зміни у підході до державної політики у роки правління різних імператорів. Зазначається, що основною мотивацією законодавства щодо євреїв було віросповідання. Говориться про право на обмеження кількості учнів-євреїв у середніх навчальних закладах, контроль над приватною єврейською освітою; жорсткі обмеження щодо права працювати на державній службі, участі у місцевому самоврядуванні, військову повинність євреїв, підвищене та спеціальне оподаткування. У динаміці розглядається сфера зайнятості євреїв, з огляду на значні обмеження для них: розвиток ремесел, торгівлі підприємництва та торгівлі, єврейське землеробство. Також висвітлюється життя єврейської громади, її релігійний характер, зокрема вплив на неї маскілім, поширення ідей Гаскалі, долучення євреїв до російської культури. Окремо висвітлено діяльність єврейських політичних партій та організацій, напрями єврейського політичного життя, а також внесок євреїв України у розвиток науки та культури. Як окрему проблему представлено антисемітизм та єврейські погроми [9].

Комплексне вивчення різноманітних аспектів життя єврейського населення українських регіонів та міст стало темою декількох дисертаційних досліджень, спеціальних розвідок, науково-популярних нарисів тощо. Вони, як правило, включають в себе декілька найважливіших аспектів життя єврейської громади. Дисертаційне дослідження Анни Морозової та її монографія присвячені єврейському населенню Лівобережної України у другій половині ХІХ ст. Одна з перших подібних робіт побудована на широкій джерельній базі, яка добре класифікована. Авторка проаналізувала демографічні процеси та правове становище євреїв, особливості їхньої економічної діяльності, єврейську освіту та духовне життя [10]. Дисертація і пізніша монографія дослідника з Донецька Володимира Гончарова присвячена єврейському населенню Південно-Східної України у той самий час. Ця робота побудована на широкій джерельній базі, у тому числі із залученням українських, російських та ізраїльських архівів; базується на широкій історіографії. Історик проаналізував процес заселення євреями краю, дослідив тенденції розвитку та модернізації єврейської громади; структуру зайнятості євреїв регіону, розвиток системи виховання й освіти у контексті модернізації єврейської громади [11].

Питання правового стану єврейського населення, демографії, погромів, єврейської благочинності, соціальної допомоги, релігійного життя єврейської громади Миколаїва розкриті у книзі Володимира Щукіна та Андрія Павлука [12]. Окрема робота присвячена єврейській громаді міста Бахмута (Артемівська) на Донеччині [13]. Єврейська громада Харкова імперського періоду, у порівнянні з такими містами як Одеса чи Київ вивчена значно менше. Її історію у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. досліджує харківський дослідник Артем Харченко. Історик, широко використовуючи концепцію селективної інтеграції Б. Натанса, вивчає процеси формування єврейської громади, декларовану імперську політику щодо євреїв та її реальну реалізацію місцевими елітами тощо [14].

Дослідження історії українських євреїв, що як вже зазначалося, активізувалося, у 1990-х роках потребує активного залучення архівних та друкованих джерел. Відносно відкритий доступ до архівних джерел тільки сприяє цьому. Зважаючи на це, важливу роль має публікація архівних джерел, зокрема трьох томів «Документов по истории и культуре евреев в архивах», виданих в рамках міжнародного дослідницького проекту, що включає серію архівних путівників по архівосховищах України, Росії та Білорусі (редактор-укладач Юхим Меламед). Перший том присвячений архівам міста Києва (2006), два інші – регіональним українським [15; 16; 17]. Один з них присвячений архівам Волинської, Житомирської, Рівненської та Черкаської (2009) – інший – південним областям – Миколаївській, Одеській, Херсонській (2014). Книги містять опис документів, що стосуються різних сторін єврейської історії, з десятків архівних та музейних установ, сотень фондів. Ці унікальні видання значно спрощують пошук джерел з юдаїки у вітчизняних архівах, адже у радянських архівах дотичність до єврейської історії одиниць зберігання та фондів часто не вказувалася [18]. Досить цікаве видання «Запорізький архів. Студії з історії євреїв запорізького краю ХІХ – першої половини ХХ ст.» містить розвідки з історії євреїв Південної України, комплекс опублікованих джерел з Державного архіву Запорізької області, характеристику відповідних фондів цього ж архіву [19]. З'являються також спеціальні дослідження, присвячені джерелам з історії українських євреїв [Див., наприклад: 20].

Історіографія історії українського єврейства також привертає увагу вітчизняних дослідників. У кожній дисертації, згідно з вимог, вміщено історіографічний розділ, втім історіографічне дослідження не є в цих випадках провідним. Крім того, існують і окремі історіографічні розвідки. Увагу істориків привертають такі непересічні особистості як М. Костомаров та М. Драгоманов, та їх погляди на «єврейське питання». Так, В. Любченко дослідив формування поглядів М. Костомарова на «єврейське питання» та історію українсько-єврейських відносин. У його статті проаналізовані чинники, що визначили ставлення відомого історика до українсько-єврейських відносин, спираючись на автобіографічні твори, визначена динаміка зміни поглядів Костомарова, його світогляду, характерні для багатьох інтелектуалів ХІХ ст. [21] Ірина Диптан вивчила погляди Михайла Драгоманова на «єврейське питання» у роботах Івана Лисяка-Рудницького [22] Досліджується також історіографія історії окремих регіонів (наприклад, Любомир Орловський звертається

до праць з історії єврейського населення Поділля) чи окремих проблем, таких як образ єврейської історії XIX ст. у працях з історії України [23; 24].

Сучасні дослідники звертаються до аналізу єврейського дискурсу у суспільно-політичному житті Російської імперії. Михайло Гаухман, використовуючи метод дискурс-аналізу, заснованого на теорії дискурсу Мішеля Фуко, дослідив антисемітський дискурс притаманний на початку XX ст. імперській бюрократії, православному духівництву та інтелектуалам-монархістам на матеріалах Правобережної України. Автор проаналізував дискурси «світової єврейської змови», «кривавого наклепу», «єврейської революції» тощо [25]. Олексій Чеботарьов проаналізував розвиток «єврейської теми» як частину українофільського дискурсу в Російській імперії, вивчивши українсько-єврейську полеміку на сторінках часописів «Основа» та «Сіон» й поза ними [26]. Олександр Безаров присвятив свою розвідку проблемі ідентичності російських євреїв напередодні реформ 1860-х-1870-х років у суспільно-політичному дискурсі Російської імперії [27].

Окремою проблемою дослідження історії євреїв України вбачається їхня участь у політичному житті Російської імперії, створенню власних партій, місцевому самоврядуванню, єврейському судочинстві.

Сергій Кальян присвятив свою докторську дисертацію та відповідну монографію участі єврейської спільноти у політичному процесі на українських землях у складі Російської імперії у середині XIX ст. – 1903 р. У своєму ґрунтовному дослідженні автор звертається до багатьох проблем. Серед них – політичне середовище, в якому функціонувала єврейська громада на українських землях, що включало законодавчо закріплену нерівність, українсько-єврейську взаємодію, політизацію українського та польського рухів тощо. С. Кальян виділяє «переднаціональний етап розвитку єврейської громади», що тривав до 1881 р., коли відбувається «перетворення релігійної общини на національну зі своїми інтересами, цілями, засобами їх досягнення». Надалі відбувається політизація єврейського національного руху, зародження сіоністського та інших політичних рухів [28]. Діяльність Бунду також стала темою окремих дисертаційних досліджень. Так, В. І. Гусєв захистив докторську дисертацію «Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. – 1921 р.)», дослідивши еволюцію поглядів бундівців, роботу місцевих осередків тощо [29]. Діяльність єврейських політичних партій та організацій, участь євреїв в діяльності політичних партій у пізньоімперський період та під час Першої світової війни досліджує дослідниця з Житомира В. Венгерська [30]. Аналізу та порівнянню українського на єврейського «національних проєктів» на прикладі Правобережжя присвятив свою концептуальну статтю в «*Judaica Ucrainica*» Михайло Гаухман [31].

Участь євреїв у місцевому самоврядуванні, на прикладі Одеси, дослідили К. Тиганій та Т. Творжевська, які прийшли до висновку про значне представництво євреїв у міській думі, купецькій, міщанській та ремісничій управах, яке, водночас, обмежувалася втручанням імперського уряду [32]. Історики досліджують правові основи міського самоврядування у Підросійській Україні, в тому числі по відношенню до євреїв, визначаючи динаміку ставлення влади до питання участі євреїв у міському самоврядуванні [33].

Унікальна, часто амбівалентна політика царської влади по відношенню до єврейського населення, притягує до себе увагу українських істориків. У 1995 р. Олег Борисович Беренштейн захистив кандидатську дисертацію «Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. (за матеріалами Правобережної України)» [34]. Пізніше він звертався до проблеми визначення мотивації, формулювання та реалізації російського законодавства щодо євреїв. Автор вивчив законодавство щодо євреїв в Росії як систему, що еволюціонувала у часі, побудовану на недопущенні впливу євреїв (юдейства) на інших підданих імперії, у першу чергу православних християн [35].

Проблемі вирішення «єврейського питання» на Правобережжі законодавчим шляхом присвячена розвідка Надії Щербак, дослідниці національної політики Російської імперії, яка приходить до висновків, що царська влада прагнула вирішити єврейське питання, ліквідуючи етнічну, соціальну та релігійну специфічність євреїв, намагаючись змінити спосіб занять єврейського населення, зокрема залучити його до землеробства асимілювати його, навернувши у християнство [36]. Юрій Поліщук у своїй монографії, присвяченій національним меншинам Правобережної України та імперській етнічній політиці, окремо дослідив політику влади щодо євреїв у смузі осілости [37]. Наталія Івчик у своїй дисертації у порівнянні дослідила єврейське та польське питання в політиці царизму на Правобережжі у 1850-ті – на початку 1880-их років, тобто у період реформ та модернізації [38].

Олександр Безаров присвятив свою дисертацію політиці російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX ст. (1881-1894 рр.). Історик наголошує на тому, що імперське законодавство в цей час базувалося на «Тимчасових правилах» про євреїв, які засвідчили про остаточний перехід до консервативної моделі управління державою, складовою останньої була слов'янофільська доктрина з єврейського питання. Державний антисемітизм цього періоду був, на думку автора, закономірним явищем, результатом вичерпності попереднього політичного ресурсу спрямованого на правову та культурну емансипацію [39].

Антисемітську політику уряду, її наслідки, рефлексії з цього приводу досліджують й інші науковці. Одним з яскравих проявів цієї політики була відома «Справа Бейліса». Вже згадуваний Михайло Гаухман у статті, присвяченій її 100-літтю визначив, що «Справа Бейліса» була складовою частиною комплексної проблеми соціальних позицій і правового статусу єврейського населення Російської імперії та ставлення до нього влади й громадськості». Серед причин її фабрикування називається «антисемітська» – прагнення обґрунтувати посилення антиєврейських утисків в умовах загострення національного питання [40]. Ще один аспект цієї проблеми, а саме поширення антисемітизму у студентському середовищі підросійської України дослідила Марина Кругляк [41].

Звичайно, українські дослідники не оминають своєю увагою єврейські погроми. Події 1880-х років стали віддзеркаленням посилення юдофобства, вважає Сергій Кальян, який в слід за І. Барталем, визначає їх наслідки – політизація єврейства, різке зростання національної самосвідомості, його інтеграції на основі національних інтересів тощо [42]. Деякі роботи присвячені окремим епізодам

антиєврейських виступів. Наприклад, погром 1899 р. у єврейській колонії Великий Нагартав Херсонської губернії дослідив Володимир Щукін [43]. Олесій Чеботарьов звертається до реакції на антиєврейські погроми, у тому числі російські, у львівському публічному просторі [44].

Чимало робіт присвячено єврейській освіті та просвітництву. Причому охоплені різні українські регіони – Волинь, Поділля, Херсонщина тощо, а також різні аспекти проблеми. Так, Наталія Рудницька присвятила свої розвідки історії становленню та розвитку єврейської освіти на Волині у ХІХ – на початку ХХ ст. Вона досліджує різні аспекти проблеми, наприклад початкові навчальні заклади – хедери, визначаючи специфіку навчального процесу, заробітну платню меламедам, рівень їхньої освіти, характеризує умови навчання дітей, покарання для учнів, регламентацію початкової єврейської освіти з боку держави, ставлення до неї єврейської громадськості тощо [45]. Також Н. Рудницька проаналізувала й професійну, ремісничу освіту єврейських дітей, яка часто зтикалася з опором ортодоксального єврейства, та окремих царських урядовців. У відповідній статті вивчається професійна освіта у якості підмайстрів та учнів, а також, створення, за ініціативи просвітників (маскілів), та діяльність першого в Російській імперії єврейського ремісничого училища в Житомирі, жіноча професійна освіта [46].

Вадим Яшин вивчає світську єврейську освіту на Півдні України, процеси модернізації традиційної освіти. Автор зазначає, що реформа традиційної єврейської освіти була викликана економічними чинниками, вимогами ринку, потребою у кваліфікованих кадрах. В цьому процесі були зацікавлені представники єврейського підприємництва, а також держава, що прагнула абсорбції євреїв. Історик показує амбівалентність імперської політики щодо цього питання, що коливалась від сприяння до відсоткового обмеження кількості євреїв у навчальних закладах [47]. Віктор Доценко дослідив, зокрема, історію єврейського культурно-просвітницького руху в українських губерніях Російської імперії, його участь у розвитку світської єврейської освіти. Звертаючи увагу, передусім, на діяльність українських осередків Товариства з поширення освіти серед євреїв [48]. Також дослідників цікавить єврейське книговидання на українських землях, внутрішня та зовнішня цензура єврейських книжок. Микола Андрійчук робить висновок про те, що євреї у цьому відношенні були у кращих умовах ніж українці, незважаючи на цензуру, їхні книжки та періодика менше потерпали адже євреї вважались в Російській імперії іноземцями, на відміну від українців, що не мали права на окрему від росіян мову [49].

Як окрема проблема досліджується економічна діяльність єврейського населення. Значна увага приділяється посередницькій, підприємницькій діяльності євреїв України. Серед них дослідження Вадим Яшина який виділяє загальноекономічні та «етноекономічні» чинники, що сприяли економічному піднесенню єврейських підприємців. До останніх він відносить значну конкуренцію, спричинену великим скупченням євреїв-підприємців у смузі осілости, можливість отримувати низьковідсоткові кредити у середині громади, змогу, завдяки своїм зв'язкам продавати товари за межі чорти осілости [50]. Анна Медведовська

дослідила підприємницьку діяльність євреїв у південних містах – Одесі, Херсоні, Катеринославі, звертаючи увагу на те, що тут умови для акультурації євреїв були більш кращими, під впливом капіталістичного ладу, у більш вільному від релігійного життя середовищі [51]. Антоніна Скіданова звернула дослідницьку увагу на особливості торгівлі та підприємництва єврейського населення в Харківській губернії [52].

Підіймаються також питання єврейської демографії. Стаття Оксани Карліної, присвячена єврейським домогосподарствам у Волинській губернії першої половини XIX ст., містить чимало статистичних відомостей, отриманих з архівних джерел. Втім, авторка закликає обережно ставитися до подібних джерел через те, що євреї з опаскою ставилися до подання даних до адміністративних установ Російської імперії, відповідно джерела не містять цілком правдивої інформації [53].

Українські дослідники звертають свою увагу на міграції єврейського населення. Ю. В. Прокопов, вивчаючи переселення євреїв з Галичини до Херсонської губернії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., визначив основні причини міграції, її етапи, проаналізував кількість та професійний склад євреїв-переселенців. Серед причин названі дискримінаційні реформи австрійського уряду та економічна привабливість південних українських портів. Також у динаміці визначено зміни російської політики у цьому питанні та, відповідно, правила в'їзду для євреїв-іноземців [54]. Т. Г. Гончарук, досліджуючи транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянщину, звертає увагу на переселення до Одеси з Бродів у першій половині XIX ст. галицьких купців-євреїв, характеризує зміни у державній міграційній політиці щодо єврейських-купців, їх статус, місце в економічному житті [55].

М. Ласинська вивчає міжнародні та міжконтинентальні міграції єврейського населення через призму досліджень з цієї тематики, що були зроблені у першій половині XX ст. Перша з її робіт присвячена – Валеріану Оболенському, радянському державному діячу, який обіймав посаду керуючого центральним статистичним комітетом СРСР, та написав працю «Міжнародні та міжконтинентальні міграції у довоєнній Росії та СРСР» (1928 р.). Друга – Волтеру Вілкоксу, американському досліднику, що видав у 1929 – 1931 роках фундаментальну працю «Інтернаціональні міграції». Завдяки цим статтям ми можемо побачити погляд на одну й ту ж саму проблему вченими з США та СРСР, які приходять до схожих висновків [56, 57].

Примусовим виселенням єврейського населення в роки Першої світової війни присвятила свої розвідки Лариса Білоус. Авторка вказує на невивченість цієї проблеми, що знаходиться в тіні погромів періоду Громадянської війни та Голокосту в українській історіографії. Водночас, вона розглядає тему у широкому контексті, використовуючи розвідки Бенедикта Андерсона, Еріка Лора та Пітера Хонквіста та інших, вказуючи на семантику формування внутрішнього «ворога» та вплив нової державної політики націоналізації імперії, яка, в свою чергу, була наслідком модернізації. Депортація з прикордонних областей Російської імперії відбувалася у 1914-1917 рр. та охопила від 500 тис до 1 млн. євреїв. У роботі

описується мотивація цих дій, а саме традиційні упередження, звинувачення у нелояльності, шпигунстві, контрабанді, підбурюванні місцевого населення, агентурній розвідка тощо. Л. Білоус приходять до висновків, що депортації призвели до зростання конкуренції на ринку праці у Полтавській, Катеринославській та Чернігівській губерніях, фактичну відміну смуги осілости у деяких містах, вказує на те, що географія погромів 1918 – 1920-х років часто співпадає з місцями наймасовішої міграції євреїв [58]. Політику царської влади по відношенню до євреїв вивчають й інші дослідники. Так, В. О. Доценко, який вважає, що політика примусового переселення призвела не тільки до створення загальноімперських та місцевих організацій допомоги нужденним, але й до «підняття національної ідентичності» серед єврейського населення [59].

Висновки. Отже, підведемо підсумки. Сучасна історіографія історії українського єврейства формується після здобуття Україною незалежності. Перші роботи пов'язані з юдаїкою з'являються у першій половині ХІХ ст. Серед основних проблем/тем, пов'язаних з українськими євреями імперського періоду, що їх висвітлюють українські історики можна виділити наступні: історіографічні та джерелознавчі розвідки (у тому числі публікація джерел з єврейської історії); єврейське населення окремих регіонів та міст, політичне життя, участь у місцевому самоврядуванні; імперська національна політика щодо євреїв (у тому числі антисемітська політика уряду); єврейські погроми; євреї в українській та загальноімперській економіці; освіта і просвітництво; міграції та примусові виселення (включаючи період Першої світової війни); узагальнюючі праці з історії українських євреїв. Ці теми часто розглядаються у контексті українсько-єврейських взаємовідносин.

Географічно розвідки охоплюють різні українські регіони та міста – в першу чергу Правобережжя, Південь, Лівобережжя тобто ті, що перебували у смузі осілости. В той же час Харківщина залишається дослідженою недостатньо. З точки зору методології – частина робіт написана у позитивістській парадигмі, багато дослідників використовують модерністські підходи, теорії нації та націоналізму, концепцію «довгого ХІХ століття», теорію модернізації тощо. Хронологічні рамки досліджень – традиційні для української історіографії (за нижню або верхню межу часто беруться реформи 1860-1870-х рр.). Для виділення хронологічних меж робіт також беруться події, пов'язані з єврейською історією, переважно погроми.

Сучасна історіографічна ситуація обумовлена декількома чинниками. А саме, відносна доступність та «зрозумілість» (мається на увазі російська мова джерел) архівних фондів кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.; широка західна та російська історіографія східноєвропейського єврейства (багато робіт є в російському перекладі); наявність грантів, стажувань, літніх шкіл та конференцій з юдаїки; можливість видати дисертацію у якості монографії за підтримки єврейських фондів тощо. Все це, безумовно, позитивно впливає на вибір істориками єврейської проблематики. Перед дослідниками залишаються широкі можливості подальшого вивчення історії українського єврейства у широкому контексті історії України.

Список літератури: 1. *Петровський-Штерн Й.* Українці і євреї: простір взаємодії. Інавгураційна лекція з нагоди присвоєння звання почесного доктора Національного університету «Києво-Могилянська академія», прочитана 20 січня 2014 року / Й. Петровський-Штерн.– К., 2014.– 71 с. 2. *Кравченко В.* Україна, імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії // Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / В. Кравченко.– К., 2011. – С. 391 – 454. 3. *Барталь И.* Между имперской историей и национальной историографией / И. Барталь // История еврейского народа в России. Том 2: От разделов Польши до падения Российской империи». – С. 9 – 19. 4. *Фінберг Л.* Передне слово / Л. Фінберг / Нариси з історії та культури євреїв України. – К., 2005. - С. 3-4. 5. *Самарцев І. Г.* Євреї в Україні на початок ХХ ст. / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал (УІЖ) . – 1994 . – №4. – С. 19-29. 6. *Погребінська І. М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець ХІХ - початок ХХ ст.) / І. М. Погребінська // УІЖ. – 1996 . – № 4 . – С. 124-132. 7. *Макарчук С. А.* Рецензія Еврей Украины: (Краткий очерк истории) / ред. Ф. Я. Горовский; Украинско- финский ин-т менеджмента и бизнеса, Международный соломонов ун-т. - К., 1993 . Ч. 1 / Я. С. Хонигсман, А. Я. Найман. - 1993. - 176 с. / С. А. Макарчук, Р. Я. Мирський // УІЖ. – 1998.– №5.- С.132 – 135. 8. *Гриневиц Л. В.* Євреї / Л. В. Гриневиц, В. А. Гриневиц // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е - Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України.- К., 2005. – С. 72 -88. 9. *Любченко В.* Євреї у складі Російської імперії / В. Любченко // Нариси з історії та культури євреїв України. – К., 2005. – С. 60 – 96. 10. *Морозова А. В.* Єврейське населення Лівобережної України: (Друга половина ХІХ - початок ХХ ст.): Автореф. дис ... канд. іст. наук. / А. В. Морозова . – Харків, 2005. – 24 с. 11. *Гончаров В.* Евреи Юго-Восточной Украины: на перекрестке традиций и новаций (конец XVIII – начало ХХ вв.) / В. Гончаров. – Донецк, 2008. – 292 с. 12. *Щукин В. В.* Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало ХХ вв.) / В. В. Щукин, А. Н. Павлюк / Научный редактор Н. Н. Шитюк / Государственный архив Николаевской области. – Николаев, 2009. – 352 с. 13. *Татаринов С. И.* Штетл Бахмут - феномен еврейского народа в Донбассе. Историко-культурологический очерк / С. И. Татаринов, С. А. Федотов; гл. ред.: Е. Н. Титова. – Харьков, 2013. – 184 с. 14. *Харченко А. В.* «Єврейської громади як юридичної особи у Харкові не існує»: євреї в неєврейському оточенні міста останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. / А. В. Харченко // Євреї в етнічній мозаїці Українських земель. – Харків, 2015. – С. 81 – 92. 15. *Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева:* Путеводитель / Науч. ред.-сост.: Е. И. Меламед, М. С. Куповецкий; Рос. гос. гуманитар. ун-т и др. – К., 2006. – 752 с. 16. *Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины.* Путеводитель. Волынская, Житомирская, Ровенская, Черкасская области / Науч. ред.-сост. Е. И. Меламед, Рос. гос. гуманитар. ун-т и др. - К., 2009. - 472 с. 17. *Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины:* Путеводитель / Науч. ред.-сост. Е. И. Меламед: Рос. гос. гуманитар. ун-т и др. - К., 2014. - [Т. 2]: Николаевская, Одесская, Херсонская области. - 776 с. 18. *Батанова Т. О.* Рецензія. Документы по истории и культуре евреев в архивах Киева: Путеводитель / Науч. ред.-сост.: Е. И. Меламед, М. С. Куповецкий; Рос. гос. гуманитар. ун-т и др. – К.: Дух і Літера, 2006. – 752 с. – Режим доступу: <http://ua.judaicacenter.kiev.ua/recenziya-naputivnik-dokumenty-z-istorii%D1%97-ta-kulturi-yevre%D1%97v-v-arxivax-kiyeva/> 19. *Шиханов Р. Б.* Нове науково-довідкове видання з історії євреїв Південної України / Р. Б. Шиханов // Архіви України. - 2011. - № 4(274). - С. 236-238. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ay_2011_4_21.pdf 20. *Андрійчук М. Т.* Євреї та єврейство на сторінках українських періодичних видань Російської імперії 60-х рр. ХІХ ст. (на матеріалах часописів "Основа" та "Черниговській листок") / М. Т. Андрійчук // Східний світ. - 2003. - № 3. - С. 5-15. 21. *Любченко В. Б.* Чинники формування поглядів М. Костомарова на “єврейське питання” та історію українсько-єврейських взаємин // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2012. Вип. 19. С. 409–410. 22. *Діптан І. І.* Іван Лисяк-Рудницький про Драгоманівську концепцію українсько-єврейського порозуміння / І. І. Діптан // Історико-політичні студії. - 2014. - № 2. - С. 25-34. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ipc_2014_2_6.pdf 23. *Орловський Л.* Єврейська община Поділля в

дослідженнях зарубіжних і українських вчених / Л. Орловський // Питання історії України. - 2009. - Т. 12. - С. 193-201. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Piu_2009_12_37.pdf **24.** Дворкін І. Українські євреї XIX ст.. в сучасних узагальнюючих працях з історії України / І. Дворкін // Євреї в етнічній мозаїці українських земель . – Харків, 2011. – С. 20 – 25. **25.** Гаухман М. «Криві дзеркала»: дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії 1903– 1914 рр. (на прикладі Правобережної України) / М. Гаухман // *Judaica Ukrainica*. – 2012. – № 1. – С. 111–141. **26.** Чеботарьов О. Становлення "єврейської теми" в українському русі Російської імперії / О. Чеботарьов // Вісник Національного технічного університету "Харківський політехнічний інститут". Збірник наукових праць. Серія: "Актуальні проблеми історії України". – Харків, 2013. – №65 (971) – С. 114–124. **27.** Безаров О. Проблема ідентичності російських євреїв у суспільно-політичному дискурсі Російської імперії напередодні Великих реформ / О. Безаров // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: : Історія, міжнародні відносини. - 2014. - Вип. 14. - С. 183-193. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ues_2014_14_19.pdf **28.** Кальян С. Є. Єврейська спільнота у політичному процесі на українських землях у складі Російської імперії (середина XIX століття - 1903 р.): автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.05 / С. Є Кальян. - К., 2009. - 30 с. **29.** Гусев В. І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець XIX ст. – 1921 р.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / В. І. Гусев. – К., 1999. – 36 с. **30.** Венгерська В. О. Єврейські політичні партії та євреї в політичних партіях: соціально-класові, громадянські та національні дилеми (к. XIX ст. - лютий 1917 р.) / В. О. Венгерська // Світові війни XX століття та історична пам'ять: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ, 2013. – С. 25-34. **31.** Гаухман М. "Паралельні світи": порівняльний аналіз українського і єврейського національних проєктів початку XX ст. (на прикладі Правобережної України) // *Judaica Ukrainica* . – 2 (2013). – 80 –112. **32.** Тиганій К. А. Євреї в одеському міському самоврядуванні в XIX столітті / К. А. Тиганій, Т. В. Тхоржевська // Інтелігенція і влада. - 2008. - Вип. 13. - С. 19-30. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/iiv_2008_13_4.pdf **33.** Коробка В. М. Правові основи громадського управління підросійської України 1870 – 1892 рр. / В. М. Коробка // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія: Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 2. – С. 47 – 53. **34.** Беренштейн О. Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII-першій половині XIX століття (за матеріалами Правобережної України: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / Беренштейн О. Б. – К., 1995. - 20 с. **35.** Беренштейн О. Б. Русское законодательство о евреях: Мотивы, формулировки, реализация (Правобережная Украина, XIX в.) / О. Б. Беренштейн // Пробл. історії України: факти, судження, пошуки. - 2002. - Спец. вип. 1. - С. 187-203. **36.** Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці 18 - у першій чверті 19 ст. / Н. О.Щербак // УІЖ. - 2004. - №6. - С. 16-26 . **37.** Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) / Ю. Поліщук. – К.,2012. – 432 с. **38.** Івчик Н. С. Польське та єврейське питання в політиці царизму на Правобережній Україні (друга половина 1850-х - початок 1880-х рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Івчик Н. С. - Чернівці, 2012. - 18 с. **39.** Безаров О. Т. Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці XIX ст.. (1881-1894 рр.): Автореф. дис...канд. іст.наук / О. Т. Безаров. – Чернівці, 2003. **40.** Гаухман М. В. "Справа Бейліса" (1911– 1913 рр.): версії сучасників і причини фабрикації (до сторіччя судового процесу) / М. В. Гаухман // УІЖ. - 2013. - № 6. - С. 112-128. **41.** Кругляк М. Міжнаціональні стосунки в середовищі студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. (до питання про поширення антисемітизму серед молоді) / М. Кругляк // Євреї в етнічній мозаїці українських земель . – Харків, 2011. – С. 45 – 52. **42.** Кальян С. Антиєврейські погроми у 80-х роках XIX століття: причини й наслідки / С. Кальян // Віче. – 2009 . – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1419/> **43.** Шукин В Еврейский погром 1899 года в колонии Большой Нагартав / В. Шукин // Запорожские еврейские чтения. – 2013.- С. 262 – 271. **44.** Чеботарьов О. Реакція на антиєврейське насильство початку 1880-х рр. у львівському публічному просторі /

О. Чеботарьов // Євреї в етнічній мозаїці Українських земель. – Харків, 2015. – С. 64 – 80. **45.** Рудницька Н. Становлення і розвиток хедерів на Волині у XIX – на початку XX століття / Н. Рудницька // Етнічна історія народів Європи. - 2002. - Вип. 12. - С. 41–45. **46.** Рудницька Н. Професійна освіта євреїв на Волині у XIX – на початку XX ст. / Н. Рудницька // УІЖ. – 2001. - № 6. – С. 123 – 132. **47.** Яшин В. О. Модернізація традиційної єврейської освіти на Херсонщині та Катеринославщині (др. пол XIX ст.) / В. О. Яшин // Грані. – 2014 . - №4. - С. 156 – 164. **48.** Доценко В.О. Єврейські культурно-просвітницькі товариства українських губерній Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / В. О. Доценко // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Сер.: "Історія та географія". - 2014. - Вип. 50. - С. 9-14. **49.** Андрійчук М. Т. З історії єврейського книговидавництва та книги в українських землях (кінець XVII – початок XX ст.) / М. Т. Андрійчук // Технологія і техніка друкарства. Зб. наук. праць. – К. : НТУУ "КПІ" ВПІ, 2007. – Вип. 3 – 4. – С. 173–189. **50.** Яшин В.О. Підприємницька діяльність єврейства південноукраїнських земель в середині та другій половині XIX ст. / В. О. Яшин // Гуманітарний журнал. - 2013. - № 4. - С. 30-43. **51.** Медведовська А. Ф. Підприємницька діяльність євреїв Нижньої Наддніпрянщини другої половини XIX - початку XX ст. / А. Ф. Медведовська. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. Вип. 9 - С. 147-153. **52.** Скіданова А. Торгівля єврейського населення в Харківській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. Скіданова // Євреї в етнічній мозаїці українських земель. – Харків, 2011. – С. 62 – 67. **53.** Карліна О. Єврейське домогосподарство в українських містечках (кінець XVIII – початок XIX ст.) / О. Карліна // Соціум: альманах соціальної історії. Вип. 4. – К., 2004. – С. 53-68. **54.** Прокопов Ю. В. Переселення євреїв із Галичини до Херсонської губернії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: причини та етапи / Ю. В. Прокопов // Чорноморський літопис. - 2013. - Вип. 7. - С. 52-59. **55.** Гончарук Т. Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст./ Т. Г Гончарук.– Одеса, 2008.–С. 183-195. **56.** Ласінська М. Ю. Міжнародні та міжконтинентальні міграції євреїв у XIX – на початку XX ст. за працями В. В. Оболенського (Осинського) / М. Ю. Ласінська // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]. Сер. : Історія. - 2014. - Т. 227, Вип. 215. - С. 77-81. **57.** Ласінська М. Ю. Міжнародні та міжконтинентальні міграції євреїв за працею Волтера Ф. Вілкокса "Інтернаціональні міграції" / М. Ю. Ласінська // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки. - 2014. - Вип. 3.37. - С. 170-173. **58.** Білоус Л. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час першої світової війни– Л. Білоус // УІЖ.– 2011 №2. – С. 65 – 79. **59.** Доценко В. О. Політика царських властей в отношении евреев украинских губерний Российской империи в период Первой мировой войны / В. О. Доценко // Вісник аграрної історії. Збірник наукових праць. –2013. - № 4-5 – С. 23 – 29.

Bibliography (transliterated): **1.** Petrovs'kyi-Shtern Y. Ukrayintsi i yevreyi: prostir vzayemodiyi. Inavhuratsiyna lektsiya z nahody prysvoyennya zvannya pochesnoho doktora Natsional'noho universytetu «Kyuevo-Mohylyans'ka akademiya», prochytana 20 sichnya 2014 roku / Y. Petrovs'kyi-Shtern.– Kyiv, 2014.– 71. **2.** Kravchenko V. Ukrayina, imperiya, Rosiya. Ohlyad suchasnoyi istoriohrafiiyi // Ukrayina, Imperiya, Rosiya. Vybrani statti z modernoyi istoriyyi ta istoriohrafiiyi / V. Kravchenko.– Kyiv, 2011. 391 – 454. **3.** Bartal' Y. Mezhdru ymperskoy ystoryey y natsyonal'noy ystoryohrafyey / Y. Bartal' // Ystoryyya evreyskoho naroda v Rossyyi. Vol. 2: Ot razdelov Pol'shy do padenyuya Rossyyskoy ymperyuy». 9 – 19. **4.** Finberh L. Perednye slovo / L. Finberh / Narysy z istoriyyi ta kul'tury yevreyiv Ukrayiny. – Kyiv, 2005. 3-4. **5.** Samartsev I. H. Yevreyi v Ukrayini na pochatok KhKh st. / I. H. Samartsev // Ukrayins'kyi ystorychnyy zhurnal (UIZh) . – 1994 . – No 4. 19-29. **6.** Pohrebins'ka I. M. Pravove ta ekonomichne stanovyshche yevreyiv v Ukrayini (kinets' XIX - pochatok XX st.) / I. M. Pohrebins'ka // UIZh . – 1996 . – No 4. 124-132. **7.** Makarchuk S.A. Retsenziya Evrey Ukraynu: (Kratkyi ocherk ystoryy) / red. F. Ya. Horovskyy ; Ukraynsko- fynskyy yn-t menedzhmenta y byznesa, Mezhdunarodnuy solomonov un-t. - Kyiv, 1993 . Part. 1 / Ya. S. Khonyhsman, A. Ya. Nayman. - 1993. - 176. / S. A. Makarchuk

R. Ya. Myrs'kyy // UIZh. – 1998.– 5.132 – 135. **8.** *Hrynevych L. V. Yevreyi / L.V. Hrynevych, V. A. Hrynevych // Entsyklopediya istoriyi Ukrainy: Vol. 3: E - Y / Redkol.: V. A. Smoliiy (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istoriyi Ukrainy.- Kyiv, 2005. 72 -88.* **9.** *Lyubchenko V. Yevreyi u skladi Rosiys'koyi imperiyi / V. Lyubchenko // Narysy z istoriyi ta kul'tury yevreyiv Ukrainy. – Kyiv, 2005. 60 – 96.* **10.** *Morozova A. V. Yevreys'ke naselennya Livoberezhnoyi Ukrainy: (Druha polovyna KhIKh - pochatok KhKh st.): Avtoref. dys ... kand. ist. nauk. / A. V. Morozova . – Kharkiv, 2005. – 24.* **11.** *Honcharov V. Evrey Yuho-Vostochnoy Ukrainy: na perekrestke tradytsyy y novatsyy (konets XVIII – nachalo KhKh vv.) / V. Honcharov. – Donetsk, 2008. – 292.* **12.** *Shchukyn V. V. Zemlyaky. Ocherky ystoryy evreyskoy obshchynu horoda Nykolaeva (konets XVIII – nachalo KhKh vv.) / V. V. Shchukyn, A. N. Pavlyuk / Nauchniy redaktor N. N. Shytyuk / Hosudarstvennyy arkhiv Nykolaevskoy oblasti. – Nykolaev, 2009. – 352.* **13.** *Tatarynov S. Y. Shtetl Bakhmut - fenomen evreyskoho naroda v Donbasse. Ystoryko-kul'turolohycheskyy ocherk / S. Y. Tatarynov, S. A. Fedotov; hl. red.: E. N. Tytova. – Kharkiv, 2013. – 184.* **14.** *Kharchenko A. V. «Yevreys'koyi hromady yak yurydychnoyi osoby u Kharkovi ne isnuye»: yevreyi v neyevreys'komu otochenni mista ostann'oyi tretyny KhIKh – pochatku KhKh st. / A. V. Kharchenko // Yevreyi v etnichniy mozayitsi Ukrainy'skykh zemel'. – Kharkiv, 2015. 81 – 92.* **15.** *Dokumentu po ystoryy y kul'ture evreev v arkhivakh Kyeva: Putevodytel' / Nauch. red.-sost.: E. Y. Melamed, M. S. Kupovetsky; Ros. hos. humanitar. un-t y dr. – Kyiv, 2006. – 752.* **16.** *Dokumentu po ystoryy y kul'ture evreev v rehyonal'nykh arkhivakh Ukrainy. Putevodytel'. Volunskaya, Zhytomirskaya, Rovenskaya, Cherkasskaya oblasti / Nauch. red.-sost. E.Y. Melamed, Ros. hos. humanitar. un-t y dr. - Kyiv, 2009. - 472.* **17.** *Dokumentu po ystoryy y kul'ture evreev v rehyonal'nykh arkhivakh Ukrainy: Putevodytel' / Nauch. red.-sost. E. Y. Melamed: Ros. hos. humanyt. un-t y dr. - Kyiv, 2014. - Vol. 2: Nykolaevskaya, Odesskaya, Khersonskaya oblasti. - 776.* **18.** *Batanova T. O. Retsenziya. Dokumentu po ystoryy y kul'ture evreev v arkhivakh Kyeva: Putevodytel' / Nauch. red.-sost.: E. Y. Melamed, M. S. Kupovetsky; Ros. hos. humanitar. un-t y dr. – Kyiv: Dukh i Litera, 2006. – 752. – Rezhym dostupu: <http://ua.judaicacenter.kiev.ua/recenziya-na-putivnik-dokumenti-z-istori%D1%97-ta-kulturi-yevre%D1%97v-v-arxivax-kiyeva/>* **19.** *Shykhyanov R. B. Nove naukovo-dovidkove vydannya z istoriyi yevreyiv Pivdennoyi Ukrainy / R. B. Shykhyanov // Arkhivy Ukrainy. - 2011. – 4 (274). 236-238. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ay_2011_4_21.pdf* **20.** *Andriychuk M. T. Yevreyi ta yevreystvo na storinkakh ukrayins'kykh periodychnykh vydan' Rosiys'koyi imperiyi 60-kh rr. XIX st. (na materialakh chasopysiv "Osнова" ta "Chernyhovskiy lystokъ") / M. T. Andriychuk // Skhidnyy svit. - 2003. 3. 5-15.* **21.** *Lyubchenko V. B. Chynnyky formuvannya pohlyadiv M. Kostomarova na “yevreys'ke pytannya” ta istoriyu ukrayins'ko-yevreys'kykh vzayemyn // Problemy istoriyi Ukrainy KhIKh – pochatku KhKh st. 2012. Edit. 19. 409–410.* **22.** *Diptan I. I. Ivan Lysyak-Rudnyts'kyy pro Drahomanivs'ku kontseptsiyu ukrayins'ko-yevreys'koho porozuminnya / I. I. Diptan // Istoryko-politychni studiyi. - 2014. - 2. 25-34. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ipc_2014_2_6.pdf* **23.** *Orlovs'kyy L. Yevreys'ka obshchyna Podillya v doslidzhennyakh zarubizhnykh i ukrayins'kykh vchenykh / L. Orlovs'kyy // Pytannya istoriyi Ukrainy. - 2009. - T. 12. 193-201. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Piu_2009_12_37.pdf* **24.** *Dvorkin I. Ukrainy'ski yevreyi KhIKh st.. v suchasnykh uzahal'nyuyuchykh pratsyakh z istoriyi Ukrainy / I. Dvorkin // Yevreyi v etnichniy mozayitsi ukrayins'kykh zemel'. – Kharkiv, 2011. 20 – 25.* **25.** *Haukhman M. «Kryvi dzerkala»: dyskursy antysemityzmu v hromads'komu zhytti Rosiys'koyi imperiyi 1903– 1914 rr. (na prykladi Pravoberezhnoyi Ukrainy) / M. Haukhman // Judaica Ukrainica. – 2012. 1. 111–141.* **26.** *Chebota'ov O. Stanovlennya "yevreys'koyi temy" v ukrayins'komu rusi Rosiys'koyi imperiyi / O. Chebota'ov // Visnyk Natsional'noho tekhnichnoho universytetu "Kharkivs'kyy politekhnichnyy instytut". Zbirnyk naukovykh prats'. Seriya: "Aktual'ni problemy istoriyi Ukrainy". – Kharkiv, 2013. – 65 (971). 114–124.* **27.** *Bezarov O. Problema identychnosti rosiys'kykh yevreyiv u suspil'no-politychnomu dyskursi Rosiys'koyi imperiyi naperedodni Velykykh reform / O. Bezarov // Ukrainy-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats'. Seriya: Istorya, mizhnarodni vidnosyny. - 2014. - Vol. 14. 183-193. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ues_2014_14_19.pdf* **28.** *Kal'yan S. Ye. Yevreys'ka spil'nota u politychnomu protsesi na ukrayins'kykh zemlyakh u skladi Rosiys'koyi imperiyi (seredyna XIX stolittya - 1903 r.):*

avtoref. dys. ... d-ra polit. nauk : 23.00.05 / S. Ye Kal'yan. - Kyiv, 2009. - 30. **29.** *Husyev V. I.* Bund v suspil'no-politychnomu zhytti Ukrayiny (kinets' KhIKh st. – 1921 r.): Avtoref. dys... d-ra ist. nauk: 07.00.01 / V. I. Husyev. – Kyiv, 1999. – 36. **30.** *Venhers'ka V. O.* Yevreys'ki politychni partiyi ta yevreyi v politychnykh partiyakh: sotsial'no-klasovi, hromadyans'ki ta natsional'ni dylemy (k. XIX st. - lyuty 1917 r.) / V. O. Venhers'ka // Svitovi viyny KhKh stolittya ta istorychna pam'yat': zbirnyk naukovykh prats' za materialamy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi. – Dnipropetrovsk, 2013. 25-34. **31.** *Haukhman M.* “Paralel'ni svity”: porivnyal'nyy analiz ukrayins'koho i yevreys'koho natsional'nykh proektiv pochatku KhKh st. (na prykladi Pravoberezhnoyi Ukrayiny) // *Judaica Ukrainica* . – 2 (2013). – 80 –112. **32.** *Tyhaniy K. A.* Yevreyi v odes'komu mis'komu samovryaduvanni v XIX stolitti / K. A. Tyhaniy, T. V. Tkhorzhevs'ka // *Intelihentsiya i vlada*. - 2008. - Vol. 13. 19-30. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/iiv_2008_13_4.pdf **33.** *Korobka V. M.* Pravovi osnovy hromads'koho upravlinnya pidrosiys'koyi Ukrayiny 1870 – 1892 rr. / V.M. Korobka // *Visnyk Mariupol's'koho derzhavnogo universytetu. Seriya: Istoriya. Politolohiya: Zbirnyk naukovykh prats'*. – 2011. – Vol. 2. 47 – 53. **34.** *Berenshteyn O. B.* Dyskryminatsiyina polityka tsars'koho uryadu shchodo yevreyiv u druhiy polovyni KhVIII-pershiy polovyni KhIKh stolittya (za materialamy Pravoberezhnoyi Ukrayiny: avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.07 / Berenshteyn O. B. – Kyiv, 1995. - 20. **35.** *Berenshteyn O. B.* Russkoe zakonodatel'stvo o evreyakh: Motyvu, formulyrovky, realizatsyya (Pravoberezhnaya Ukrayna, KhIKh v.) / O. B. Berenshteyn // *Probl. istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky*. - 2002. - Spets. vyp. 1. 187-203. **36.** *Shcherbak N. O.* Yevreys'ke pytannya u vnutrishniy politytsi tsaryzmu naprykintsi 18 - u pershiy chverti 19 st. / N.O.Shcherbak // *UIZh*. - 2004. – No 6. 16-26 . **37.** *Polishchuk Yu.* Natsional'ni menshyny Pravoberezhzhya Ukrayiny u konteksti etnichnoyi polityky Rosiys'koyi imperiyi (kinets' XVIII – pochatok KhKh st.) / Yu. Polishchuk. – Kyiv, 2012. – 432. **38.** *Ivchyk N. S.* Pol's'ke ta yevreys'ke pytannya v politytsi tsaryzmu na Pravoberezhniy Ukrayini (druha polovyna 1850-kh - pochatok 1880-kh rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 / Ivchyk N. S. - Chernivtsi, 2012. - 18. **39.** *Bezarov O. T.* Polityka rosiys'koho uryadu v yevreys'komu pytanni naprykintsi KhIKh st.. (1881-1894 rr.): Avtoref. dys...kand. ist.nauk / O. T. Bezarov. – Chernivtsi, 2003. **40.** *Haukhman M. V.* "Sprava Beylisa" (1911–1913 rr.): versiyi suchasnykiv i prychny fabrykatsiyi (do storichchya sudovoho protsesu) / M. V. Haukhman // *UIZh*. - 2013. - 6. 112-128. **41.** *Kruhlyak M.* Mizhnatsional'ni stosunky v seredovyshchi studentstva pidrosiys'koyi Ukrayiny druhoi polovyny KhIKh – pochatku KhKh st. (do pytannya pro poshyrennya antysemityzmu sered molodi) / M. Kruhlyak // *Yevreyi v etnichniy mozayitsi ukrayins'kykh zemel'*. – Kharkiv, 2011. 45 – 52. **42.** *Kalyan S.* Antyyevreys'ki pohromy u 80-kh rokakh KhIKh stolittya: prychny y naslidky / S. Kal'yan // *Viche*. – 2009. – Rezhym dostupu: <http://www.viche.info/journal/1419/> **43.** *Shchukyn V* Evreyskyy pohrom 1899 hoda v kolonny Bol'shoy Nahartav / V. Shchukyn // *Zaporozhskye evreyskyye chtenyia*. – 2013. 262 – 271. **44.** *Chebotar'ov O.* Reaktsiya na antyyevreys'ke nasyt'stvo pochatku 1880-kh rr. u l'viv'skomu publichnomu prostori / O. Chebotar'ov // *Yevreyi v etnichniy mozayitsi Ukrayins'kykh zemel'*. – Kharkiv, 2015. 64 – 80. **45.** *Rudnyts'ka N.* Stanovlennya i rozvytok khederiv na Volyni u XIX – na pochatku KhKh stolittya / N. Rudnyts'ka // *Etnichna istoriya narodiv Yevropy*. - 2002. - Vol. 12. 41–45. **46.** *Rudnyts'ka N.* Profesiyna osvita yevreyiv na Volyni u KhIKh – na pochatku KhKh st. / N. Rudnyts'ka // *UIZh*. – 2001. - 6. 123 – 132. **47.** *Yashyn V. O.* Modernizatsiya tradytsiynoyi yevreys'koyi osvity na Khersonshchyni ta Katerynoslavshchyni (dr. pol KhIKh st.) / V. O. Yashyn // *Hrani*. – 2014. - 4. 156 – 164. **48.** *Dotsenko V.O.* Yevreys'ki kul'turno-prosvitnyts'ki tovarystva ukrayins'kykh huberniy Rosiys'koyi imperiyi (kinets' KhIKh – pochatok KhKh st.) / V. O. Dotsenko // *Zbirnyk naukovykh prats' Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Ser.: "Istoriya ta heohrafiya"*. - 2014. - Vol. 50. 9-14. **49.** *Andriychuk M. T.* Z istoriyi yevreys'koho knyhovydannya ta knyhy v ukrayins'kykh zemlyakh (kinets' KhVII – pochatok KhKh st.) / M. T. Andriychuk // *Tekhnolohiya i tekhnika drukarstva. Zb. nauk. prats'*. – K.: NTU “KhPI” VPI, 2007. – Vol. 3 – 4. 173–189. **50.** *Yashyn V. O.* Pidpryemnyts'ka diyal'nist' yevreystva pivdenoukrayins'kykh zemel' v seredyni ta druhiy polovyni KhIKh st. / V. O. Yashyn // *Humanitarnyy zhurnal*. - 2013. - 4. 30-43. **51.** *Medvedovs'ka A. F.* Pidpryemnyts'ka diyal'nist' yevreyiv Nyzhn'oyi Naddnipyanshchyni druhoi

polovyny KhIKh - pochatku KhKh st. / A. F. Medvedovs'ka. // Naddnipryans'ka Ukrayina: istorychni protsesy, podiyi, postati: zb. nauk. pr. Vol. 9. 147-153. **52.** Skidanova A. Torhivlya yevreys'koho naselennya v Kharkivs'kiy huberniyi (druha polovyna KhIKh – pochatok KhKh st.) / A. Skidanova // Yevreyi v etnichniy mozayitsi ukrayins'kykh zemel' . – Kharkiv, 2011. 62 – 67. **53.** Karlina O. Yevreys'ke domohospodarstvo v ukrayins'kykh mistechkakh (kinets' KhVIII – pochatok KhIKh st.) / O. Karlina // Sotsium : al'manakh sotsial'noyi istoriyi. Vol. 4. – K., 2004. 53-68. **54.** Prokopov Yu.V. Pereselennya yevreyiv iz Halychyny do Khersons'koyi huberniyi naprykintsi XVIII – u pershiy polovyni XIX st.: prychny ta etapy / Yu. V. Prokopov // Chornomors'kyy litopys. - 2013. - Vol. 7. 52-59 **55.** Honcharuk T. H. Tranzyt zakhidnoyevropeys'kykh tovariv cherez Naddnipryans'ku Ukrayinu pershoiy polovyny KhIKh st./ T. H Honcharuk.– Odesa, 2008. 183-195. **56.** Lasins'ka M. Yu. Mizhnarodni ta mizhkontynental'ni mihratsiyi yevreyiv u KhIKh – na pochatku KhKh st. za pratsyamy V. V. Obolens'koho (Osyns'koho) / M. Yu. Lasins'ka // Naukovi pratsi Chornomors'koho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu "Kyievo-Mohylyans'ka akademiya". Ser. : Istoriya. - 2014. - Vol. 227, Edit. 215. 77-81. **57.** Lasins'ka M. Yu. Mizhnarodni ta mizhkontynental'ni mihratsiyi yevreyiv za pratseyu Voltera F. Vilkoksa "Internatsional'ni mihratsiyi" / M. Yu. Lasins'ka // Naukovyy visnyk Mykolayivs'koho natsional'noho universytetu imeni V.O. Sukhomlyns'koho. Seriya : Istorychni nauky. - 2014. - Vol. 3.37. 170-173. **58.** Bilous L. Deportatsiyi yevreys'koho naselennya na terytoriyi Rosiys'koyi imperiyi pid chas pershoiy svitovoyi viyny– L. Bilous // UIZh.– 2011 2. 65 – 79. **59.** Dotsenko V. O. Polytyka tsarskykh vlastey v otnoshenny evreev ukraynskykh hubernyy Rosyyskoy ymperyy v peryod Pervoy myrovoy voynu / V. O. Dotsenko // Visnyk ahraryi istoriyi. Zbirnyk naukovykh prats'. –2013. - 4-5. 23 – 29.

Надійшла (received) 24.07.2015

УДК 930.1(477)(= 411.16) «17/19»

Євреї Наддніпрянщини кінця XVIII - початку XX ст. в сучасній українській історіографії / І. В. Дворкін // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 38 (1147) . – С. 24-39. Бібліогр.: 59 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті проаналізована сучасна українська історіографія історії євреїв в українських землях, що перебували під владою Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. Виділено основні напрями сучасних досліджень в українській юдаїці. Проаналізовано узагальнюючі роботи з історії українського єврейства; спеціальні розвідки, що досліджують історіографію історії євреїв, економічну історію, політику царизму в національному питанні, міграції, освіту та просвітництво, єврейське населення окремих регіонів та міст тощо. Стаття може бути корисною дослідникам різних аспектів історії України імперського періоду.

Ключові слова: сучасна українська історіографія, юдаїка, імперський період, Наддніпрянська Україна

УДК 930.1(477)(= 411.16) «17/19»

Євреи Надднепрянщины конца XVIII - начала XX ст. в современной украинской историографии / И. В. Дворкин // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 38 (1147) . – С. 24-39. Бібліогр.: 59 назв. – ISSN 2079-0813.

В статті проаналізована сучасна українська історіографія історії євреїв в українських землях, що перебували під владою Російської імперії в кінці XVIII - на початку XX в. Виділено основні напрями сучасних досліджень в українській юдаїці. Проаналізовані обобщаючі роботи по історії українського єврейства; спеціальні роботи по історіографії історії євреїв, економічній історії, політиці царизма в національному питанні, міграції, освіті та просвітництву, єврейському населенню окремих регіонів та міст тощо. Стаття може бути корисною дослідникам різних аспектів історії України імперського періоду.

Ключевые слова: современная украинская историография, иудаика, имперский период Надднепрянская Украина

Jewry of Russian-ruled Ukraine in the end of the XVIII and the beginning of XX the XX century in contemporary Ukrainian historiography / I. V. Dvorkin // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU "KhPI", 2015. – № 38 (1147). – P. 24-39. – Bibliogr.: 59. – ISSN 2079-0023.

The article analyzes the contemporary Ukrainian historiography of the history of Jewry in the Ukrainian lands under the authority of the Russian Empire at the end of XVIII and the beginning of the XX century. The basic directions of contemporary research in the Ukrainian Judaica are marked. The general works on the history of Ukrainian Jewry; special works on the historiography of Jewish history, economic history, government policy in the national question, migration, education, the Jewish population of Ukrainian regions and cities are analyzed. The article can be useful to researchers of various aspects of imperial period Ukrainian history.

Keywords: contemporary Ukrainian historiography, judaica, imperial period, Naddnyprians'ka Ukraine (Russian-ruled Ukraine)

ЄРЕМЕЄВА І. В., аспірантка, кафедра політичної історії, НТУ «ХПІ»

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТЕАТРАЛЬНИХ АКТОРІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті на основі документів Центрального державного історичного архіву, м. Київ, Державного архіву Харківської області, матеріалів періодичних видань, мемуарів акторів та літературних творів визначено вплив Православної Церкви на повсякденне життя акторів Наддніпрянської України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Розглянуто джерела формування сприйняття артистів у середовищі представників духовного стану. Проаналізовано законодавчі норми, що підтримували церковні положення щодо театрів і їх роль у професійній діяльності акторів. Окремо охарактеризовано місце Церкви у приватному житті служителів Мельпомени. Досліджено взаємозв'язок норм моралі, що офіційно диктувалися православним християнством та уявленням про моральні якості артистів у суспільстві, а також особливості формування моральних норм у середовищі акторів.

Ключові слова: Православна Церква, актори, повсякденне життя, моральні норми, десоціалізація, анафема.

Вступ. Тривале захоплення вітчизняних істориків макроісторією, яка розглядає історичні події у великих масштабах, затираючи долі окремих невідомих людей, знеособила літопис буття Української держави. Сучасні тенденції в історичній науці, виражені в збільшенні інтересу до історії у малих формах, сягаючих подекуди однієї особи чи речі, повертають їй людське обличчя. Дослідження умов праці, обставин приватного життя, механізмів формування взаємодії із соціумом, його уявленням про норми моралі та вплив цих норм на систему цінностей людини розкриває дух епохи, її ментальні особливості. В клетіткому людському морі Російської імперії епохи капіталізму, посаду пастира душ незмінно займала Православна Церква. Її вплив розповсюджувався далеко за притвор божого храму, сягаючи навіть секулярного світу світських розваг – театру. Просочилося ортодоксальне християнство і у повсякденне життя акторів.

Метою статті є визначення впливу Православної Церкви на обставини приватного життя та професійної діяльності акторів, формування оцінки артистів у суспільстві, взаємодію офіційних уявлень про мораль та етичних норм працівників сцени.

Виклад основного матеріалу. Православ'я, як єдина офіційна церква Російської імперії, тривалий час визначало засади культурного розвитку на українських землях. У 1721 р. Петро I заснував вищий церковно-адміністративний орган влади в Російській імперії, остаточно закріпивши право монарха втручатися в справи Церкви. Такі заручини світського й духовного керівництва остаточно завершили перетягування ковдри влади в імперії на користь монарха і забезпечили його власною, добре організованою ідеологічною машиною. З-поміж інших покладених

на православ'я функцій були духовна просвіта й виховання пастви, а отже – формування світогляду підданих Російської імперії.

З 60-х років XIX ст. в державі почався бурхливий розвиток приватної театральної справи. За пару десятиліть театр став загальнодоступною розвагою і зажив слави властителя дум та другого університету, певною мірою похитнувши в цій царині навіть позиції Церкви. Недоречний з точки зору офіційної релігії культурний порив церковники не забарилися прикувати до ганебного стовпа на шпальтах часописів.

Підґрунтям для таврування театру, як богомерзкої розваги стали рішення Вселенських та Помісних соборів – загальноцерковних зборів найбільш високопоставлених священників, на яких обговорювалися і вирішувалися питання догматичного, церковно-політичного та дисциплінарного характеру.

З прийнятих на Помісних соборах правил, що стосувалися театру, церковники найчастіше посилялися на рішення Ельвірського собору 306 р. Норма вимагала від акторів, які бажали прийняти християнство, довічну відмову від гри на сцені. Порушення цієї норми тягло за собою відлучення від Церкви. Через 8 років Арльський собор підтвердив цю заборону, постановивши, щоб актори, які продовжували грати в театрі, відлучалися від причастя [1].

Часто згадувалися церковниками і рішення ряду Карфагенських соборів 220-397 років. Там же на зборах вищого духовенства у 419-426 роках вони були підтверджені. Одне з рішень вимагало, щоб актора, який прийняв християнство і відмовився від сцени, ніхто не смів спокушати чи примушувати повернутися в професію. Інше наполягало на тому, щоб діти священників не брали участі в світських видовищах і навіть не дивилися на них. Третє забороняло театральні вистави в святкові для християн дні [1].

Найвагомішим аргументом ортодоксів була постанова так званого П'ято-шостого вселенського собору, що відбувався в кінці VII ст. і категорично заборонив всім християнам (будь то клірики чи миряни) брати участь у театральних виставах не лише у якості виконавців, але і в якості глядачів. Священнослужителі, які порушили канон, підлягали позбавленню сану, а миряни – відлученню від Церкви [1].

Церковники другої половини XIX початку XX ст. ганьбили театр на всі заставки і за допомогою посилянь на апологетів – батьків і вчителів Церкви, а також теологів. Особливо щедро цитувалися Тертуліан та Іоанн Златоуст [1].

Не обтяжуючи себе порівнянням античного театру, який ганьбили батьки церкви і сучасного, особи духовного стану другої половини XIX – початку XX ст. підкреслювали несумісність театральних вистав з християнською мораллю. Наприклад, єпископ Феофан Самітник вважав театральні вистави ганебнішими за карточні ігри, називав їх безглуздими, а захоплення театром – шкідливим [1]. Протоієрей Іоанн Кронштадтський, якого особливо поважали віряни кінця XIX – початку XX ст., в пункті 1177 книги «Моя жизнь во Христе» так писав про модну розвагу: «Театр ... погашає віру і християнське життя, навчаючи неухважності, лукавства (або вмінню жити в мирі), сміхотворства; він виховує спритних синів віку

цього, але не синів світла. Театр – противник християнського життя; він породження духу світу цього, а не Духа Божого. Справжні чада Церкви не відвідують його» [2].

Втім не всі церковники займали стосовно театру непохитну позицію. Деякі з них намагалися примирити театр і недоторкані основи релігійно-церковних поглядів. Переплітаючи історичні факти з легендами, вони посилалися на доброзичливе ставлення до мистецтва релігійних і церковних діячів у минулому. Ліберальні служителі церкви вказували, що театр і в даний час може опинитися в якійсь мірі корисним, якщо буде надихатися релігійною ідеєю. Окремо вони відзначали, що попри позитивний вплив театру на паству, він також несе чимало небезпек для релігійних почуттів. Відтак, благодетельний ефект від театру зводився на нівець, не йдучи ні в які порівняння з Церквою [1]. Таку позицію займав, єпископ Ніканор в 80-х роках ХІХ ст. За його словами, навіть богоугодні особи не цуралися мистецтва. При цьому він наводив приклад Мойсея, Давида, Соломона і навіть самого Ісуса Христа. Єпископ вказував й на те, що впродовж багатьох сторіч християнство сприяло найбільшим досягненням різних галузей мистецтва [1].

Допоки почесні старці та священнослужителі влаштовували словесні перепалки, захищаючи ум, честь та совість пастви, монарх Російської імперії боронив інтереси Церкви буквою закону. З 1845 р. і до 1917 р. в основному нормативному документі з кримінального права держави – «Уложения о наказаниях уголовных и исправительных» положення щодо Церкви незмінно виносилися на перше місце. У 1882 р. видатний український правознавець О. Кістяківський іронічно зауважував у статті «О преступлениях против веры», що закони, які оберігали релігійний порядок, в Російській імперії давали фору половині об'єму будь-якого кримінального кодексу країн Європи [3, с. 122]. Охороняли писаний закон місцева поліція і влада [4, с. 3].

Релігійний календар та встановлений ним порядок безпосередньо впливав на трудові будні акторів. В переддень дванадесятих свят театри закривали до початку всеношної служби. В державному архіві Харківської області, наприклад, збереглася розписка, дана власниками міських садів розваг, театру та сінематографу приставу 4-ї дільниці м. Харкова в тому, що вони поінформовані щодо необхідності зачинити розважальні заклади напередодні Преображення Господня [5, арк. 253]. У храмові свята розваги, в тому числі – театральні, розпочиналися після закінчення в церквах літургії [4, с. 3]. Суворе табу на вистави накладалося на час Великоднього посту. На сім тижнів артисти залишалися без заробітку і, нерідко, без коштів для існування. В цей період у пошуках роботи вони відправлялися до Москви на так звану «акторську біржу» – зібрання акторів та антрепренерів, які шукали ангажементу [6, с. 49; 7, с. 22; 8, с. 117; 9, с. 96-97]. В харківському сатиричному журналі «Искры» на злобу великопостних днів акторів редакція розмістила характерний вірш:

Постом

Уныло и пусто...
Пропал весь экстаз...
Грибы и капуста...
И редька, и квас!..
«Шальная» неделя
Прошла, как мечта...
И меньше мы хмеля
Вливаем в уста...
Печальным, усталым
Наш кажется взор...

В столицу по шпалам плетется актер [10, с.143].

Революція 1905-1907 років принесла не лише незначні обмеження самодержавної влади, а й новий погляд на старі церковні традиції. У 1907 р. в іншому харківському сатиричному виданні з характерною назвою «Настоящее жало» автор (вказаний, як «Г.») уїдлимо зазначав, що настав час переоцінки традиційних цінностей і у міських мешканців з'явилося «...відмінне «пісне меню»: опереточні ніжки, соус пікант, заливне із шийки, концертна головка!..» [11, с. 2]. На зміну сумним рядкам про піст з'явилися такі:

В великий пост.

Флаг поднят, ярмарка открыта;
Народом улица покрыта,
У балагана Муссури;
Битком набито и внутри.
Шум, спор у галлерей кассы,
Выкрикиванья иудеев массы.
Здесь и купцы и мужики,
Чернорабочие, модистки,
Студенты, мясники, курсистки
К «театру» шумно поспешают.
В восторге чувств и упоеньи
Игривый слышится в них смех;
Забыв молитву, церковь, грех
Толпа лишь жаждет наслажденья
И это все в великий пост.
В великий пост – дни воздержанья,
Из года в годъ, из рода в род
Постился русский весь народ;
Теперь же лишь воспоминанья
Остались в нас от дней всех тех –
Творит народ великий грех.
Забыл стыд, совесть человек....
Да!... Ведь теперь двадцатый век!!! [12, с. 2].

Охороняв закон і знакову систему Церкви: одяг духівництва, церковні обряди та культові дійства [13, арк. 62]. Їх заборонялося не лише відтворювати, а навіть частково імітувати у міських та домашніх театрах [4, с. 24]. Подібні дії розцінювались як кошунство і карались ув'язненням на термін від 4 до 8 місяців [14, с. 201].

Втім, суворі заборони акторів не лякали. У 1898 р. один з російських артистів-братів Адельгейм, які часто гастролювали і по містах Наддніпрянської України, зображаючи Уріеля Акосту в однойменній трагедії К. Гуцкова, гримувався так, що повністю копіював прийнятий у християн західного та східного обрядів образ Ісуса Христа. Завершувало образ вбрання – туніка з широкими рукавами, підперезана шнуром із вузлами на кшталт католицьких монахів [15, арк. 54]. Актор не обмежувався виставами і робив фотознімки, на яких зображав Ісуса перед Понтієм Пілатом чи в Гетсиманському саду, причому настільки вдало, що «...портрети його легко могли бути прийняті за картини католицького художника ...». У зв'язку з такою поведінкою актора, міністерство внутрішніх справ розіслало генерал-губернаторам депешу, згідно якої в разі гастролей братів Адельгейм, місцева влада мала суворо заборонити їм «...з'являтися на сцені в описаному вбранні і знімати свої фотографії у зазначеній ... обстановці» [15, арк. 54].

Згадував неприємний інцидент за участі церковних символів і відомий на Наддніпрянщині актор П. Орленев. Випадок, що стався в м. Рязань, виразно показував ревне відношення до церковних символів світської влади на всій території імперії. Йшла п'єса А. Толстого «Царь Фёдор Иоаннович». Віце-губернатор звернувся до антрепренера З. Малиновської, із вимогою, аби актор, що виконував роль царя (її саме грав П. Орленев) не використовував на сцені хресного знамення. Кепкуючи з ситуації, артист В. Гіляровський залишив у гримерці на пачці орленевських цигарок сатиричний двовірш:

Здесь Орленева известного

Лишили знамення крестного [16, с. 87].

Траплялися з духовенством і вкрай курйозні випадки Актор І. Нежний, згадуючи театральну Одесу кінця XIX – початку XX ст. відзначав, що театр «Фарс» належав актору М. Чернову та його товаришу В. Вронському. Перший завідував адміністративно-господарчою частиною справи, другий – творчою. Чи то як артист, що жадає слави, чи то як відповідальний власник, М. Чернов трепетно ставився до реклами. Одного разу він дістав у цирку віслюка і, наліпивши йому на спину величезний плакат «Лише я не бачив фарс «Ух, і без затримки!»», відправив з поводитирем гуляти вулицями міста. Через кілька годин вухань потрапив на очі архієрею. Останній фарсу також не бачив і виходило, що священнослужитель урівнювався з ослом. В страшенному гніві преосвященний звернувся до поліції. М. Чернову, звичайно, наказали повернути тварину до театру. За велінням актора-антрепренера «живу рекламу» повели до театру... іншим шляхом. Відтак, осел та архієрей зробили збори новій виставі [17, с. 77-80].

Не зважаючи на церковні утиски театральної справи, театральні діячі і власники антреприз не нехтували обрядовою частиною християнської релігії. Вони часто

запрошували священників відслужити молебен з нагоди відкриття нової будівлі театру [1]. Поширеним явищем була традиція освячення театральних приміщень перед початком сезону та служіння молебну, який відвідувала вся труппа. Провінційна актриса М. Велізарій згадувала, що у Харківському театрі часів антрепризи О. Дюкової на подібний молебен приходила і власниця театру. Актриса зауважувала, що служили його у фойє, адже правити молебен на сцені вважалося великим гріхом [18, с. 210].

Жодного усталеного погляду на висвячення неугодних будівель у Церкві не існувало, причет – священники однієї окремої церкви – в кожному випадку вирішував питання на свій розсуд. Святий отець міг відслужити молебен, при закладці трактиру або стайні, але відмовлявся від служби при закладці театру. Така дискримінація не була рідкістю, і священник відверто заявляв, що не вважає можливим освячувати ім'ям бога місця, противні християнській вірі та моралі. В Одесі у 1913 р. архієпископ Анатолій не дав дозволу на проведення молебну перед відкриттям сезону, пояснивши, що театр – звабliwe видовище. В той же час у місті соборне духовенство здійснило молебен і освятило шантан – кафе зі сценою, з якої виконувалися непристойні пісеньки й танці [1].

Актор, як окрема соціальна одиниця, також не обходився увагою церкви. Подекуди зберігалася традиція піддання артистів анафемі – відлученню від церкви [19, с. 132]. Для малорелігійного актора, який вів напівкочове життя, цей захід не мав особливого значення. Моральний тиск на нього в цьому випадку здійснювало становище батьків та родичів. Парафіяни приходу, а також священник нерідко перекладали частину провини за антихристиянську поведінку на сім'ю артиста.

Не зважаючи на явно вороже ставлення Церкви до театру у рядах акторів існували великі прихильники релігії. В оповіданні «Как я был актёром» О. Купрін, який у останні роки XIX ст. працював артистом театру м. Суми Харківської губернії, відзначав особливий вид богобоязненності місцевих акторів [20]. Вирізняла її крайня показовість. Як зазначав прозаїк, перед кожним виходом на сцену артисти пристрасно хрестилися, пильнуючи, аби цей жест обов'язково хтось побачив, адже набожність у їх рядах вважалася чимсь незвичним і надзвичайно екзотичним. Актори буквально вкрали цей жест у, як писав О.Купрін, «какого-то Митрофанова-Козловского» [20]. Вочевидь, прототипом цього навіть не другорядного героя оповідання став знаменитий провінційний актор Митрофан Іванов-Козельський. Підтверджує цей факт і те, що периферійні актори рівнялися виключно на столичних зірок і визнаних знаменитостей, отже, навряд чи стали б копіювати жести актора на третіх ролях.

Втручалася релігія і у приватне життя артистів. Створення сім'ї не обходилося без руки Церкви: єдиним дійсним видом шлюбу визнавався церковний. Згадуючи своє весілля у Харкові 1870 р., видатна актриса М. Савіна писала, що вінчання прийшлося на дуже ранній час, бо після нього необхідно було встигнути на репетицію у театрі [21, с. 66]. Видатного українського актора М. Кропивницького у 1887 р. священник відмовлявся вінчати з Н. Гладушенко. Піп обґрунтовував своє рішення тим, що артист ніколи не відвідував службу. Вінчання відбулося лише після

виконання Марком Лукичем єпитимії – морально-виховного заходу, який призначав священник. 47-річного метра сцени він заставив бити 50 земних поклонів [22, с. 105].

Акторські шлюби нерідко давали тріщину навіть не через побут, а через стиль життя артиста. Подекуди вони зовсім не реєстрували свої відносини офіційно і доволі легко змінювали супутників життя. За цю обставину актори також отримували дзвінкого ляпаса від церковної моралі.

Примітно, що маючи легковажну вдачу, артисти зберігали в собі традиційні моральні цінності. М. Савіна згадувала, що перед весіллям просила з чоловіком-актором у батьків-артистів благословення. Підкреслювала вона і різко негативне ставлення в трупі харківського драматичного театру до блуду – позашлюбних стосунків чоловіка і жінки [21, с. 64].

Через богемне життя, обумовлену професією необхідність гарно виглядати, розбещеність, індивідуалізм і розповсюджену в артистичних колах алкогольну залежність церковники сприймали акторів як блудних овець [23]. Розуміння способу життя артисток захоплені духовенством яскраво змальоване М. Салтиковим-Щедріним у створеному в 1875-1880 роках романі «Господа Головлёвы». Коли артистка Анненька, яка певний час служила в харківському театрі, опиняється після панахиди по її бабці-поміщиці в домі злиденного забитого священника, її сприймають з неприкритим співчуттям, наче відщепенця. Всі забобони, що жили в головах представників церкви, автор розкрив через по-дитячи безпосередню розмову артистки з попом і попадею. Матушка запитувала, чи дійсно актрис буквально примушували цілуватись і пестити чоловіків, а батюшка наполягав, що для актриси вкрай необхідно і важко зберегти «скарб», під яким, вочевидь розумів моральну та тілесну цноту.

В таких умовах стають очевидними витоки сприйняття акторів широким загалом, навіть якщо представник такого «загалу» ніколи не був у театрі та не бачив актрис, як піп та попадівна з роману «Господа Головлёвы». У просякнутому християнською традицією суспільстві, 77% якого за переписом 1897 р. склали селяни, релігійні постулати вбиралися дітьми від дорослих змалечку [24]. Вони ж, в свою чергу, черпали основи моралі із проповідей місцевих священників, які для більшості безграмотних селян були єдиним джерелом офіційних уявлень про норми поведінки. Живучи в традиційному суспільстві, в глибинці їх дотримувались навіть освічені люди. Грамотний поміщик Порфірій Володимирович на прізвисько «Іудушка» зі згаданого роману М. Салтикова-Щедріна, просякнутий лицемірною набожністю, говорив своїй небозі-артистці Анненьці, що перед відвідуванням могили бабки дівчина мала обов'язково відстояти обідню, а відтак, очиститися і не обтяжувати душу небіжчиці [23].

Значно лояльніше ставилися до акторів у містах, особливо – в освітніх центрах. Тут молодь, забувши про християнську мораль, боготворила акторів. Масштаби фанатизму юнаків яскраво ілюструє справа «О беспорядках произведенных толпою молодых людей против артистов Стравинского и Массини» [25]. В копії з доповідної записки виконуючого обов'язки київського поліцеймейстера від 16 березня

1876 р. зазначалося, що 11 березня по закінченні вистави молодь зібралася у дворі міського театру біля артистичного виходу з метою «ніби то овацій» [25, арк. 2]. Молоде незвідане плем'я кількістю більш ніж 100 осіб буквально змело поліцію, а на її заклики до порядку відповідало різними гостротами, співом когута й собачим лаєм. Коли артисти сіли в екіпаж, прихильники не давали їм поїхати, схопивши коляску за колеса. Навіть після від'їзду кумирів натовп, галасуючи, хлинув по їх сліду [25, арк. 2-3].

Висновки. Таким чином, Церква мала неабиякий вплив на життя акторів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. Складні відносини християнства з театром, що корінням сягали часів утвердження християнської релігії, завдяки її консервативності легко були перенесені священнослужителями із творів ранньохристиянських теологів та богословів у вік електрики та пари. Оскільки християнство являлося державною релігією, його постулати охоронялися законом і каралися наряду із іншими кримінальними злочинами. Державне право захищало знаки та символи християнської віри, значно обмежувало роботу театрів відповідно до вимог обрядового календаря, суттєво підриваючи матеріальні умови життя артистів. Будучи включеними в православне середовище, зрощені в його традиціях, не зважаючи на нападки церковників, актори, як й інші християни шукали божого благословення: освячували будівництво театрів, театральні будівлі, брали участь у молебнах. Величезний вплив мала релігія і на приватне життя акторів. Традиційно негативне ставлення до артистів у ортодоксальних колах суттєво вплинуло на формування соціального статусу працівників сцени не лише в середовищі духовенства, а й серед вірян. Відтак, акторів переважно сприймали як бідних духом маргіналів, віровідступників.

Список літератури: 1. Чудновцев М. И. Церковь и театр. Конец 19 – начало 20 вв. [Электронный ресурс] / М. И. Чудновцев. – М.: Наука, 1970. – Режим доступа. – http://www.atheism.ru/library/Chudovcev_1.phtml. – Доступ.: 11.08.2015 г. 2. Кронштадтский И. Моя жизнь во Христе или Минуты духовного трезвения и созерцания благоговейного чувства, душевного исправления и покоя в Боге [Электронный ресурс] / И. Кронштадтский. – Режим доступа: <http://www.magister.msk.ru/library/bible/comment/ioannkr/iokron1.htm>. – Доступ: 11.08.2015 р. 3. Кистяковский А. О преступлениях против веры / А.О. Кистяковский // Наблюдатель. Журнал литературный, политический и ученый. – СПб., 1882. – №10. – С. 102-122. 4. Б. а. Устав о предупреждении и пресечении преступлений. Т. 14 / Б. а. – СПб.: Издание кодификационного отдела при государственном совете, 1890. – 95 с. 5. Подписка / Державний архів Харківської обл. (Далі – Державрхів Харківської обл.), ф. 182, оп. 1, спр. 58, арк. 253. 6. Гиляровский В. А. Люди театра. Повесть актерской жизни / В.А. Гиляровский. – М.-Л.: Искусство, 1941. – 277 с. 7. Кригер В. А. Актерская громада: русская театральная провинция. 1890-1902 / В. А. Кригер. – М.: Искусство, 1976. – 221 с. 8. Синельников Н. Н. 60 лет на сцене / Н.Н. Синельников. – Харьков, 1935. – 276 с. 9. Яблочкина А. А. 75 лет в театре / А. А. Яблочкина. – М.: Всероссийское театральное общество, 1960. – 529 с. 10. Б. а. Постом / Б. а. // Искры. – 1902. – № 9. – с.143. 11. Г. О poste / Г. // Настоящее жало. – X, 1907. – №10. – С. 2. 12. Головастик М. В Великий пост / М. Головастик // Настоящее жало. – X, 1910. – №12. – С. 2. 13. Циркулярно. Гг. харьковскому полицмейстеру и уездным исправникам Харьковской губернии. Копия / Держархів Харківської обл., ф. 180, оп. 1, спр. 20, арк. 62. 14. Б. а. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. Издание 14-е, пересмотренное и дополненное / Б. а. / под ред. Н.С. Таганцева. – СПб.: «Американская скоропечатня», Литейный пр., д. 33, 1909. – 1112 с. 15. Министерство внутренних

дел. Департамент полиции по 2 делопроизводству. Гг. Губернаторам / Центральный державный архив Украины, м. Київ (Далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 848, спр. 161а, арк. 54.**16. Орленев П. Н.** Жизнь и творчество русского актера Павла Орленева, описанные им самим / П. Н. Орленев. – Л.-М.: Искусство, 1961. – 343 с.**17. Нежный И. В.** Былое перед глазами. Театральные воспоминания / И. В. Нежный. – М.: ВТО, 1960. – 399 с. **18. Велизарий М.** Путь провинциальной актрисы / М. Велизарий. — Л.; М.: Искусство, 1938. – 181 с.**19. Ходотов Н. Н.** Близкое – далёкое. Воспоминания / Н. Н. Ходотов. – М.- Л.: Искусство, 1962. – 327 с. **20. Куприн А.** Как я был актёром [Электронный ресурс] / А. Куприн. – Режим доступа. – http://az.lib.ru/k/kuprin_a_i/text_1830.shtml. – Доступ: 13.01.15 г. **21. Савина М. Г.** Горести и скитанья. Записки (1854-1877) / М. Г. Савина. – Л.-М.: Государственное издание «Искусство», 1961. – 141 с. **22. Кропивницький В. М.** Из сімейної хроніки Марка Кропивницького (спогади про батька) / В. М. Кропивницький. – К.: Мистецтво, 1968. – 214 с. **23. Салтыков-Щедрин М. Е.** Господа Головлёвы [Электронный ресурс] / М. Е. Салтыков-Щедрин. – Режим доступа: http://az.lib.ru/k/schedrin_a_i/text_1830.shtml/. – Доступ: 12.01.15 г. **24. Б. а.** Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. Распределение населения по сословиям и состояниям. [Электронный ресурс] / Б. а. / Под ред. Н.А.Тройницкого. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_sos_97.php. – Доступ: 13.08.2015 г. **25. Дело о беспорядках** произведенных толпою молодых людей против артистов Стравинского и Массини / ЦДІАК України, ф. 442, оп. 55, спр. 97, 5 арк.

Bibliography (transliterated): **1. Chudnovcev M. I.** Cerkov' i teatr. Konec 19 – nachalo 20 vv. [Jelektronnyj resurs] / M. I. Chudnovcev. – Moscow: Nauka, 1970. – Rezhim dostupa. – http://www.atheism.ru/library/Chudovcev_1.phtml. – Dostup.: 11.08.2015 g. **2. Kronshtadtskij I.** Moja zhizn' vo Hriste ili Minuty duhovnogo trezvenija i sozercanija blagogovejnogo chuvstva, dushevno go ispravlenija i pokoja v Boge Jelektronnyj resurs / I. Kronshtandtskij. – Rezhim dostupa: <http://www.magister.msk.ru/library/bible/comment/ioannkr/iokron1.htm>. – Dostup: 11.08.2015 r. **3. Kistjakovskij A.** O prestuplenijah protiv very / A. Kistjakovskij // Nabljudatel'. Zhurnal literaturnyj, politicheskij i uchenyj. – Sankt Peterburg, 1882. – No 10. 102-122. **4. B. a.** Ustav o preduprezhdenii i presechenii prestuplenij. Vol. 14 / B. a. – Sankt Peterburg.: Izdanie kodifikacionnogo otdela pri gosudarstvennom sovete, 1890. – 95. **5. Podpiska / Derzhavnij arhiv Harkivs'koï obl.** (Dali – Derzhavrhiv Harkivs'koï obl.), f. 182, op. 1, spr. 58, ark. 253. **6. Giljarovskij V. A.** Ljudi teatra. Povest' akterskoj zhizni / V. A. Giljarovskij. – Moscow-Leningrad: Iskusstvo, 1941. – 277. **7. Kriger V. A.** Akterskaja gromada: russkaja teatral'naja provincija. 1890-1902 / V. A. Kriger. – Moscow: Iskusstvo, 1976. – 221. **8. Sinel'nikov N. N.** 60 let na scene / N. N. Sinel'nikov. – Kharkiv, 1935. – 276. **9. Jablochkina A. A.** 75 let v teatre / A.A. Jablochkina. – M.: Vserossijskoe teatral'noe obshhestvo, 1960. – 529. **10. B. a.** Postom / B. a. // Iskry. – 1902. – No 9.143. **11. G.** O poste / G. // Nastojashhee zhalo. – Kharkiv, 1907. – №10. 2. **12. Golovastik M.** V Velikij post / M. Golovastik // Nastojashhee zhalo. – Kharkiv, 1910. – № 12. 2. **13. Cirkuljarno.** Gg. har'kovskomu policmejsteru i uezdnyim ispravnikam Har'kovskoj gubernii. Kopija / Derzhavrhiv Harkivs'koï obl., f. 180, op. 1, spr. 20, ark. 62. **14. B. a.** Ulozhenie o nakazaniyah ugovolnyh i ispravitel'nyh 1885 g. Izdanie 14-e, peresmotrennoe i dopolnennoe / B. a. / pod red. N.S. Taganceva. – SPb.: «Amerikanskaja skoropechatnja», Litejnyj pr., d. 33, 1909. – 1112. **15. Ministerstvo vnutrennih del.** Departament policii po 2 deloproizvodstvu. Gg. Gubernatoram / Central'nij derzhavnij arhiv Ukraïni (Dali – CDIAK Ukraïni), m. Kiïv f. 442, op. 848, spr. 161 a, ark. 54.**16. Орленев П. Н.** Zhizn' i tvorcestvo russkogo aktera Pavla Orleneva, opisannye im samim / P. N. Orlenev. – Leningrad-Moscow: Iskusstvo, 1961. – 343. **17. Nezhnyj I. V.** Byloe pered glazami. Teatral'nye vospominanija / I. V. Nezhnyj. – Moscow: VTO, 1960. – 399. **18. Velizarij M.** Put' provincial'noj aktrisy / M. Velizarij. — Leningrad-Moscow: Iskusstvo, 1938. – 181. **19. Hodotov N. N.** Blizkoe – daljokoe. Vospominanija / N. N. Hodotov. – Moscow-Leningrad: Iskusstvo, 1962. – 327. **20. Kuprin A.** Kak ja byl aktjorom Jelektronnyj resurs / A. Kuprin. – Rezhim dostupa. – http://az.lib.ru/k/kuprin_a_i/text_1830.shtml. – Dostup: 13.01.15 g. **21. Savina M. G.** Goresti i skitannja. Zapiski (1854-1877) / M. G. Savina. – Leningrad-Moscow:

Gosudarstvennoe izdanie «Iskusstvo», 1961. – 141. **22.** *Kropivnic'kij V. M.* Iz simejnoi hroniki Marka Kropivnic'kogo (spogadi pro bat'ka) / V. M. Kropivnic'kij. – Kyiv: Mistectvo, 1968. – 214. **23.** *Saltikov-Shhedrin M. E.* Gospoda Golovljovy Jelektronnyj resurs / M. E. Saltykov-Shhedrin. – Rezhim dostupa: http://az.lib.ru/k/schedrin._a_i/text_1830.shtml/. – Dostup: 12.01.15 g. **24.** *B. a.* Pervaja Vseobshhaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii 1897 g. Obshhij svod po Imperii rezul'tatov razrabotki dannyh Pervoj Vseobshhej perepisi naselenija, proizvedennoj 28 janvarja 1897 g. Raspredelenie naselenija po soslovijam i sostojanijam. Jelektronnyj resurs / B. a. / Pod red. N.A. Trojnickogo. – Rezhim dostupa: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_sos_97.php. – Dostup: 13.08.2015 g. **25.** *Delo o bezporjadkah proizvedennyh tolpoju molodyh ljudej protiv artistov Stravinskogo i Massini* / CDIAK Ukraïni, f. 442, op. 55, spr. 97, 5 ark.

Надійшла (received) 24.08.2015

УДК 94 (477) "19/20"

Православна Церква та повсякденне життя акторів Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. / І.В. Єремєєва // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: "Актуальні проблеми історії України". – Х. : НТУ «ХПІ», 2015. – № 38 (1147). – С.40-50. – Бібліогр.: 25 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті на основі документів Центрального державного історичного архіву, м. Київ, Державного архіву Харківської області, матеріалів періодичних видань, мемуарів акторів та літературних творів визначено вплив Православної Церкви на повсякденне життя акторів Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. Розглянуто джерела формування сприйняття артистів у середовищі представників духовного стану. Проаналізовано законодавчі норми, що підтримували церковні положення щодо театрів і їх роль у професійній діяльності акторів. Окремо охарактеризовано місце Церкви у приватному житті служителів Мельпомени. Досліджено взаємозв'язок норм моралі, що офіційно диктувалися православним християнством та уявленням про моральні якості артистів у суспільстві, а також особливості формування моральних норм у середовищі акторів.

Ключові слова: Православна Церква, актори, повсякденне життя, моральні норми, десоціалізація, анафема.

УДК 94 (477) "19/20"

Православная Церковь и повседневная жизнь актеров Надднепрянской Украины во второй половине XIX – начале XX вв. / И.В. Еремеева // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: "Актуальні проблеми історії України". – Х. : НТУ «ХПІ», 2015. – № 38 (1147). – С. 40-50. – Бібліогр.: 25 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье на основе документов Центрального государственного исторического архива, г. Киев, Государственного архива Харьковской области, материалов периодических изданий, мемуаров актеров и литературных произведений определено влияние Православной Церкви на повседневную жизнь актеров Надднепрянской Украины во второй половине XIX – начале XX вв. Рассмотрены источники формирования восприятия артистов в среде представителей духовного сословия. Проанализированы законодательные нормы, которые поддерживали церковные положения и их роль в профессиональной деятельности актеров. Несколько отдельно охарактеризовано место Церкви в частной жизни служителей Мельпомены. Исследована взаимосвязь норм морали, официально декларируемых православным христианством и представлениями о моральных качествах артистов в обществе, а также особенности формирования нравственных норм в среде актеров.

Ключевые слова: Православная Церковь, актеры, повседневную жизнь, моральные нормы, десоциализация, анафема.

The Orthodox Church and Dnieper Ukraine actor's daily life in the second half of XIX – early XX centuries) / I. V. Yeremeyeva // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv : NTU "KhPI", 2014. – № 38 (1147). – P. 40-50. – Bibliogr.: 25. – ISSN 2079-0813.

In the article on the basis of the documents of the Central State Historical Archive, Kiev, the State Archives of Kharkiv region, materials of periodicals, memoirs and literary works the influence of the Orthodox Church on the daily lives of actors Dnieper Ukraine in the second half of XIX - early XX centuries is shown. The perception forming sources of the actors among clergy representatives are discovered. The legislation supporting the Church position and its role in professional work of the actors are analyzed. Moreover the Church place in the privacy of Melpomene-servants is characterized. The morality standard interconnection formally declaring by Orthodox Christianity and artist's moral norm understanding in society, as well as the moral standard formation features among the actors are examined.

Keywords: Orthodox Church, actors, everyday life, moral standards, desocialization, anathema.

С. М. ЖУКОВ, канд. іст. наук, викладач УПА, Харків

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ У ЗЕМСЬКИХ ШКОЛАХ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Розглядається навчальний процес та виховна робота у земських початкових народних училищах на Харківщині у 1865-1917 рр. Проаналізовано зміст навчальних програм, форми навчальної роботи, охарактеризовано систему проведення випускних іспитів. Визначено внесок Міністерства освіти, Харківської дирекції народних училищ та місцевого самоврядування у формування змісту та організацію освітнього процесу. Розглянуто зміст, завдання та основні форми виховної роботи.

Ключові слова: земство, народна школа, початкова освіта, виховна робота, іспит.

Вступ. Зміст і організація навчально-виховного процесу є визначальними чинниками, що безпосередньо впливають на якість і результат освіти. Інтенсивний розвиток народної освіти у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. був важливою складовою модернізації Російської імперії. У цей період земська школа стала одним із наймасовіших та найдоступніших типів навчальних закладів для селянських дітей Харківщини. Сучасні дослідники історії освіти не оминають увагою питання змісту та організації навчальної роботи у народній школі як на рівні концептуальних так і регіональних досліджень. Слід відзначити публікації Н. Олійник, присвячені функціонуванню земських шкіл на Чернігівщині [37]. Спроби аналізу організації навчального процесу у народних училищах Харківщини здійснено Н. Белозьоровою, однак авторка, розглядає початкову школу в цілому, не виокремлюючи земські училища від решти освітніх установ [1; 2].

Метою даної статті є спроба здійснити аналіз організації навчальної та виховної роботи у земській школі на джерельному матеріалі Харківської губернії.

Виклад основного матеріалу. Зміст навчання, мета й завдання педагогічної діяльності у народних школах Російської імперії визначались Міністерством народної освіти. Перші статті «Положень про народні училища» від 14 липня 1864 р. й 25 травня 1874 р. вказували, що метою їхньої діяльності є «утвердження в народі релігійних і моральних понять, а також розповсюдження первісних корисних знань» [6, с. 614; 7, с. 836]. У початкових школах мали викладатись Закон Божий, читання по книгах цивільного та церковного друку, письмо й арифметика. «Положення» 1864 та 1874 років були головним орієнтиром для земських учителів, училищних рад та інспекції Харківської губернії під час організації навчального процесу у 60-х – 80-х роках ХІХ ст., так як обов'язкових програм для жодного з предметів не існувало. Протягом 1890-1896 років викладачі земських шкіл Харківщини користувались програмами, складеними місцевою дирекцією народних училищ [40, с. 119]. У 1897 р. Міністерством народної освіти було видано «Приблизні програми предметів, які викладаються у початкових народних

училищах» [43, с. 13]. Хоча уряд визначив ці програми як приблизні, училищне начальство нерідко вимагало їх неухильного виконання [51, с. 24-25].

На початку ХХ ст. ініціативи, спрямовані на поглиблення змісту навчання, удосконалення його методичної бази, отримали урядову підтримку. В губернських центрах було створено спеціальні комісії для розробки проектів нових навчальних планів та програм. У Харкові такий осередок, створений у 1910 р., очолив викладач реального училища, член товариства грамотності та історико-філологічного товариства В. Харциєв [21, с. 2; 30, с. 247]. Результатом спільної діяльності губернських комісій та Міністерства народної освіти були нові програми для народних шкіл з чотирирічним терміном навчання, прийняті в 1913 р. [41].

Таблиця 1. Розподіл часу, призначеного для вивчення дисциплін, згідно з програмами, якими користувалися в Харківській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., відображено у наступній таблиці [40, с. 119-188; 41]:

Предмет \ Кількість годин на тиждень	Програма Дирекції народних училищ 1890 р.	Міністерська програма 1897 р.	Міністерська програма 1913 р.
Закон Божий	2	6	6
церковнослов'янська мова	2	3	
російська мова	9	8	12
чистописання		2	2
арифметика	6	5	5

Згідно з міністерською програмою 1897 р., курс Закону Божого передбачав вивчення на першому році основних молитов, на другому – змісту Старого й Нового Заповіту, на третьому – Символу Віри та порядку православного богослужіння [33, с. 73-75].

Тісно пов'язаною з попередньою дисципліною була церковнослов'янська мова. Її опанування учні мали розпочинати наприкінці першого року навчання. Спочатку діти вивчали церковнослов'янський алфавіт, нарядкові знаки, титли, читали молитви, на другому й третьому році читали Євангеліє, Часослов і Псалтир [33, с. 77-78].

За три роки вивчення російської мови учні мали навчитись виразно читати, усно та письмово передати прочитане. Значне місце в курсі російської мови займав розділ граматики, який містив відомості про частини мови, словосполучення та речення [33, с. 78-79].

Програма з арифметики передбачала, що на першому році учні мають навчитись рахувати до ста й оперувати чотирма діями в межах двох десятків, на другому році –

робити те саме з числами в межах тисячі, а на третьому – з числами будь-якої величини, а також із долями. До програми курсу входило ознайомлення з мірами ваги, довжини, об'єму [33, с. 81].

Порівняно з міністерською, програма Харківської дирекції народних училищ передбачала глибше вивчення арифметики та російської мови за рахунок скорочення годин, які виділялись на опанування церковнослов'янської грамоти й Закону Божого. У курсі російської мови значна увага приділялась граматиці, орфографії, синтаксису, школярі мали ознайомитися також із етимологією. Курс арифметики містив розділ початкової геометрії та планіметрії, основна увага була зосереджена на діях із долями, дробами, відсотками, обов'язково вивчались одиниці часу, російська грошова система. Бажаним визнавалось викладання малювання, гімнастики, основ сільського господарства, рукоділля для дівчат і теслярства для хлопчиків [40, с. 119-188]. Очевидно, що програма дирекції народних училищ мала чітко виражене практичне спрямування, у шкільному навчанні увага акцентувалася на здобутті дітьми тих знань і вмінь, які могли реально знадобитись у подальшому житті для ведення власного господарства.

Затвердження нових навчальних програм у 1913 р. можна вважати поверненням до засад практичного спрямування в навчанні, яких намагались дотримуватись укладачі з Харківської дирекції народних училищ 1890-х роках. Обов'язковим елементом навчального курсу в однокласних училищах було визнано читання текстів, що містили відомості з історії, географії, природознавства [41, с. 9-11]. Як самостійні дисципліни вони, а також креслення та початкова планіметрія викладались лише в двокласних школах [42, с. 6]. Було зменшено час вивчення граматики на користь розвитку письмового та усного мовлення [30, с. 247-248].

З другої половини 70-х років XIX ст. у педагогічній спільноті точились дискусії щодо запровадження до курсу загальноосвітньої народної школи елементів професійного навчання. Його прихильники вважали це способом подолання відірваності навчальних програм від селянського життя, противники вбачали в цьому загрозу успішному засвоєнню учнями змісту основних дисциплін [45]. На початку XX ст. у деяких земських початкових училищах Харківської губернії були запроваджені елементи професійної освіти. Зокрема, при боромлянському та котельвському двокласних училищах Охтирського, а також у двох земських школах Ізюмського повітів функціонували ремісничі класи [10, арк. 5; 25, с. 20]. При дворічанському зразковому двокласному училищі (Куп'янський повіт) працювала чоботарня [24, с. 47].

Кроки до запровадження фізичного виховання у загальноосвітній школі були здійснені російським урядом наприкінці XIX ст. 18 червня 1888 р. Міністерством народної освіти було видано циркуляр про викладання військової гімнастики в цивільних навчальних закладах. У земських школах Харківської губернії реалізація циркуляру відбувалась поступово. Протягом 1890-1899 років викладання гімнастики було запроваджено у 55 школах Старобільського повіту [9, арк. 19]. Станом на 1912 р. в Охтирському повіті працювало 48 викладачів фізичного виховання [10, арк. 3]. Викладання гімнастики в училищах Вовчанського повіту розпочалось у

1909-1910 навчальному році, протягом якого нову дисципліну було запроваджено в 11 школах [22, с. 89]. Як правило, викладачами гімнастики були унтер-офіцери, їхній річний оклад у 1890-х – 1900-х роках складав 15 карбованців на рік [9, арк. 19]. У 1910 р. жалування було підвищено до п'яти карбованців на місяць [22, с. 89].

У земських школах Харківської губернії приділялась увага естетичному розвитку дитини. У багатьох училищах з другої половини ХІХ ст. викладались співи, на які виділялось по три години на тиждень. Спочатку діти робили прості голосові вправи, починали співати молитви, поступово переходячи від простішого до складнішого. На другому році вивчалась нотна грамота, опрацьовувались досить складні твори, такі як Літургія Святого Іоанна Златоуста. На останньому році навчання окрім музичних композицій духовного змісту могли виконуватись також народні пісні [33, с. 83]. На початку ХХ ст. у школах низки повітів запроваджуються систематичні уроки образотворчого мистецтва, на яких діти займались малюванням, ліпкою з глини. Харківськими педагогами А. Вераксо та М. Раєвською були складені навчальні програми з цієї дисципліни [21, с. 2].

Закон Божий у земських школах викладали переважно священники та дякони – законовчителі. У якості навчального посібника найчастіше використовувались «Наставление в Законе Божьем» Агафодора, посібники М. Соколова [42, с. 7]. Окрім опанування основного змісту предмету, учні мали вивчити та вміти переказати життє свого святого. Методика викладання Закону Божого у священників була різноманітною: одні наполягали на вивченні напам'ять уривків з підручника, інші – тяжіли до схоластичної догматики, головним пріоритетом для частини законовчителів було знання учнями молитов і подій Священної історії, або ж «ефектність у прояві монархічних і патріотичних почуттів» [32, с. 2].

Православна духовність та релігійність була основою виховної системи, яка склалася у земській школі. Одним із завдань народних училищ було «виховання дітей у душі християнського благочестя згідно з законом православної церкви» [4, с. 188]. Спільне відвідування церковної служби вчителем з учнями було важливим елементом виховної роботи.

Навчальні програми однокласних початкових народних училищ були розраховані на вивчення курсу протягом трьох навчальних років, кожен з них мав тривати не менше шести місяців [33, с. 17]. Навчалися діти по 20-27 годин на тиждень [40, с. 188]. Встановлені норми виконувались далеко не завжди. Наприкінці ХІХ ст. у різних повітах Харківської губернії навчання тривало 125-135 днів, на початку ХХ ст. тривалість навчального року збільшилась до 140-169 днів [39, с. 25; 34, с. 241]. Заняття у школах мали відбуватись протягом вересня-травня, однак в окремих училищах початок навчального року міг затягнутись до жовтня – початку листопада [15, арк. 56, 58, 72, 78, 84]. Оголошення про початок навчального року вивішувалось на будівлі училища або волосного правління [3, с. 16]. Типовою була ситуація, коли протягом осінніх місяців кількість учнів щодня збільшувалась на одну-дві особи, а у березні-квітні розпочинався зворотній процес [44, с. 135]. Не маючи права відмовити батькам у прийомі до школи їхньої дитини, учитель був змушений утримуватись від викладання нового матеріалу. Повноцінний навчальний

процес розпочинався лише тоді, коли на заняттях були присутня більшість школярів [28, с. 42]. Не менш негативним явищем були систематичні пропуски занять учнями. Деякі батьки відправляли дітей до школи, лише тоді коли для них не було роботи вдома, або ж вони просто заважали [44, с. 135]. Такі «випадкові гості» об'єктивно не могли засвоїти навчальну програму, ускладнювали роботу вчителя, гальмували педагогічний процес у цілому. Несвоєчасне відправлення дітей до школи, а також пропуски ними занять були викликані, насамперед, соціально-економічними причинами. Нестача теплового одягу та взуття позбавляли дитину можливості дістатися до школи взимку [12, арк. 5г; 15, арк. 78; 28, с. 22]. Використання дитячої праці в селянських господарствах теж стояло на заваді систематичного та постійного відвідування учнями навчального закладу [53, р. 23-24]. Зокрема, у вересні-жовтні 1917 р. у ряді шкіл Богодухівського повіту узагалі не проводились заняття, так як учні «були на буряках» [15, арк. 56, 72, 84]. Отже, проблема неакуратного відвідування дітьми занять була актуальною протягом усього періоду функціонування мережі земських шкіл на Харківщині.

Заняття в сільських училищах починались о восьмій годині або о пів на дев'яту ранку, тривалість уроку становила сорок хвилин, навчальний день мав починатись і закінчуватись молитвою [11, арк. 17]. Обов'язковою частиною роботи педагога в народній школі було ведення книги класних занять, або журналу, які виготовлялись волосними правліннями, або ж замовлялись земськими управами в друкарнях губернського та повітових міст [3, с. 17-19; 17, арк. 5, 7].

У земських школах Харківської губернії протягом другої половини ХІХ ст. відбувався перехід до класно-урочної системи навчання, головною перешкодою на цьому шляху була вимушеність учителя одночасно працювати з учнями усіх трьох відділень, що негативно відбивалось на рівні дисципліни й результативності навчання [49]. Під час уроку вчитель мав займатись поясненням нового матеріалу чи перевіркою завдань одного відділення, у той час як решта учнів залучалась до різних форм самостійної роботи. Успішність та результативність навчання залежала безпосередньо від майстерності вчителя, його здатності підтримувати дисципліну в класі. У 1880-х роках у школах запроваджуються посади помічників учителів, які мали контролювати самостійну роботу учнів [18, арк. 4]. Як правило, такими помічниками були випускники двокласних училищ, які планували вступити до вчительської семінарії. Розмір їхнього жалування був на 25-30% нижчим від учительського [47]. На початку ХХ ст. у земських школах Харківської губернії цю посаду було ліквідовано. Набув розповсюдження тип училища з декількома учителями. Зокрема, у 1907 р. у Зміївському повіті було 18 шкіл з трьома викладачами та 19 з двома, у Валківському – 7 і 19 відповідно [13, арк. 6]. Під час реалізації програми по запровадженню загальної початкової освіти повітові земства Харківської губернії заснували посади запасних учителів, які були приписані до багатокomплектних шкіл й у випадку хвороби когось із викладачів повіту – мали його замінювати. У кожному повіті було по два-три таких учителі [26, с. 33].

У 1860-х – 1870-х роках єдиною формою контролю училищного начальства за якістю знань учнів початкових народних шкіл були інспекторські ревізії та

перевірки, які здійснювались протягом навчального року. Раптовість візиту інспектора, опитування учнів усіх трьох відділень, пов'язаний з цим стрес негативно впливали на якість відповідей школярів. Після запровадження екзаменів у 1874 р., прийняття нового училищного «Положення» та надання пільг з військової служби особам з початковою освітою іспити складали, головним чином, хлопчики. Особливими правилами 1885 р., які втратили чинність лише у березні 1917 р було затверджено обов'язковість випускних екзаменів для всіх осіб, що закінчували народні школи [14, арк. 16].

Випускні іспити в земських школах Харківської губернії, як правило, відбувались протягом другої половини квітня – середини травня. Екзаменаційна комісія складалась зі шкільного вчителя, законовчителя, а також голови, функції якого могли виконувати члени повітової училищної ради, інспектори народних училищ, шкільні попечителі тощо [3, с. 28]. Під час випускних іспитів 1884 р. у Зміївському повіті головою повітовою училищної ради Л. Ілляшевичем було проведено екзамені в шести училищах, інспектором І. Литвиновим – у семи, членом училищної ради О. Кучеренком – у шістнадцяти, попечителями В. Жуковим, О. Лесевицьким, І. Свєтухіним і К. Катериничем – у тринадцяти земських школах [38, с. 8].

Під час проведення іспиту діти по черзі отримували й виконували усні завдання, колективно виконували письмові вправи. Кожен з членів комісії оцінював відповідь учня, голова підраховував середній бал [3, с. 32]. Іспит включав перевірку знань із обов'язкових дисциплін: Закону Божого (знання основних молитов, положень християнської віри, порядку богослужіння тощо), російської мови (читання та переказ тексту, диктант об'ємом близько 250 знаків), арифметики (розв'язування завдань за допомогою чотирьох дій із сотнями, тисячами, десятками тисяч). Не з'являлись на іспит, або ж не складали його близько 15-25% учнів [47]. Складнішою для дітей виявлялась письмова частина іспиту. Типовими помилками, які нерідко стояли на заваді успішному складенню екзамену, були написання сполучників разом з дієсловами, плутанина з літерами «е» та «ѣ», «и» та «і», складнощі з уживанням твердого та м'якого знаків, неакуратне оформлення роботи [19, арк. 10-25, 28-47]. Діти, які продемонстрували успіхи в навчанні, нагороджувались похвальними листами [3, с. 74].

У випадку недостатнього рівня знань, показаних школярами, догану отримував насамперед учитель. Щоб покращити результативність складання випускних екзаменів, учителі вдавались до відхилення від навчальних програм. Так, у 1909-1910 навчальному році в земських школах Харківської губернії багато часу було витрачено на розвиток правопису на шкоду іншим розділам мови [31, с. 5]. Намагання «відшліфувати випускників» призводило до того, що молодші учні нерідко залишались без належної уваги [29, с. 5].

Траплялись випадки, коли дітей екзаменували особи, освітній рівень яких був вкрай низьким, траплялись серед них і відверті самодури. Анонімний автор оповідання, надрукованого в журналі «Для народного учителя», назвав іспит у земській школі «побиттям немовлят», а Б. Грінченко в одному зі своїх оповідань

описав випадок проведення екзамену й неатестації частини дітей напівграмотним колишнім писарем [27; 8].

Некомпетентність окремих екзаменаторів була не єдиною перешкодою для успішного проведення об'єктивної атестації. Нестача осіб, які могли б виконувати обов'язки голів екзаменаційних комісій, не дозволяла проводити іспити одночасно в багатьох школах. Під час випускних екзаменів повітові училищні ради були фактично паралізовані й не могли виконувати інших функцій. Збільшення термінів проведення іспитів у губернії призводило до скорочення навчального року й негативно впливало на якість освіти.

Для розв'язання даної проблеми у Вовчанському повіті з 1910 р. було запроваджено систему групових іспитів. Вона полягала в створенні дев'яти екзаменаційних пунктів, між якими розподілялись усі земські школи повіту. Увечері дня, що передував іспиту, учні разом з учителями приїздили до школи-екзаменаційного пункту. Там школярі могли познайомитись з іншими дітьми, вони спілкувались, пили чай, земська управа забезпечувала дітей місцем, де вони могли відпочити й переночувати. Наступного дня із сьомої до дванадцятої години проводився письмовий іспит, потім перерва на обід, до сьомої години вечора члени училищної ради приймали усний екзамен. По закінченню цього, екзаменаційна комісія з усім своїм реманентом, польовою кухнею вирушала до іншого пункту. Для учнів такий екзамен, по завершенню якого земство нерідко влаштовувало феєрверк, організовувало виступи аматорських колективів, катання дітей на човнах та інші заходи, з екзамену міг перетворитися на справжнє дитяче свято. Завдяки цьому значно зменшилась кількість дітей, що не з'являлись на іспит. У 1913-1914 роках система групових іспитів була запроваджена також у Харківському, Богодухівському та Сумському повітах [35, с. 112-115]. Багато хто з російських освітян визнав досвід харків'ян цінним. З 1912 р. групові випускні іспити проводились у ряді повітів Курської та у Московській губерніях [36, с. 1166]. З початком Першої світової війни та погіршенням фінансування освіти рівень організації групових іспитів значно знизився.

Уряд визначав завдання системи початкової народної освіти як «виховання у дусі людинолюбства, справедливості, поваги до праці, формування високих моральних та громадянських почуттів, любові до Батьківщини, почуття обов'язку перед Богом, царем і Вітчизною». Отже, робота у школі мала здійснюватись напрямку виховання православної духовності, патріотизму й прищеплення загальнолюдських гуманістичних цінностей [41, с. 6]. У навчальних приміщеннях обов'язково розташовувались портрети імператора та імператриці [3, с. 14].

Важливим елементом виховної роботи з учнями земських шкіл були святкові заходи, присвячені урочистим подіям та ювілейним датам. Протягом 1860-х – 1880-х років у виховному процесі використовувались лише релігійні свята. Наприкінці ХІХ ст. для виховання вірнопідданських почуттів учні сільських шкіл активно залучались до святкування урочистих подій державної ваги. Зокрема, 17 жовтня 1889 р. в усіх навчальних закладах Міністерства народної освіти було проведено молебень, а дітей звільнено від занять на честь річниці порятунку імператорської

сім'ї під час залізничної катастрофи [46]. Святковими урочистостями було відзначено п'ятдесяту річницю скасування кріпацтва. 14 травня 1896 р., у день коронації Миколи II, учні земських шкіл Харківської губернії отримували брошури про російських царів, а також солодощі від попечителів народних училищ [48]. У 1909 р. серед випускників народних училищ були розповсюджені листівки «День вошества на прародительский престол его императорского величества государя императора Николая Александровича», присвячені п'ятнадцятій річниці його царювання [20, арк. 228-229]. На честь сторічного ювілею імператорського дому учні земських шкіл отримали у подарунок ласощі, серед школярів було розповсюджено 2999 примірників брошури «Россия под скипетром Романовых» [52]. У 1912 р. Харківським губернським земством було виділено 11000 карбованців на організацію заходів, присвячених святкуванню 100-річного ювілею війни 1812 р. [50, с. 57-58].

Земства Харківської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. приділяли значну увагу святкуванню річниць видатних письменників. Під час святкування сторічних ювілеїв О. Пушкіна та М. Гоголя в 1899 та 1909 роках відповідно, а також п'ятдесятих роковин смерті В. Жуковського та М. Гоголя у 1902 р. у земських школах Харківської губернії були проведені тематичні вечори, присвячені життю та творчості митців [16, арк. 1].

На межі XIX і XX ст. доброю традицією у земських школах Харківської губернії стала організація різдвяних ялинок із роздачею подарунків (солодощів і книжок). Щедрими меценатами дитячих свят були попечителі народних училищ княжна О. Святополк-Мирська, генерал-майор В. Білогрудов, Й. Доценко, Ф. Бейнрот, Ф. Савицький та інші.

Заслуговує на увагу той факт, що на початку XX ст. у земських школах Харківщини було закладено підвалини для розвитку дитячого природоохоронного руху. У Вовчанському повіті діти під керівництвом місцевих агрономів брали участь у святах садіння дерев, Харківське губернське земство спільно з Товариством любителів природи організувало екскурсії для учнів народних училищ [23, с. 52].

Висновки. Організація навчального процесу в земських школах Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. здійснювалась згідно зі змістом програм, складених Міністерством народної освіти. Ініціатива органів місцевого самоврядування, дирекції народних училищ і педагогічної громадськості була спрямована на розширення змісту навчання у народній школі, їхня спільна діяльність призводила до позитивних наслідків. Контроль за успішністю навчання школярів здійснювався у формі інспекторських перевірок, які поступово були замінені випускними іспитами. На початку XX ст. Харківська губернія стала піонером у справі організації колективних екзаменів для учнів початкових народних училищ. Виховна робота у земських школах базувалась на принципах формування в учнів рис християнського благочестя, прищеплення гуманістичних цінностей та патріотичних почуттів. Для досягнення цієї мети використовувались різноманітні форми роботи, пов'язані з участю школи у церковному й громадському житті.

Список літератури: 1. *Белозьорова Н. О.* Практичні аспекти навчання у початкових школах Східноукраїнського регіону (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. О. Белозьорова // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2010. – № 5. – С. 15-17. 2. *Белозьорова Н. О.* Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століття): автореферат дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Н. О. Белозьорова. – Харків, 2011. – 22 с. 3. *Белокопытов Н. А.* Руководство для народных училищ, церковно-приходских школ, городских приходских и других начальных училищ разного наименования / Н. А. Белокопытов. – Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1889. – 77, 39 с. 4. *Водовозов В. И.* Предметы обучения в народной школе / В. И. Водовозов. – СПб.: Тип. В. А. Полетики и Ф. С. Сущинского, 1875. – 277 с. 5. *Войтеховская М. П.* История формирования и развития системы общего и педагогического образования как составной части процесса модернизации Российской империи: автореферат дис. ... д-ра. ист. наук: 07.00.02 / М. П. Войтеховская. – Томск, 2012. – 41 с. 6. *Высочайше* утверждённое Положение о начальных народных училищах // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. XXXIX. – Отделение первое. – 1864. – СПб., 1867. – С. 613-618. 7. *Высочайше* утверждённое Положение о начальных народных училищах // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – Т. XLIX. – Отделение первое. – 1874. – СПб., 1876. – С. 836-840. 8. *Грінченко Б. Д.* Экзамен / Б. Д. Грінченко // Оповідання. – К.: Книгоспілка, 1928. – Кн. 1. – С. 26-36. 9. *Держархів* Харківської обл., Ф. 266, Оп. 1, Спр. 787, 19 арк. 10. *Держархів* Харківської обл., Ф. 266, Оп. 1, Спр. 862, 275 арк. 11. *Держархів* Харківської обл., Ф. 266, Оп. 1, Спр. 874, 63 арк. 12. *Держархів* Харківської обл., Ф. 304, Оп. 1, Спр. 171, 93 арк. 13. *Держархів* Харківської обл., Ф. 304, Оп. 1, Спр. 2986, 81 арк. 14. *Держархів* Харківської обл., Ф. 306, Оп. 1, Спр. 5, 211 арк. 15. *Держархів* Харківської обл., Ф. 306, Оп. 1, Спр. 11, 140 арк. 16. *Держархів* Харківської обл., Ф. 635, Оп. 1, Спр. 90, 8 арк. 17. *Держархів* Харківської обл., Ф. 636, Оп. 1, Спр. 41, 9 арк. 18. *Держархів* Харківської обл., Ф. 636, Оп. 1, Спр. 58, 42 арк. 19. *Держархів* Харківської обл., Ф. 636, Оп. 1, Спр. 61, 405 арк. 20. *Держархів* Харківської обл., Ф. 760, Оп. 1, Спр. 2, 379 арк. 21. *Доклады* 46 очередному Богодуховскому уездному земскому собранию / Богодуховская уездная земская управа. – Богодухов: Тип. И. И. Старосельского, 1911. – 392 с. 22. *Доклады* Волчанской земской управы Волчанскому земскому собранию очередной сессии 1910 года по медицинскому и школьному отделам / Волчанская уездная земская управа. – Харьков: Печатное дело, 1910. – IV, 113 с. 23. *Дровозюк Л. М.* Земська школа як тип навчального закладу / Л. М. Дровозюк // Шлях освіти. – 1998. – № 2. – С. 51-52. 24. *Журналы* Купянского очередного уездного земского собрания 29, 30 сентября, 1 и 2 октября 1910 года с приложениями / Купянское уездное земское собрание. – Харьков: Утро, 1911. – XIII, 204 с. 25. *Журналы* очередного Изюмского уездного земского собрания 28-30 октября 1916 г. с приложениями. Свод постановлений / Изюмское уездное земское собрание. – Изюм: Тип. Г. Б. Нутиса, 1917. – VIII, 260 с. 26. *Журналы* чрезвычайного Харьковского уездного земского собрания заседаний 14 декабря 1907 г. и 20 февраля 1908 г. с приложениями / Харьковское уездное земское собрание. – Харьков: Печатное дело, 1908. – VI, 72 с. 27. *Избиение* младенцев // Для народного учителя. – 1907. – № 6. – С. 17-22. 28. *Корф Н. А.* Русская начальная школа: руководство для земских гласных и учителей сельских школ / Н. А. Корф. – СПб.: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1872. – XXI, 247, 85, V с. 29. *Котельников А. М.* Скоро ли? (К вопросу об уничтожении экзаменов в начальных школах) / А. М. Котельников // Учительский вестник. – 1913. – № 3. – С. 1-12. 30. *Латышев В.* Программы начальной школы и разработка их в земствах / В. Латышев // Русский начальный учитель. – 1911. – № 6-7-8. – С. 240-258. 31. *Латышев В.* Школа и учащие в 1910 году / В. Латышев // Русский начальный учитель. – 1911. – № 1. – С. 3-9. 32. *Линд В.* Кому и как следует преподавать Закон Божий в начальных школах / В. Линд // Для народного учителя. – 1908. – № 13. – С. 1-4. 33. *Народные* училища по положению 25 мая 1874 года / [сост.: Фальборк Г. А., Чарнолуцкий В. Н.]. – СПб.: Тип. Б. М. Вольфа, 1903. – 122 с. 34. *Начальное* народное образование в Харьковской губернии за 1908 год. / Харьковское губернское земство. – Харьков: Печатник, 1910. – Ч. 2. – II, III, 530, 200,

2 с. **35.** *Обухов А.* Организация и характер экзаменов в начальных школах / А. Обухов // Народное образование в земствах. Основы организации и практики дела. – М.: Задруга, 1914. – С. 97-115. **36.** *Обухов А.* Районные выпускные экзамены в земских начальных школах / А. Обухов // Земское дело. – 1912. – № 19. – С. 1164-1170. **37.** *Олійник Н. А.* Особливості організації навчання в земських школах Чернігівської губернії / Н. А. Олійник // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету: Педагогічні науки. – Чернігів, 2013. – Вип. 110. – С. 82-85. **38.** *Отчёт* о состоянии народных училищ Змиевского уезда за 1883/84 год / Змиевская уездная земская управа. – Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1884. – 24 с. **39.** *Отчёт* Харьковской губернской земской управы за 1886 год по земскому отделу / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1887. – 108 с. **40.** *Отчёт* Харьковской губернской земской управы за 1895 год по земскому отделу / Харьковская губернская земская управа. – Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1896. – 63, 191 с. **41.** *Программы* для одноклассных начальных народных училищ ведомства Министерства народного просвещения // Народный учитель. – 1913. – № 25. – С. 5-15. **42.** *Состояние* начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 год / Харьковское губернское земство. – Харьков: Печатное Дело, 1904. – 251 с. **43.** *Тебиев Б. К.* Правительственная политика в области образования и общественно-педагогическое движение в России конца XIX – начала XX в.: автореферат дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Б. К. Тебиев. – М., 1991. – 29 с. **44.** *Устименко Т.* Ошибки народной школы / Т. Устименко // Школьное обозрение. – 1890. – № 9. – С. 134-137. **45.** *Харьковские* губернские ведомости. – 1876. – 11 февраля. **46.** *Харьковские* губернские ведомости. – 1889. – 11 октября. **47.** *Харьковские* губернские ведомости. – 1893. – 22 апреля. **48.** *Харьковские* губернские ведомости. – 1896. – 5 мая. **49.** *Харьковский* листок. – 1905. – 16 февраля. **50.** *Хроніка* // Світло. – 1912. – № 1. – С. 57-59. **51.** *Чехов Н. В.* Программа начальной школы и народный учитель / Н. В. Чехов // Школа, земство и учитель. – М.: Копейка, 1911. – С. 21-31. **52.** *Южный* край. – 1912. – 29 ноября. **53.** *Krawchenko B.* Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine / B. Krawchenko. – Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, St. Anthony's College, Oxford, 1987. – 333 p.

Bibliography (transliterated): **1.** *Belozorova N. O.* Praktychni aspekty navchannia u pochatkovykh shkolakh Shkhidnoukrainskoho rehionu (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) / N. O. Belozorova // Pedagogika, psykholohiia ta medyko-biologichni problemy fizychnoho vykhovannia i sportu. – 2010. – 5. 15-17. **2.** *Belozorova N. O.* Rozvytok pochatkovoї osvity v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia): avtoreferat dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / N. O. Belozorova. – Kharkiv, 2011. – 22. **3.** *Belokopytov N. A.* Rukovodstvo dlja narodnykh uchilishh, cerkovno-prikhodskikh shkol, gorodskikh prikhodskikh i drugikh nachal'nykh uchilishh raznogo naimenovannia / N. A. Belokopytov. – Kharkiv: Tip. M. F. Zil'berberga, 1889. – 77, 39. **4.** *Vodovozov V. I.* Predmety obuchenija v narodnoj shkole / V. I. Vodovozov. – Sankt Peterburg: Tip. V. A. Poletiki i F. S. Sushhinskogo, 1875. – 277. **5.** *Vojjtekhovskaja M. P.* Istorija formirovanija i razvitija sistemy obshhego i pedagogicheskogo obrazovanija kak sostavnoj chasti processa modernizacii Rossijskoj imperii: avtoreferat dis. ... d-ra. ist. nauk: 07.00.02 / M. P. Vojjtekhovskaja. – Tomsk, 2012. – 41. **6.** *Vysochajjshe utverzhdjonnoe Polozhenie o nachal'nykh narodnykh uchilishhakh* // Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie vtoroe. – T. XXXIX. – Otdelenie pervoe. – 1864. – Sankt Peterburg, 1867. 613-618. **7.** *Vysochajjshe utverzhdjonnoe Polozhenie o nachal'nykh narodnykh uchilishhakh* // Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie vtoroe. – Vol. XLIX. – Otdelenie pervoe. – 1874. – Sankt Peterburg, 1876. 836-840. **8.** *Hrinchenko B. D.* Ekzamen / B. D. Hrinchenko // Opovidannia. – Kyiv: Knyhospilka, 1928. – Edit. 1. 26-36. **9.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 266, Op. 1, Spr. 787, 19 ark. **10.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 266, Op. 1, Spr. 862, 275 ark. **11.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 266, Op. 1, Spr. 874, 63 ark. **12.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 304, Op. 1, Spr. 171, 93 ark. **13.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 304, Op. 1, Spr. 2986, 81 ark. **14.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 306, Op. 1, Spr. 5, 211 ark. **15.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 306, Op. 1, Spr. 11, 140 ark. **16.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 635, Op. 1, Spr. 90, 8 ark. **17.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 636, Op. 1, Spr. 41,

9 ark. **18.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 636, Op. 1, Spr. 58, 42 ark. **19.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 636, Op. 1, Spr. 61, 405 ark. **20.** *Derzharkhiv* Kharkivskoi obl., F. 760, Op. 1, Spr. 2, 379 ark. **21.** *Doklady* 46 ocherednomu Bogodukhovskomu uezdnomu zemskomu sobraniju / Bogodukhovskaja uezdnaia zemskaja uprava. – Bogodukhov: Tip. I. I. Starosel'skogo, 1911. – 392. **22.** *Doklady* Volchanskoj zemskoj upravly Volchanskomu zemskomu sobraniju ocherednoj sessii 1910 goda po medicinskomu i shkol'nomu otdelam / Volchanskaja uezdnaia zemskaja uprava. – Kharkiv: Pечатnoe delo, 1910. – IV, 113. **23.** *Drovoziuk L. M.* Zemskaja shkola yak typ navchal'nogo zakladu / L. M. Drovoziuk // *Shliakh osvity.* – 1998. – 2. 51-52. **24.** *Zhurnaly* Kupjanskogo ocherednogo uezdnogo zemskogo sobranija 29, 30 sentjabrja, 1 i 2 oktjabrja 1910 goda s prilozhenijami / Kupjanskoe uezdnoe zemskoe sobranie. – Kharkiv: Utro, 1911. – XIII, 204. **25.** *Zhurnaly* ocherednogo Izjums'kogo uezdnogo zemskogo sobranija 28-30 oktjabrja 1916 g. s prilozhenijami. Svod postanovlenij / Izjums'koe uezdnoe zemskoe sobranie. – Izjum: Tip. G. B. Nutisa, 1917. – VIII, 260. **26.** *Zhurnaly* chrezvyčajnogo Khar'kovskogo uezdnogo zemskogo sobranija zasedanij 14 dekabrja 1907 g. i 20 fevralja 1908 g. s prilozhenijami / Khar'kovskoe uezdnoe zemskoe sobranie. – Kharkiv: Pечатnoe delo, 1908. – VI, 72. **27.** *Izbienie* mladencev // *Dlja narodnogo uchitelja.* – 1907. – No 6. 17-22. **28.** *Korf N. A.* Russkaja nachal'naja shkola: rukovodstvo dlja zemskikh glasnykh i uchitelej sel'skikh shkol / N. A. Korf. – Sankt Peterburg: Edit. D. E. Kozhanchikova, 1872. – XXI, 247, 85, V s. **29.** *Kotel'nikov A. M.* Skoro li? (K voprosu ob unichtozhenii ehkzamenov v nachal'nykh shkolakh) / A. M. Kotel'nikov // *Uchitel'skij vestnik.* – 1913. – No 3. 1-12. **30.** *Latyshev V.* Programmy nachal'noj shkoly i razrabotka ikh v zemstvakh / V. Latyshev // *Russkij nachal'nyj uchitel'.* – 1911. – No 6-7-8. 240-258. **31.** *Latyshev V.* Shkola i uchashhie v 1910 godu / V. Latyshev // *Russkij nachal'nyj uchitel'.* – 1911. – No 1. 3-9. **32.** *Lind V.* Komu i kak sleduet prepodavat' Zakon Bozhij v nachal'nykh shkolakh / V. Lind // *Dlja narodnogo uchitelja.* – 1908. – No 13. 1-4. **33.** *Narodnye uchilishha* po polozheniju 25 maja 1874 goda / sost.: Fal'bork G. A., Charnolusskij V. N. – Sankt Peterburg: Tip. B. M. Vol'fa, 1903. – 122. **34.** *Nachal'noe* narodnoe obrazovanie v Khar'kovskoj gubernii za 1908 god. / Khar'kovskoe gubernskoe zemstvo. – Kharkiv: Pечатnik, 1910. – Part 2. – II, III, 530, 200, 2. **35.** *Obukhov A.* Organizacija i kharakter ehkzamenov v nachal'nykh shkolakh / A. Obukhov // *Narodnoe obrazovanie v zemstvakh. Osnovy organizacii i praktiki dela.* – Moscow: Zadruga, 1914. 97-115. **36.** *Obukhov A.* Rajjonnye vypuskiye ehkzameny v zemskikh nachal'nykh shkolakh / A. Obukhov // *Zemskoe delo.* – 1912. – No 19. 1164-1170. **37.** *Oliinyk N. A.* Osoblyvosti orhanizatsii navchannia v zemskykh shkolakh Chernihivskoi hubernii / N. A. Oliinyk // *Visnyk Chernihivskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu: Pedahohichni nauky.* – Chernihiv, 2013. – Vol. 110. 82-85. **38.** *Otchjot* o sostojanii narodnykh uchilishh Zmievs'kogo uezda za 1883/84 god / Zmievs'kaja uezdnaia zemskaja uprava. – Kharkiv: Tip. M. F. Zil'berberga, 1884. – 24. **39.** *Otchjot* Khar'kovskoj gubernskoj upravly za 1886 god po zemskomu otdelu / Khar'kovskaja gubernskaja zemskaja uprava. – Kharkiv: Tip. M. F. Zil'berberga, 1887. – 108. **40.** *Otchjot* Khar'kovskoj gubernskoj upravly za 1895 god po zemskomu otdelu / Khar'kovskaja gubernskaja zemskaja uprava. – Kharkiv: Tip. M. F. Zil'berberga, 1896. – 63, 191. **41.** *Programmy* dlja odnoklassnykh nachal'nykh narodnykh uchilishh vedomstva Ministerstva narodnogo prosveshhenija // *Narodnyj uchitel'.* – 1913. – No 25. 5-15. **42.** *Sostojanie* nachal'nogo narodnogo obrazovanija v Khar'kovskoj gubernii za 1902 god / Khar'kovskoe gubernskoe zemstvo. – Kharkiv: Pечатnoe Delo, 1904. – 251. **43.** *Tebiev B. K.* Pravitel'stvennaja politika v oblasti obrazovanija i obshhestvenno-pedagogicheskoe dvizhenie v Rossii konca XIX – nachala XX v.: avtoreferat dis. ... d-ra ped. nauk: 13.00.01 / B. K. Tebiev. – Moscow, 1991. – 29. **44.** *Ustimenko T.* Oshibki narodnoj shkoly / T. Ustimenko // *Shkol'noe obozrenie.* – 1890. – No 9. 134-137. **45.** *Khar'kovskie* gubernskie vedomosti. – 1876. – 11 fevralja. **46.** *Khar'kovskie* gubernskie vedomosti. – 1889. – 11 oktjabrja. **47.** *Khar'kovskie* gubernskie vedomosti. – 1893. – 22 aprelja. **48.** *Khar'kovskie* gubernskie vedomosti. – 1896. – 5 maja. **49.** *Khar'kovskij* listok. – 1905. – 16 fevralja. **50.** *Khronika* // *Svitlo.* – 1912. – 1. 57-59. **51.** *Chekhov N. V.* Programma nachal'noj shkoly i narodnyj uchitel' / N. V. Chekhov // *Shkola, zemstvo i uchitel'.* – Moscow: Kopejka, 1911. 21-31. **52.** *Juzhnyj kraj.* – 1912. – 29 nojabrja. **53.** *Krawchenko B.* Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine / B. Krawchenko. – Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, St. Anthony's College, Oxford, 1987. – 333 p.

Надійшла (received) 05.07.2015

УДК 94(477.54),18/19":[373.03:352]

Організація навчально-виховної роботи у земських школах Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття) // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х. : НТУ «ХПІ», 2015. – № 38 (1147). – С. 51-62. – Бібліогр.: 53 назви. ISSN 2079-0813. Розглядається навчальний процес та виховна робота у земських початкових народних училищах на Харківщині у 1865-1917 рр. Проаналізовано зміст навчальних програм, форми навчальної роботи, охарактеризовано систему проведення випускних іспитів. Визначено внесок Міністерства освіти, Харківської дирекції народних училищ та місцевого самоврядування у формування змісту та організацію освітнього процесу. Розглянуто зміст, завдання та основні форми виховної роботи.

Ключові слова: : земство, народна школа, початкова освіта, виховна робота, іспит.

УДК 94(477.54),18/19":[373.03:352]

Организация учебно-воспитательной работы в земских школах Харьковской губернии / С. Н. Жуков // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х. : НТУ «ХПІ», 2015. – № 38 (1147). – С. 51-62. – Бібліогр.: 53 назви. ISSN 2079-0813.

Рассматривается учебный процесс и воспитательная работа в земских начальных народных училищах Харьковской губернии в 1865-1917 гг. Проанализировано содержание учебных программ, формы учебной работы, охарактеризована система проведения выпускных экзаменов. Определён вклад Министерства народного просвещения, Харьковской дирекции народных училищ и местного самоуправления в формирование содержания и организацию образовательного процесса. Проанализированы содержание, задания и основные формы воспитательной работы.

Ключевые слова: земство, народная школа, начальное образование, воспитательная работа, экзамен.

The Organization of Educational Work in Zemstvo Schools of the Kharkiv Province at the second half of the 19th – at the beginning of the 20th centuries / Serhii Zhukov // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv : NTU "KhPI", 2015. – № 38 (1147). – P. 51-62. – Bibliogr.: 53. – ISSN 2079-0813.

The article is a complex research of the organization of educational work in primary peasant schools of the Kharkiv province in 1865-1917. The content, tasks, forms of educational work in primary schools of the Kharkiv province have been characterized. The evolution of the final exams system in zemstvo schools has been described. The part of the Ministry of education, local department of education, local self-government and pedagogical society in the formation and development of educational work has been analyzed. It was found that in educational work in peasant schools different forms of participation in social and ecclesial life have been used. Educational work in rural schools was based on the principles of development of students' traits of Christian piety, humanistic values and instilling patriotic feelings. To achieve this, used various forms of work related to participation in church schools and public life.

Keywords: zemstvo, peasant school, primary education, educational work, final exam.

В. В. КАБАЧЕК, канд. іст. наук, доц., НТУ «ХПІ»

ТОВАРИСТВО З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ «НОВА БАВАРІЯ» ЯК ПРИКЛАД ДІЯЛЬНОСТІ ВИРОБНИЧИХ ПІДПРИЄМСТВ ІЗ ЗМІШАНИМ (ПРИВАТНО-ДЕРЖАНИМ) КАПІТАЛОМ ЗА ЧАСІВ НЕПУ

У статі йдеться про часи непу, коли було засноване і певний час проіснувало у вигляді товариства з обмеженою відповідальністю концесійного типу «Українське броварне товариство «Нова Баварія». До складу товариства увійшли Харківський губвиконком та громадянин Естонії І. І. Окман. Попри в цілому успішну роботу вказаного товариства, воно припинило свою діяльність через не пов'язані з м. Харковом причини. Робиться висновок про непослідовність дій державних органів, що ставило приватний капітал, у т. ч. – іноземний, у атмосферу невизначеності і надзвичайних ризиків.

Ключові слова: неп, залучення іноземних інвестицій, змішані (приватно-державні) товариства, «Бродкомбінат», «Нова Баварія», «Українська Нова Баварія».

Вступ. Одним з важливих питань, яке знаходиться в центрі уваги суспільства в процесі ринкових реформ, що тривають протягом майже чверті століття, є проблема співвідношення державного і приватного секторів економіки та їх взаємодії – як взагалі, так і у промисловості зокрема. Серед інших аспектів до неї належить і проблема іноземних інвестицій, які у зв'язку з відомими подіями зараз скоротилися до мінімуму. З цієї точки зору, може бути корисним не тільки закордонний, а й власний історичний досвід, пов'язаний з періодом нової економічної політики. Особливої актуальності порівнянню з роками непу надає та обставина, що за час свого незалежного існування Україна так і не спромоглася досягнути рівня 1990 р. по багатьох найважливіших макроекономічних показниках, у той час, як у 1920-ті роки, попри істотну непослідовність ринкових перетворень, темпи відновлення господарства після жахливих наслідків двох воєн (світової та громадянської) були досить стрімкими.

Як відомо, за доби непу через певні ідеологічні настанови більшовицького керівництва залучення приватного капіталу в промисловість носило досить обмежений характер. Найпоширенішою формою такого залучення стала оренда приватними підприємцями державних підприємств. Загалом, за даними радянських істориків, по УСРР лише на кінець 1921 – початок 1922 років з близько 11 тис. націоналізованих підприємств до орендного фонду було відібрано понад 6,4 тис. та здано в оренду понад 6,1 тис. [1, с. 76; 2, с. 62; 3, с. 68]. Зрозуміло, серед орендаторів були і державні установи та організації, і кооперативи, проте частка приватного сектору була досить вагомою. Іншою формою стала денационалізація, що розпочалася 1922 р., поширювалася тільки на найдрібніші промислові підприємства і не була завершена навіть до кінця непу [докл. див.: 4; 5; 6]. Як бачимо, вказані форми дослідниками були визначені і досліджуються досить давно, особливо це стосується орендної промисловості. Дещо менше пощастило змішаним (приватно-

державним) пайовим товариствам, які порівняно нещодавно стали предметом серйозного наукового аналізу [див., напр.: 7].

Що ж до іноземного капіталу, його залучення передбачалося у вигляді т. зв. «концесій». За своєю сутністю це була, здебільшого, та сама оренда державного нерухомого майна (підприємств, землі, її надр), тільки на більш привабливих умовах – з т. зору термінів оренди, розмірів підприємств, тощо. Подекуди під терміном «концесія» розуміли взагалі участь іноземного капіталу в непівській економіці. На початку непу більшовицьке керівництво поклало на іноземних підприємців великі сподівання щодо участі у відбудові зруйнованого господарства (на відміну від вітчизняних підприємців, яких намагалися всіляко обмежити з політичних міркувань, побоюючись «реставрації капіталізму»). Навіть у питанні державного страхування, яке було обов'язковим для всіх приватних господарств і підприємств, для майна іноземців робилося виключення – вони здійснювали це виключно на добровільних засадах [8, оп. 20, спр. 612, арк. 144]. Проте через істотні ризики, насамперед, політичного характеру іноземний капітал неохоче йшов у радянську економіку, і концесії не отримали значного поширення.

Мета. Вочевидь, остання обставина не в останню чергу сприяла тому, що у вітчизняній історіографії непу досить довго зберігалася теза про відсутність в Україні за часів непу концесій як таких та самостійних акціонерних (пайових) товариств за участі іноземного чи приватного капіталу [див., напр.: 2, с. 62; 9, с. 13-18]. Проте вже сам факт існування, хоча і недовгого, товариства з обмеженою відповідальністю концесійного типу «Нова Баварія» ставить під сумнів категоризм вищенаведених уявлень. На превеликий жаль, діяльність вказаного товариства практично не знайшла адекватного відображення в науковій літературі. Так, у вже згадуваній монографії одного з найвідоміших дослідників приватнопідприємницької діяльності в роки непу Ю. П. Волосника, де міститься окремий підрозділ, спеціально присвячений приватним товариствам та акціонерним компаніям, товариство «Нова Баварія» не фігурує серед інших приватних і приватно-державних промислових і торговельних товариств, а в його докторській дисертації про неї міститься лише побіжна згадка у додатках [7, с. 156-171; 5, с. 655]. Дана стаття покликана хоча б частково заповнити вказану прогалину.

Виклад основного матеріалу. Передісторія утворення товариства «Нова Баварія» виглядає наступним чином. В ході господарської реформи 1921-1922 років в українській промисловості істотно скоротилася кількість підприємств, що залишалися в безпосередньому управлінні державними органами: більшість з них підлягали здачі в оренду, консервації або ліквідації. З тих же, що залишилися, було створено госпрозрахункові трести всеросійського (згодом – всесоюзного), республіканського або місцевого підпорядкування. Зокрема серед 16 об'єднань і автономних підприємств столичної на той час Харківської губерньської ради народного господарства (ГРНГ, діяли як відділи губвиконкомів, згодом перейменовані на управління місцевою промисловістю, з кінця 1924 р. – на відділи місцевої промисловості, в менш промислово розвинених губерніях – на відділи місцевого господарства) станом на 1 жовтня 1922 р. бачимо об'єднання

«Бродкомбінат» у складі 12 підприємств. Проте працювало воно не надто успішно, бо з 12 підприємств тресту рівно половина – 6 бездіяли з різних причин [10, оп 1, спр. 1, арк. 1].

Цей приклад був досить показовим. Типовою «хворобою» перших років непу було марнотратне намагання держорганів зберегти у своєму підпорядкуванні якомога більше підприємств, не рахуючись з наявними ресурсами. Усвідомлення цього прийшло не одразу. Зокрема, у доповіді Харківської ГРНГ вже станом на 1 травня 1923 р. відзначалося, що «ГРНГ залишив за собою занадто багато промислових підприємств, не співвіднісни їх з наявністю коштів», завищував оцінку основних капіталів підприємств та їх можливостей, що вело до великої кількості непрацюючих і законсервованих підприємств, які продовжували знаходитися на балансі трестів [11, оп. 1, спр. 1106, арк. 13].

Не допомогла навіть позика, отримана 4 січня 1923 р. від Харківської губернської економічної наради (губекономнарада, економічні наради діяли при виконкомках всіх рівнів у 1921-1924 роках як міжвідомчі комісії з господарських питань) вже вказаному «Бродкомбінату» у розмірі 20 тис. пудів ячменю – у зв'язку з шаленою інфляцією «совдензнаков» натуральні позики були значно більш вагомими, ніж грошові. Позику, до речі, «Бродкомбінат» так і не спромігся повернути, і вона зовсім не стала для тресту рятівною [11, оп. 1, спр. 971, арк. 206 зв.].

Дійшло до того, що вже 13 квітня 1923 р. на засідання Харківської губернської планової комісії (планові комісії діяли при економнарадах всіх рівнів як постійні органи з попереднього розгляду найважливіших господарських питань, а після 1924 р. – як самостійні органи при губвиконкомках) було заплановано доповідь виробничо-технічного відділу ГРНГ про ліквідацію взагалі як такого збиткового тресту «Бродкомбінат» та його подальше злиття з Кондитерським об'єднанням – першим серед інших в процесі концентрації в середині трестів місцевої промисловості. Та у зв'язку з пропозиціями, що надійшли від УРНГ (Українська рада народного господарства), вирішили утворити спеціальну комісію для загального перегляду всіх існуючих об'єднань «в сенсі ущільнення» [11, оп. 1, спр. 937, арк. 12].

Коли ж за тиждень, 20 квітня до зазначеного питання, з'ясувалося, що до Харківської ГРНГ надійшла заява громадянина Естонії І. І. Окмана, який забажав стати пайщиком об'єднання. Заяву та проект угоди було передано на попередній розгляд в губекономнараду [11, оп. 1, спр. 937, арк. 14]. І ще за тиждень (27 квітня 1923 р.) економічна секція губплану надала своє заключення відносно проекту договору «Бродкомбінату» з громадянином Естонії І. І. Окманом. Відзначалося, що залучення приватного капіталу, у тому числі іноземного, для розширення обігових коштів державної промисловості є дуже важливим. Взагалі, постійна нестача саме обігових коштів перетворилася на хронічну хворобу державної промисловості, яка раз у раз спричиняла негаразди з підприємствами ГРНГ, і тому постійно знаходилася в центрі уваги місцевих радянських органів. Що ж до самої угоди, її було в основному схвалено і передано з незначними правками на остаточне

затвердження губбекономнарадї та Українській РНГ. Запитання виникли лише щодо участі сторін у прибутках. Первісно передбачалося, що «Бродкомбінату» має відійти 55 % з них, а губплан наголосив на 60 % [11, оп. 1, спр. 937, арк. 15-15 зв.].

За деякий час згоду було отримано, і у кількості 5 підприємств (найбільш потужних та профільних) не пізніше липня 1923 р. з підприємств Харківської ГРНГ було виділено по обліку товариство з обмеженою відповідальністю змішаного концесійного типу «Українське броварне товариство «Нова Баварія», куди у якості пайщика увійшли Харківська ГРНГ та громадянин І. І. Окман [10, оп. 1, спр. 1, арк. 57 зв.-58; 11, оп. 1, спр. 1106, арк. 116; спр. 1107, арк. 18]. Відповідно за 1922/23 госп. р. (у зв'язку з переважанням продукції сільського господарства у валовому внутрішньому продукті господарський рік обчислювався з 1 жовтня поточного року, а не з 1 січня) Харківський губвиконком у своєму офіційному звіті доповідав про організацію вказаного товариства та розформування «Бродкомбінату» [12, с. 185].

Хоча ще 30 листопада 1923 р. президія Харківського губвиконкому намагалася реанімувати виробництво на двох підприємствах, що не увійшли до товариства «Нова Баварія» – дріжджовому та оцтовому заводам, серед яких особливо турбувало становище першого з них (до 1913 р. дріжджі на Харківщини взагалі не виготовлялися, а тепер їх почали випускати, проте завод було розташовано в абсолютно непридатному для такого виробництва приміщенні) [11, оп. 1, спр. 971, арк. 225]. До того ж, аж до 12 березня 1924 р. не були сплачені старі борги «Бродкомбінату» (хоча сам він, нарешті, був ліквідований 6 березня 1924 р.), у зв'язку з чим президія Харківського губвиконкому звернула увагу ГРНГ на неприпустимість подібного затягування та в рахунок покриття боргу губвиконкому прийняла від нього пай «Ларька» (Акціонерне товариство «Ларек» було найвідомішим серед збуто-заготівельних товариств на тогочасному ринку) [11, оп. 1, спр. 1463, арк. 104, 131].

Що ж до змішаного акціонерного товариства концесійного типу «Українське броварне товариство «Нова Баварія», його діяльність розгорталася досить успішно. Членами правління згаданого товариства з обмеженою відповідальністю (саме такий формально-юридичний статус згідно домовленостей отримало товариство) стали В. М. Макогон (голова Харківської ГРНГ) та громадянин І. І. Окман, а головою правління – М. А. Колмаков (голова правління колишнього «Бродкомбінату») [5, с. 655]. Поповнившись обіговими коштами (Окман навіть вніс кошти зверх задалегідь обумовленої суми), позбувшись зайвого баласту у вигляді збиткових непрацюючих або погано працюючих підприємств, вказане товариство досить швидко стало одним з найпотужніших в місцевій промисловості України. Дійшло навіть до того, що той саме Харківський губвиконком 23 серпня 1924 р. встановив для нього підвищену, у розмірі до 150 % основного розрахунку на загальних умовах, ставку орендної плати за приміщення. У рішенні спеціально наголошувалося, що 100 % ставка була встановлена для державних підприємств, яким був «Бродкомбінат», а «Нова Баварія» не є і, відповідно, може сплачувати значно більше [11, оп. 1, спр. 1465, арк. 21].

Хоча і тут траплялося по-різному. Зокрема, в березні того ж 1924 р. керівництво товариства звернулося до президії Харківського губвиконкому з проханням про надання йому кредиту у зв'язку із заборгованістю по комунальним послугам. Позику у вигляді векселю на 4 тис. крб. в червоному обчисленні на шість місяців (у рішенні чомусь йдеться про чотири місяці, проте це – явна технічна помилка, яку спростовує подальший текст) було отримано. При цьому наголошувалося, що губернська комісія з внутрішньої торгівлі та губернський фінансовий відділ мають стежити, щоб вказані кошти були використані товариством виключно за прямим призначенням, а заборгованість по комунальним послугам має бути виплачена і надалі не допускатися. Губплану разом з губернським фінансовим відділом було запропоновано «докладно і детально» розглянути виробничий план товариства (проте в подальших матеріалах губплану такого розгляду не бачимо, вочевидь даний припис носив більш формальний характер). Окремо відзначалося: вважати за доцільне встановити більш працездатний склад управлінського апарату товариства. Заборгованість же по векселю мала бути погашена рівними долями у термін з 1 квітня по 1 жовтня поточного року із сплатою середнього банківського відсотку [11, оп. 1, спр. 1463, арк. 126, див. також: арк. 103]. Проте в подальшому нічого подібного й близько не траплялося, товариство з обмеженою відповідальністю «Нова Баварія» почувало себе досить впевнено, старі борги виплачувало вчасно, нових не допускало.

Нічого не віщувало якихось радикальних змін: товариство розвивалося досить успішно, просуваючи свою продукцію далеко за межі м. Харкова. Проте, як то кажуть, «громовиця блиснула серед ясного неба». В Ленінграді, де були зосереджені основні концесійні підприємства пана І. І. Окмана, сталися істотні негаразди. І хоча до товариства з обмеженою відповідальністю «Нова Баварія» вони не мали прямого відношення (навіть його статус говорив сам за себе), посилаючись на постанову Ради Народних Комісарів від 9 вересня 1924 р., 27 вересня (за іншими даними – 26 вересня) 1924 р. президія Харківського губвиконкому запропонувала ГРНГ невідкладно приступити до ліквідації товариства. З цією метою було утворено ліквідаційну комісію. Спеціально наголошувалося, що ліквідація має відбутися без зупинки та щонайменшої шкоди для виробництва. Заводи товариства «Нова Баварія» мало знову якомога швидше прийняти до себе ГРНГ, утворивши з них Державний броварний трест місцевої промисловості «Українська Нова Баварія» [10, оп. 1, спр. 1465, арк. 103; див. також: 11, оп. 4, спр. 18, арк. 47]. З паном І. І. Окманом розраховалися лише частково. Ліквідаційна комісія (її доповідь слухалася на президії Харківського губвиконкому 18 листопада 1924 р.) вирішила повернути йому 65 тис. руб. в червоному обчисленні «внесених зверху за основний внесок в 85 тис. крб.». Що ж до основного внеску, він залишався у розпорядженні ГВМП (губернський відділ місцевої промисловості – так тепер іменувалося ГРНГ). Щоправда, «враховуючи важке становище ленінградської промисловості», яка й була головним кредитором І. І. Окмана, частину з цих коштів (яку саме – не вказано) було вирішено надати їй (на яких умовах – так само роз'яснення відсутні) [11, оп. 1, спр. 1466, арк. 69].

Що стосується самого товариства, то вже 4 листопада 1924 р. президією Харківського губвиконкому було затверджено статут відповідного місцевого тресту з незначними поправками (їх мав внести ГВМП за допомоги юридичної частини губвиконкому) із статутним капіталом в 1 863 986 крб. 32 коп. (з них 1 163 986 крб. 32 коп. в довоєнному обчисленні та 700 тис. крб. в червоному). До тресту мали увійти всі п'ять підприємств товариства [11, оп. 1, спр. 1466, арк. 14]. При цьому, як і передбачалося попередніми рішеннями, відбувся своєрідний «ребрендінг» назви, яка вже добре себе зарекомендувала на споживчому ринку – до слів «Нова Баварія» додали слово «Українська».

Попервах виведене на високий рівень завдяки іноземним грошам і комерційній жилці приватного співвласника трест працював вельми успішно – певний час давалася взнаки інерція від здобутого порівняно нещодавно потужного поштовху. Його, у складі 5, а невдовзі і 6 підприємств (додався багатостраждальний дріжджовий завод), бачимо у списках підприємств харківського ГВМП, а згодом (після ліквідації губернського поділу і переходу на окружний масштаб роботи) – Харківського окружного відділу місцевої промисловості (ОВМП). Зазначені списки (у деяких з них фігурує просто як «Броварний трест», а в деяких – з повною назвою) уклалися в зв'язку з адміністративно-територіальною реформою 1925 р. і формальною передачею підприємств на окружний рівень [10, оп. 1, спр. 2. арк. 44; спр. 7, арк. 398; див. також: 13, оп. 2, спр. 234, арк. 4].

Про те, що робота підприємств була на цьому етапі досить успішною засвідчує доповідь голови Харківського губвиконкому тов. Федотова на 9-му губернському з'їзді рад. 25 квітня 1925 р він, говорячи про стан справ у місцевій промисловості, зокрема, зауважив, що поруч із збитковими є підприємства, які «міцно тримаються на ногах». Серед них найбільш міцно поставлена пивна справа, бо «якість пива сама за себе говорить і конкурентів не має», а продукція Харківського пивного тресту користується відомістю в усьому СРСР. Це найбільш прибуткове, найбільш рентабельне виробництво, за рахунок якого ми (губвиконком) підтримуємо і інші підприємства, наприклад – металообробні (в місцевих трестах, попри проголошений госпрозрахунок, протягом всього періоду непу зберігалася практика перерозподілу коштів). І далі: «Ми думаємо цей прибутковий вид промисловості трошки підстригти і дещо влити з нього в артільний котел. Ми думаємо, що з оцих пивних, хмільних грошей можна буде збудувати і хати-читальні, що з цих напівп'яних грошей ми можливо зуміємо побудувати що-небудь дуже гарне». [11, оп. 1, спр. 2050, арк. 79].

Проте, такі радужні сподівання і далекосяжні плани виявилися не досить реалістичними. Попри те, що Державному броварному тресту «Українська Нова Баварія» були поставлені з-за кордону спеціальні полуавтоматичні машини, виробничу програму на 1924/25 госп. р. він виконав далеко не в повному обсязі. І хоча керівництво окружного відділу місцевої промисловості виправдовувалося поганою кон'юнктурою (через дощове літо істотно знизилося споживання пива) [14, с. 24, 26], думається справа не лише в цьому.

Що ж до залучення іноземних інвестицій у інші галузі місцевої промисловості, то після не зовсім вдалого досвіду з «Новою Баварією» важко було розраховувати на нові внески з боку іноземців. Зокрема, наприкінці 1924 р. у Харківському губвиконкомі були дуже занепокоєні станом речей у місцевому державному тресті «Текстшвейпром». Різні аспекти цього питання неодноразово розглядалися на засіданнях президії губвиконкому. Серед інших заходів 3 грудня 1924 р. вона доручила ГВМП провести переговори з представниками американського банку «по залученню коштів у вигляді позик та інших формах взаємодії» [11, оп. 4, спр. 18, арк. 65]. Проте переговори були не надто вдалимими, і до проблем «Текстшвейпрому» поверталися ще неодноразово. Серед інших причин цього, цілком вірогідно, не останню роль відіграла і історія з І. І. Окманом. Вона, вочевидь, була відома далеко за межами Харківщини та наочно продемонструвала відсутність чітких гарантій та непевність становища закордонних інвесторів, фактично – їх повну залежність від свавілля державної влади, в тому числі – місцевої.

Висновки. Діяльність місцевих органів державної влади по залученню приватного капіталу в промисловість в роки непу була неоднозначною за своїм характером. Взагалі в цьому питанні найбільш яскраво проявилася непослідовність і суперечливість непу: з одного боку – створювалися умови для відродження ринкових відносин, з іншого – їх нормальному розвитку істотно заважали штучно створенні перешкоди переважно політичного характеру. За таких умов місцеві державні органи були найбільш зацікавлені в широкому залученні приватних коштів у місцеву промисловість, прагнули сприяти цьому процесу, проте не могли йти всупереч загальнополітичному курсу. А подекуди, як бачимо, і самі створювали неоднозначні ситуації, провокуючи відразу у потенційних інвесторів своїм недолугим прагненням отримати миттєву вигоду, всупереч стратегічним інтересам.

Окремо це стосувалося іноземних інвесторів, яким, на відміну від вітчизняних, було «куди бігти», обираючи більш сприятливі і стабільні умови для вкладання своїх грошей. Тож не випадково, що хоча утворення та діяльність змішаного акціонерного товариства концесійного типу Українське Товариство «Нова Баварія» у вигляді товариства з обмеженою відповідальністю повністю спростовує давно поширену в історичній літературі тезу про відсутність в Україні за часів непу концесій як таких та самостійних акціонерних товариств з участю іноземного чи приватного капіталу і навіть дозволяє, у поєднанні з іншими новітніми дослідженнями, говорити про ще одну форму залучення приватного капіталу в промисловість, та даний приклад лишається досить поодиноким [7, с. 156-171]. Через непевність умов, високі ризики, пов'язані з можливістю будь-якої хвилини втратити свій бізнес іноземний капітал неохоче йшов у виробництво на теренах колишньої Російської імперії, у тому числі – й в Україну, де тепер панували зовсім інші порядки.

Список літератури: 1. Шиян К. К. Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921 – 1925 рр.) / К. К. Шиян. – К.: Держполітвидав України, 1959. – 303 с.

2. Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921 – 1925). / Г. Д. Диденко – К.: Изд-во АН УССР, 1962. – 373 с. 3. Горбань В. И. Вовлечение Коммунистической партией мелкой буржуазии города в мирное хозяйственное, социалистическое строительство 1921 – 1925 гг. (Опыт Компартии Украины): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.01 / В. И. Горбань / КГУ им. Тараса Шевченко К., 1990. – 216 с. 4. Сушко О. О. Організаційно-господарські форми денационалізації промисловості в Україні (20-ті рр. ХХ ст.) / О. О. Сушко // Укр. іст. журн. – 2003. – № 4. – С. 112 – 122. 5. Волосник Ю. П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Ю. П. Волосник / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2004. – 658 с. 6. Кабачек В. В. Питання денационалізації промислових підприємств у діяльності місцевих державних органів УСРР в першій половині 20-х рр. ХХ ст. / В. В. Кабачек // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць. – Харків: НМЦ “СД”, 2004. – Вип. 7. – С. 153 – 163. 7. Волосник Ю. П. Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі в добу непу (на матеріалах України) / Ю. П. Волосник. – Харків: ИПП «Контраст», 2014. – 472 с. 8. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України), м. Київ. Фонд 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (ЦК КП(б)У). 9. Кунах Ю. И. Место и роль государственного капитализма в развитии экономики Украины в восстановительный период (1921 – 1925 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.571 / Ю. И. Кунах / ХГУ им. А. М. Горького. – Харьков, 1972. – 27 с. 10. Державний архів Харківської області, м. Харків (далі – ДАХО). Фонд Р-869: Харьковський окружний відділ місцевої промисленості Харківського окружного виконавчого комітету. 11. ДАХО. Фонд Р-203: Харьковський губернський виконавчий комітет Ради робітників, селянських і красноармійських депутатів. 12. Отчет Харьковського губисполкома 8-му губернському з'їзду Советів. 1 жовтня 1922 г. – 1 жовтня 1923 г. – Харків: Тип. губисполкома, 1923. – 353 с. 13. ДАХО. Фонд Р-845: Харьковський окружний виконавчий комітет Ради робітників, селянських і красноармійських депутатів. 14. Отчет Харьковського окружного виконавчого комітету Советів робітників, селянських і красноармійських депутатів III-му з'їзду Советів Харьковського округу. – Харків: Окрисполком, 1926. – 308 с.

Bibliography (transliterated): 1. Shyian K. K. *Borotba robotnychoho klasu Ukrainy za vidbudovu promyslovosti (1921 – 1925 rr.)*. Kiev: Derzhpolitvydav Ukrainy, 1959. Print. 2. Didenko G. D. *Rabochij klass Ukrainy v gody vosstanovlenija narodnogo hozjajstva (1921 – 1925)*. Kiev: Izd-vo AN USSR, 1962. Print. 3. Gorban' V. I. *Vovlechenie Kommunisticheskoi partiej melkoj burzhuazii goroda v mirnoe hozjajstvennoe, socialisticheskoe stroitel'stvo 1921 – 1925 gg. (Opyt Kompartii Ukrainy): Diss... kand. ist. nauk: 07.00.01*. KGU im. Tarasa Shevchenko Kiev, 1990. Print. 4. Sushko O. O. “Orhanizatsiino-hospodarski formy denatsionalizatsii promyslovosti v Ukraini (20-ti rr. KhKh st.)” *Ukr. ist. zhurn.* No. 4. 2003. 112–122. Print. 5. Volosnyk Yu. P. *Zarodzhennia novoi burzhuazii ta rozvytok pryvatnopidpriemnytskoi diialnosti v Ukraini v 1920-ti – na pochatku 1930-kh rr.: Dys... d-ra ist. nauk: 07.00.01*. Kharkivskiy natsionalnyi un-t im. V. N. Karazina. Kharkiv, 2004. Print. 6. Kabachek V. V. “Pytannia denatsionalizatsii promyslovykh pidpriemstv u diialnosti mistsevykh derzhavnykh orhaniv USRR v pershii polovyni 20-kh rr. XX st.” *Aktualni problemy vitchyznianoj ta vsesvitnoi istorii: Zb. nauk. prats.* Kharkiv: NMTs “SD”. 2004. Vol. 7. 153–163. Print. 7. Volosnyk Yu. P. *Pidpriemtsi i pryvatne pidpriemnytstvo v radianskii derzhavi v dobu nepu (na materialakh Ukrainy)*. Kharkiv: YPP “Kontrast”, 2014. Print. 8. *Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh orhanizatsii Ukrainy (TsDAHO Ukrainy)*, m. Kyiv. Fond 1: Tsentrалnyi Komitet Komunistychnoi partii Ukrainy (TsK KP(b)U). 9. *Kunah Ju. I. Mesto i rol' gosudarstvennogo kapitalizma v razvitii jekonomiki Ukrainy v vosstanovitel'nyj period (1921 – 1925 gg.): Avtoref. diss... kand. ist. nauk: 07.571*. HGU im. A. M. Gor'kogo. Kharkov, 1972. Print. 10. *Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti*, m. Kharkiv (dali – DAKhO). Fond R-869: Kharkovskiy okruzhnoi otdel mestnoi promyshlennosti Kharkovskoho okruzhnogo yspolnytel'nogo komyteta. 11. *DAHO*. Fond R-203: Har'kovskij gubernskij ispolnitel'nyj komitet Soveta rabochih, krest'janskih i krasnoarmejskih deputatov. 12. *Otchet Har'kovskogo gubispolkoma 8-mu gubernskomu*

sezdu Sovetov. 1 oktjabrja 1922 g. – 1 oktjabrja 1923 g. Kharkov: Tip. gubispolkoma, 1923. Print. **13.** *DAHO*. Fond R-845: Har'kovskij okružnoj ispolnitel'nyj komitet Soveta rabochih, krest'janskih i krasnoarmejskih deputatov. **14.** *Otchet Har'kovskogo okružhnogo ispolnitel'nogo komiteta Sovetov rabochih, krest'janskih i krasnoarmejskih deputatov III-mu s#ezdu Sovetov Har'kovskogo okruga*. Kharkov: Okrispolkom, 1926. Print.

Надійшла (received) 05.07.2015

УДК 334.723:94(477)''1923/1924''

Товариство з обмеженою відповідальністю «Нова Баварія» як приклад діяльності виробничих підприємств із змішаним (приватно-державним) капіталом за часів непу / В. В. Кабачек // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х. : НТУ «ХПІ», 2015. – № 38 (1147). – С.63-72. – Бібліогр.: 14 назв. ISSN 2079-0813.

У статі йдеться про часи непу, коли було засноване і певний час проіснувало у вигляді товариства з обмеженою відповідальністю концесійного типу «Українське броварне товариство «Нова Баварія». До складу товариства увійшли Харківський губвиконком та громадянин Естонії І.І. Окман. Попри в цілому успішну роботу вказаного товариства, воно припинило свою діяльність через не пов'язані з м. Харковом причини. Робиться висновок про непослідовність дій державних органів, що ставило приватний капітал, у т.ч. – іноземний, у атмосферу невизначеності і надзвичайних ризиків.

Ключові слова: неп, залучення іноземних інвестицій, змішані (приватно-державні) товариства, «Бродкомбінат», «Нова Баварія», «Українська Нова Баварія».

УДК 334.723:94(477)''1923/1924''

Общество с ограниченной ответственностью «Новая Бавария» как пример деятельности производственных предприятий со смешанным (частно-государственным) капиталом в годы нэпа / В.В. Кабачек // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х. : НТУ «ХПІ», 2015. – № 38 (1147). – С. 63-72. – Бібліогр.: 14 назв. ISSN 2079-0813.

В статье идет речь о годах нэпа, когда было основано и определенное время просуществовало в виде общества с ограниченной ответственностью концессионного типа «Украинское пивоваренное товарищество «Новая Бавария». В состав товарищества вошли Харьковский губисполком и гражданин Эстонии И.И. Окман. Вопреки в целом успешной работе указанного товарищества, оно прекратило свою деятельность из-за причин, не связанных с г. Харьковом. Делается вывод о непоследовательности действий государственных органов, которые ставили частный капитал, в т.ч. – иностранный, в атмосферу неопределенности и высоких рисков.

Ключевые слова: нэп, привлечение иностранных инвестиций, смешанные (частно-государственные) товарищества, «Бродкомбинат», «Новая Бавария», «Украинская Новая Бавария».

«Nova Bavaria» («New Bavaria») associations ltd (limited) as an example of industrial enterprises with joint (private and state) financial actuary in the NEP years / V.V. Kabachek // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU "KhPI", 2015. – № 38 (1147). – P. 63-72. – Bibliogr.: 14. – ISSN 2079-0813.

The given paper elucidates the period of New Economic Policy (NEP) when Ukrainian Brewery association «Nova Bavaria» («New Bavaria») ltd of concession type was founded and existed a certain period of time. Its composition former on the basis of unprofitable trust of local industry «Brodcombinat» constituted as share-holders Kharkiv Province Executive Committee and the citizen of Estonia I.I. Okman. The very fact of the existence of the association mentioned above disproves the theses spread widely in historiography that at NEP period concessions as such and independent joint-stock companies with foreign and private financial capital did not exist. In spite of successful activity in general «Nova Bavaria» ceased its functioning not because of the reasons relating to Kharkiv and later continued its activity as a local industry trust Ukrainian «Nova (New) Bavaria» which to a certain time demonstrated successful indices. In conclusion is marked inconsistency of directing bodies actions that put private capital in general and foreign one in particular in the situation of uncertainty and extraordinary risks.

Key words: NEP (New Economic Policy), enlisting foreign investments, joint (private and state) associations, «Brodcombinat», «Nova (New) Bavaria», «Ukrainian Nova (New) Bavaria».

А. С. ЛАПЧЕНКО, ст. лаборант, кафедра історії України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

СЕЛЯНСЬКІ ПРОМИСЛИ З ОБРОБКИ РОСЛИННОЇ СИРОВИНИ НА ХАРКІВЩИНІ В РОКИ НЕПУ

Стаття присвячена розвитку селянських промислів з обробки рослинної сировини на Харківщині в роки непу. Проаналізовано особливості географічно-галузевого оформлення дрібного виробництва з рослинної сировини регіону в 20-х роках ХХ ст. Виявлено специфіку промислової діяльності харківського селянства протягом непу. Розкрито процес кооперування цих промислів та його вплив на подальший розвиток галузі.

Ключові слова: кустар, ремісник, селянство, промисли, промисловець, кустарна промисловість, нова економічна політика.

Вступ. Актуальність теми дослідження зумовлена декількома чинниками: по-перше, нерівномірним висвітленням у наукових дослідженнях процесу розвитку промислів; по-друге ігноруванням регіонального аспекту становлення селянських промислів та його впливу на загальноукраїнський процес; по-третє недостатньо чітким розмежуванням розбіжностей розвитку промислів між містом та селом, та відвертим нехтуванням вивченням особливостей виробництва останнього.

Перші дослідження з проблеми селянських промислів з'явилися в 20-ті роки ХХ ст. Серед дослідників можна назвати О. Чаянова, М. Макарова, О. Челінцева, Г. Студенського. Вони вивчали організаційні типи та оптимальні форми приватних господарств, функціонально-економічні зв'язки їхніх галузей, тобто внутрішню автономію, споживчо-нормовану мотивацію виробничої діяльності селянського двору. Заслужують на увагу праці А. Рибнікова, який розглядав селянські промисли, як частину селянської економіки [1; 2]. Загальні аспекти розвитку промислів і приватного підприємництва розглядаються в працях В. Калініченка, О. Сушка, В. Олянич [3; 4; 5].

Теорія класово-формаційного розвитку сільської «непманської буржуазії» та перманентного соціального конфлікту в українському селі стала світоглядною і методологічною основою радянської історіографії. У історичній науці тривалий час з'являлися загальні соціально-економічні дослідження, але питання селянських промислів залишилося поза увагою істориків. Вивчення промислів сільського населення по обробці рослинної сировини на Харківщині в роки непу не стало предметом окремого дослідження.

Для вивчення даного питання ґрунтовним джерелом виступають статистичні матеріали відповідних відділів ЦСУ. Матеріали промислової статистики переважно зосереджені у зведених статистичних виданнях (довідниках, збірниках, щорічниках), що вміщують таблиці, які характеризують виробничу діяльність [6; 7; 8]. Поряд з опублікованою статистикою 1920-х років, важливою складовою джерельної бази дослідження є демографічний перепис 1926 р. [9]. В опублікованих

матеріалах були вміщені дані про чисельність осіб, зайнятих у різних галузях дрібного виробництва.

Метою дослідження є комплексне, всебічне вивчення розвитку селянських промислів з обробки рослинної сировини на Харківщині в період непу. Хронологічні рамки статті охоплюють період 1921-го – 1929-го років, у межах яких реалізовувалася нова економічна політика.

У відповідності з метою дослідження поставлено наступні завдання: вивчити особливості географічно-галузевого оформлення дрібного виробництва з рослинної сировини регіону в даний період; простежити динаміку розвитку і виявити специфіку промислової діяльності харківського селянства протягом періоду непу; виявити адаптивні механізми функціонування сільських промислів по обробці рослинної сировини регіону в роки непу.

Виклад основного матеріалу. В соціальній структурі, селянство на Харківщині складало переважну частину населення, суттєво впливаючи на всі сфери соціально-економічного та суспільно-політичного життя регіону. Природно-географічна зумовленість селянських промислів була цілком логічною. Різноманітні промисли з обробки рослинної сировини становили важливий напрямок господарської діяльності сільського населення. У різні періоди непу в цій галузі брали участь від 50% до 70% усіх промисловиків регіону, що цілком відповідало загальному показникові 62,6 % на 1926 р. [9, с. 277-289].

Особливу увагу дослідників притягували селяни-мирошники. Останні завжди становили «особливий світ» серед слобідсько-українського населення. Проживаючи переважно у сільській місцевості, мирошники часто не втрачали зв'язку з хліборобством, яке у різних господарствах було для них або основним, або допоміжним заняттям. Економічний стан селянських господарств які займалися переробкою пшениці на борошно та крупи, звичайно визначався трьома головними факторами: прибутковістю млинарського виробництва, прибутком від продажу борошна та круп, прибутком від сільськогосподарського виробництва. Багато хто з селянських підприємців-мукомелів, які були зайняті переробкою вівса, ячменю, гречки, кукурудзи прагнули збільшити можливість своїх млинів і тому поруч із механізмом розмелювання часто влаштовували ступи для переробки фуражного зерна. Нерідко підприємці-мукомели об'єднували свої водяні та вітряні млини із крупорушками, маслоробнями, сукновальнями та іншими механізмами. Селянські підприємці-мукомели на Харківщині, які створювали такі універсальні млини, прагнули забезпечити для свого підприємства рівномірне навантаження в різні пори року, притягували до себе якомога більше навколишніх селян й тим самим збільшували рентабельність свого промислу.

На Харківщині млинарство не були виключно чоловічим заняттям, у ньому також брали участь жінки та навіть діти, які, зазвичай, займалися допоміжними роботами. Млин часто являв собою мале сімейне підприємство, де мирошник, як керівник цього підприємства, міг користуватися усіма перевагами розподілу праці. На багатьох допоміжних етапах борошномельно-круп'яного виробництва мирошнику допомагали дружина, діти та інші члени родини. У процесі виготовлення

зерна та круп брали активну участь й літні батьки та дідусі мірошника, які в минулому самі млинкували. Дедалі частіше жінки ставали господинями й організаторами виробництва на вітряних, водяних та парових млинах [8, с. 82]. Це було пов'язане не стільки з бажанням потіснити у цій справі чоловіків, скільки з тим, що чимало чоловіків-мірошників на початку ХХ ст. загинули під час першої світової війни, революцій, військових дій та репресій. Тому деякі жінки, стаючи після загибелі чоловіка головами родин і виконуючи всю чоловічу роботу в господарстві, продовжували займатися таким родинним бізнесом як млинарство. На початку ХХ ст. подібні випадки були зафіксовані у с. Нова Водолага, у с. Пискунівка та багатьох інших населених пунктах на Харківщині.

Провідну роль відігравали деревообробні промисли. В період непу, промислові селяни по всій території Харківщини виготовляли різні діжки, дерев'яні ложки і миски, колеса, плугове приладдя, сани, візки, скрині та багато іншого. На початку 20-х років ХХ ст. виробництвом товарів з деревини було зайнято близько 20% сільського населення. На загальноросійському рівні питома вага харківських сільських деревообробників становила близько 2%.

Розвитку селянської деревообробної промисловості на Харківщині сприяли ряд факторів: постійно зростаюча місткість ринку, відносно слабкий розвиток відповідної галузі фабрично-заводського виробництва, різноманітність використовуваних населенням виробничих і побутових предметів. Проте ця обставина повністю компенсувалася тим, що на території Харківщини досить широко росли дубові ліси, які були найбільш цінною сировиною для бондарних, меблевих та інших промислів на селі. Причому за загальною площею дубових лісів даний регіон входив в п'ятірку лідерів в СРСР [10, с. 12].

За переписом 1926 року на Харківщині налічувалося близько 3,5 тис. бондарів, на Лівобережжі в цей час нараховувалося близько 47 тис., а в УРСР – 87,5 тис. сільських бондарів. Отже, питома вага харківських сільських бондарів була відносно високою – майже 4% [9, с. 377].

Серед деревообробних промислів найбільш розвиненим був бондарно-скіпковий (33%). Бондарно-скіпковий промисел по своїй внутрішній структурі підрозділявся на три групи. Між собою ці групи різнилися переважно за технічними способами обробки деревинної сировини і за характером кінцевих виробів. Перша група включала в себе виготовлення різних ємкостей для зберігання рідини (бочки, відра та інше) з дубової клепки. Виробництво ємкостей для зберігання сипучих речовин (борошні, цукру та круп) – друга група бондарного промислу. Виготовлялися ці ємкості з дубових і соснових дощечок. До третьої групи входило власне скіпкове виробництво.

Таблиця 1. Динаміка бондарного промислу на Харківщині. Таблицю складено автором за переписом 1917 і 1926 років [9; 12].

Округа	Кількість бондарів				Збільшилась (+) чи зменшилась (-) кількість кустарів за роки непу
	1917		1926		
	ч	ж	Ч	ж	
Ізюмська	761	-	954	18	+
Куп'янська	831	-	1177	40	+
Сумська	1197	-	2045	128	+
Харківська	1903	-	3071	317	+

На 1926 р. бондарне виробництво особливо було розвинуте у селі Котельва Охтирського району (80 бондарів), село Нова Водолага Валківського району (86 бондарів), село Велика Писарівна Богодухівського району (45 бондарів), село Вільшани Харківського району (43 бондарі) [9; с. 381, 422, 429-431, 441]. Ці центри бондарного виробництва виготовляли продукцію не лише на місцевий ринок, а й на загальноукраїнський ринок. Частина бондарних товарів через скупників або самими промисловцями-кустарями вивозилися в різні регіони країни, але найчастіше в сусідні Полтавську і Катеринославську (з 1926 року Дніпропетровську) округи, де даний вид промислів був не розвинений у достатній мірі. Середній річний заробіток бондарів, був найвищим серед усіх деревообробних промислів [11; с. 175-181].

Переважна більшість селянських господарств регіону мали тяглову силу (коней), тому був постійний попит на елементи гужового транспорту (вози, сані, колеса, дуги та ін.) [10, с. 28]. Занепад даного промислу в одних місцевостях регіону, звичайно компенсувалося збільшенням виробництва в інших. Так, наприклад, деяке зниження чисельності промислових селян, які виготовляли вози, сані, колеса та інше в період непу в Ізюмському, Зміївському, Вовчанському, Валківському районах відбувалося паралельно зі зростанням виробництва в Сумському, Харківському й Охтирському районах. Саме тому кількість сільських возоробників, санників, дужників та інших лишалася майже незмінною протягом досліджуваного періоду і дорівнювала приблизно 1,2 тис. (2,5 % від загальноросійської чисельності) [9, с. 378-390].

Селянські столярні промисли теж підрозділялися на декілька груп: меблевий і будівельно-столярний. Географія цього промислу була дуже широкою, хоча виділялося декілька регіонів їх найбільшого розвитку – це Харківська, Охтирська, Ізюмська і Сумська округи [9, с. 377, 392, 398, 402].

Промисел по виготовленню з деревини різних знарядь праці, також можна поділити на три групи. Перша – виготовлення землеробських знарядь праці (граблі, вила тощо). Найширшого розвитку цей промисел набув у Куп'янській, Ізюмській і Сумській округі. Друга група – це селяни, які займалися виробництвом різних верстатів та обладнання для переробки сільськогосподарської сировини. Географія промислу також була широкою, але особливо вирізнялися Куп'янська, Ізюмська та Сумська округа. До третьої групи відносились селяни, які займалися виготовленням ткацьких верстатів, прялок, гребнів, які традиційно використовувалися в кожній селянській родині. Виробництво ткацьких верстатів в основному було зосереджено в Сумській округі.

Стосовно селянського промислу по плетінню різних виробів з лози – кошикарство, то його розвитку сприяв ряд факторів: нескладна технологія виробництва – значить доступність для всіх категорій сільського населення; можливість займатися промислом у вільний час; дешева сировина; місткий ринок збуту; мінімальні витрати; створення навчальних майстерень по лозоплетінню. Лозоплетіння було сконцентроване переважно в Куп'янській та Харківській окрузі. Особливістю селянського лозоплетіння була його значна концентрація в окремих населених пунктах. Так, в Куп'янській окрузі на хуторі Кулагівка з 167 селянських сімей, які тут проживали – 134 займалися кошиковим промислом, на хут. Синьківка з 211 дворів – 171 двір займався виготовленням кошиків та меблів з лози на продаж, а на хут. Кучерівка промисел охопив все населення [9, с. 492-493].

Рогожний промисел (ткання з рослинного волокна) в регіоні характеризувався відносною стабільністю, так як техніка виробництва проста, а сировина доступна в великій кількості. Заготівля сировини збігалася у часі з основними сільськогосподарськими роботами, що не дозволяло рогожникам значно збільшувати обсяги свого виробництва. Тож загальний розвиток рогожного промислу протягом непу характеризується відносною стабільністю, більшість з них мешкала в Куп'янській окрузі.

Також в регіоні існували прядильно-ткацький, полотно-вибивний, кравецький, вишивальний, мотузковий промисли, які входили до групи селянських промислів по обробці рослинної сировини. Найбільш значимий серед них прядильно-ткацький. Ним займалися переважно жінки у вільний від польових робіт час. Не зважаючи на конкуренцію цього промислу з фабрично-текстильною промисловістю, воно продовжувало відігравати в селянському середовищі важливу роль. Ще на початку 1920-х років ним займалося майже чверть сільського населення регіону [9; с. 482-485]. Почали виникати і розширюватися вузькоспеціальні ткацькі промисли. Так, наприклад в Сумській окрузі селянство на замовлення місцевих цукрових заводів почало широко виготовляти тканини для заводських прес-фільтрів а також мішковину.

Поряд із звичайним полотном, нерідко виготовляли, орнаментовані, по справжньому художні вироби. До таких виробів належали килими, плахти, сорочки, скатерті. Вишивка була одним з найдавніших способів оздоблення одягу та різноманітних предметів побуту. Найбільш відомим центром був Охтирський повіт на Харківщині, де селяни вишивали багатобарвний рослинний орнамент. В 1923 році місцеві вишивальниці їздили до Москви на Всесоюзну сільськогосподарську та кустарно-промислому виставку, де перелік представлених експонатів засвідчує, що вишиті вироби посідали провідне місце на виставці. Роботи талановитих майстрів також мали величезний попит і закордоном. Найкращі роботи були представлені на виставках народного мистецтва в Мюнхені (1924), Парижі (1925) та Лейпцигу (1928). Географія цих промислів завжди лишалася дуже широкою [13; с.17-18].

Канатно-мотузковий промисел потребував відносно великої кількості сировини, і тому ним займалися лише ті селянські господарства, де були свої значні посіви конопель. Усього на Харківщині налічувалося 80-100 мотузкарів, основна частина

яких мешкала у Харківському, Зміївському, Куп'янському і Сумському районах. Серед місцевих виробів переважали канати і мотузки різної товщини.

Національний склад селян, задіяних у сільських промислах з обробки рослинної сировини на Харківщині зафіксував перепис населення 1926 року.

Таблиця 2. Національний склад осіб зайнятих у сільських промислах на Харківщині (за переписом 1926 року). Таблицю складено на підставі [10].

Промисел	Українці	Росіяни	Євреї	Інші
Бондарство	92%	2%	0	6%
Млинарство	94%	3%	0	3%
Столярство	91%	7%	0	2%
Кошикарство	90%	0	5%	5%
Прядильно-ткацький	94%	5%	0,5%	0,5%
Мотузковий	89%	4%	0,7%	6,3%

Ці дані показують, що в основному селянськими промислами з переробки рослинної сировини на Харківщині займалися українці. Згідно з традиційним поділом праці на жіночу і чоловічу, перепис населення зафіксував такий поділ.

Таблиця 3. Статевий розподіл селян зайнятих у промислах на Харківщині. Таблицю складено на підставі перепису 1926 р.: [10].

Промисел	Чоловіків у %	Жінок у %
Бондарство	98	2
Млинарство	72	28
Столярство	99	1
Кошикарство	31	69
Прядильно-ткацький	7	93
Мотузковий	45	55

Ці дані свідчать про те, що селянськими промислами з переробки рослинної сировини займалися як чоловіки, так і жінки. Приблизну середню оцінку заробітку сільського кустика можна скласти з даних «Статистика України» [6; с. 73].

Таблиця 4. Дохід від промислових занять на Харківщині в %. Таблицю складено на підставі [10].

Без посіву	До 2 дес.	2-4 дес.	4-6 дес.	6-8 дес.	8-16 дес.	Від 16 дес. і більше
8,9 %	32,3%	19,6%	15,1 %	9,1 %	6,4 %	0,8 %

Цікаво, що приробіток від промислів по відношенню до загального чистого доходу селянської родини був тим більший, чим менший розмір посіву. Чим менший розмір посівної площі, тим більше часу затрачував селянин на промисли. Звідси, прямим наслідком є те, що дохід від промислів, по відношенню до загального числа доходів селянської родини був тим вище, чим менше розмір посіву. Так, господарство з посівом до 2 дес. поповнювало свій бюджет від

промислових занять в розмірі від 70- 92%, при посіві близько 2-6 дес. – 45-55 %, при посіві близько 6-8 дес. – 30-40%, і лише при посіві більше 8 десятин промисли давали 20% бюджету [6, С. 73-74].

Таблиця 5. Сільські кустарі за розмірами посівних площ. Таблицю складено на підставі [10].

Без посіву	До 1 дес.	1-2 дес.	2-3 дес.	3-4 дес.	4-6 дес.	6-8 дес.	8-10 дес.	Від 10 дес. і більше
1,6 %	44,8 %	29,4%	11,8 %	4,6 %	3,4 %	2,5 %	1,1 %	0,8 %

Ці дані показують, що сума без посівних і з посівами до 2 десятин складала 75, 8%. Селянин з таким посівом відносився до селянської бідноти. Якщо без посівних і з посівами до 2 десятин нараховувалося 75, 8%, то без коня або з одним конем нараховувалося до 91,7%. Тому визначаючи кустарно-промислово масу, як заможну групу селянства є помилкою.

Досліджуючи промисли селян, не можна пройти повз соціального складу сільських промисловців. Виокремлюють шість груп, які займалися селянськими промислами: робітники; службовці; з наймитами; що працюють лише з членами родин; «одинці»; члени сім'ї що допомагають у занятті. Перша категорія налічувала 10 %, друга – 1 %, третя – 5 %, четверта – 11 %, п'ята – 62%, шоста – 11% [10, с.106-123]. Отже, в основному промислами займалися селяни-одинці, члени сім'ї що допомагали у занятті, та ті що працювали з членами родин (разом 82%). Значить, це був сімейний приробіток.

Велика питома вага виробів з сировини рослинного походження на селі привернули увагу уряду. Ще на початку непу, відбулися певні зміни економічної політики в галузі кустарної промисловості. З 1921 року дозволялося організовувати дрібні підприємства та займатися кустарними промислами, використовувати найману працю, закуповувати сировину, обладнання. Втілення в життя урядових законів 1921 року стало першочерговим завданням місцевих органів державної влади. Урядові декрети та рішення місцевих державних органів, які надавали кооперації різноманітні пільги та привілеї привели до створення в 1922 році «Українкустарспілки» (УКС) з її губернськими філіями – губпромспілки (кустарспілка). Селяни звикли працювати самостійно, тому вони не поспішали вступати до кооперативних об'єднань. Лише наприкінці 1924 року виокремилося чотири форми кооперативних підприємств: «продукційно-кооперативна артіль», «трудова кооперативна артіль», «продукційно-складово-сировинне товариство» та «ощадно-позичково-промислове товариство». Серед селян, які займалися промислами, найпоширенішим були складово-сировинні товариства. Вони не вимагали усупільнення, а лише забезпечували його членів сировиною та збували продукцію. Селянські промисли по обробці рослинної сировини виявилися найменш кооперованими. Так, на 1926 рік було кооперовано всього 21, 8 % кустарів від загальної кількості селян, які виготовляли вироби з рослинної сировини.

За формою власності дрібна промисловість розподілялась таким чином:

Таблиця 6. Поділ промислів за фоною власності. Таблицю складено за: [14, с. 118]

Промисли	Загальна кількість промислів	В % відношенні	В них працюючих осіб	В % відношенні	В них найманих робітників
Державні	48	0,3	164	0,9	144
Кооперативні	121	0,75	505	2,6	291
Приватні	15892	98,95	18678	96,5	803
Всього	16061	100	19347	100	1238

Отже, роль державних та кооперативних організацій в кустарно-ремісничій промисловості була досить мізерна. Це пояснюється рядом причин: товарним дефіцитом, безробіттям. Адміністративний та особливо податковий тиск на кустарів з боку державних органів влади викликав необхідність їх організаційного самозахисту у формі громад кустарів. Вони почали виникати наприкінці 1924 р., тобто навіть після проголошення 7 грудня 1923 р. декрету РНК УСРР «Про податкові пільги для промкооперативних організацій», яким передбачалося звільнення від промислового податку кооперативних товариств з річним оборотом до 20 тис. карб., а також знижки ставок податку, якщо вони реалізовували продукцію. Пільги торкалися винятково кооперованих кустарів, тобто їхніх організаційних форм – кооперативів, а не приватних підприємств. Створення громад кустарів означало організаційне оформлення самодіяльних товаровиробників для захисту економічних інтересів та громадянських прав. Діяльність громад викликала занепокоєння керівників кооперативних установ, тому питання про їх недоцільність було винесено на сторінки фахових періодичних видань. Радянська система кооперації кустарів не допускала будь-якої іншої організації дрібних товаровиробників, тому практика їх становлення була публічно засуджена. Система «кустарно-промислової кооперації» розвивалася під наглядом центральних кооперативних спілок у відповідності до радянського законодавства та ідеологічних принципів ВКП(б).

Друга половина 1920-х років вирізнялася кількісним збільшенням кооперативних товариств кустарів та членів, а також нерівномірністю їх кооперування за галузями кустарної промисловості. Серед чотирьох основних видів кустарно-промислової кооперації найбільшу довіру ремісників викликали промислово-кредитні товариства та виробничі артілі, які мали значно краще

фінансування, сировинне та матеріально-технічне забезпечення, хоча в артiлях спостерiгалася чiтка тенденцiя до усупiльнення засобiв виробництва та одержавлення системи виробничих вiдносин, за якими кустар втрачав прибуток, а натомiсть отримував звичайну зарплату. З 1926-27 рокiв почався новий етап – витiснення приватного капiталу з основних дiлянок народного господарства України. Витiснення зводилось в основному до рiзкого обмеження, а часом i цiлковитого припинення забезпечення приватнокапiталiстичної промисловостi сировиною, збiльшення податкового тягаря, зокрема орендної плати, значного посилення заходiв регулятивного характеру. Так, наприклад, млинарська приватнокапiталiстична промисловiсть, яка ще в 1925-26 роках займала 44,4% вiд цiлої приватнокапiталiстичної промисловостi, на початку 1929 р. вже не перевищувала 12,2 %.

Висновки дослідження. Підбиваючи підсумки, необхідно зауважити на тому, що розвиток селянських промислiв по обробцi рослинної сировини в 1921-1929 роках на Харкiвщинi характеризувався численнiстю й рiзноманiтнiстю. Iснував ряд факторiв, якi підштовхували селянина займатися промислами: надлишок сiльськогосподарських продуктiв та сировини; задоволення широкого кола численних виробничих, побутових i культурних потреб; нагальна потреба поповнення сiмейного бюджету; надлишок робочих рук; вiльний час вiд сiльськогосподарської роботи (особливо взимку) тощо.

Сiльські кустарi представляли самобутнiй уклад приватного промислового пiдприємництва. В основному промислами по обробцi рослинної сировини займалися двi соцiально-професiйнi групи: кустар-одинак та селянин-господар з промислами.

Аналіз роботи окружних, районних та мiсцевих кооперативних об'єднань показав характерну їх особливiсть: спад органiзацiйно-господарської та фiнансово-економiчно дiяльностi внаслiдок боротьби з так званими «псевдокооперативами» i формування самої кооперативної системи функцiонування кустарно-ремiсничої промисловостi.

У подальших дослідженнях доцiльно розглянути вплив державно-податкової та кредитної полiтики на розвиток селянських промислiв, та дослідити розмiр доходу вiд промислiв на Харкiвщинi.

Список літератури: 1. *Рыбников А. А., Орлов А. С.* Кустарная промышленность и сбыть кустарных изделий / А. А. Рыбников, А. С. Орлов. – Москва: Экономическая жизнь, 1923. – 47 с.; 2. *Рыбников А. А.* Очерки организации сельского кустарно-емесленного хозяйства / А. А. Рыбников. – Москва: Типография Товарищества "Кооперативное издательство", 1926. 63 с.; 3. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економiчне дослідження / В. В. Калініченко. – Харкiв: Основа, 1997. – 400 с.; 4. *Сушко О.* Непмани: соцiально-історичний тип приватних пiдприємств в УСРР (1921-1929). / О. Сушко. – Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 96 с.; 5. *Олянич В. В.* Приватне та кооперативне пiдприємництво селянських господарств в Україні (1921-1929рр.): історичний аспект: монографія / В. В. Олянич. – Харкiв: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 304 с.; 6. *Статистика України.* Селянські бюджети України (монографічне обслiдування селянських бюджетiв за 1924-25 господарчий рік). – Харкiв [Центр. Стат. Упр. УСРР], уряд. друк імені Фрунзе, 1927. – №115 – 193 с.; 7. *Статистична*

хроніка / Відділ статистики промисловості ЦСУ. – Харків, 1927 – № 1(6). – 43 с.; **8. Статистика України.** Сер.10: Статистика праці / Центральне статистичне управління УРСР. – Харків: Харківське обласне управління статистики, 1925. – 527 с.; **9. Всесоюзная перепись населения 1926 г.** – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел 2. Занятия. – Москва: ЦСУ Союза ССР, 1930. – 522 с.; **10. Кустарна промисловість** та кустарно-промислова кооперація УСРР: [Зб. ст. і матеріалів] / За ред. С. Зарудного. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 225 с.; **11. Селянські бюджети України** (Монографічне обслідування селянських бюджетів за 1926-27 господарчий рік). Статистика України № 200. – Харків, 1931. – 272 с.; **12. Всероссийская сельско-хозяйственная и городская перепись 1917 г.** Харьковская губерния. Итоги по уездам губернии и городам (предварительный подсчет). – Харьков, 1920. – 17 с.; **13. Історія декоративного мистецтва України:** У 5т. Т. 4 / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України. ІМФЕ імені М.Т. Рильського. – Київ, 2011. – 512 с.; **14. Отчет Харьковского губисполкома 8-му Губернскому Съезду Советов 1 октября 1922 г.** – 1 окт. 1923 г. – Харьков: Типография Губисполкома. 1923. – 553 с.

Bibliography (transliterated): **1.** Rybnikov A. A., Orlov A. S. Kustarnaja promyshlennost' i sbyt kustarnih izdelij / A. A. Rybnikov, A. S. Orlov – Moscow: Jekonomicheskaja zhizn', 1923. – 47; **2.** Rybnikov A. A. Ocherki organizacii sel'skogo kustarno-emeslennogo hozjajstva / A. A. Rybnikov – Moscow: Tipografija Tovarishhestva "Kooperativnoe izdatel'stvo", 1926. – 63; **3.** Kalinichenko V. V. Selyans'ke gospodarstvo Ukrayiny` v period nepu: Istory`ko-ekonomichne doslidzhennya. – Kharkiv: Osnova, 1997. – 400; **4.** Sushko O. Nepmany`: social`no-istory`chny`j ty`p pry`vatny`x pidpry`yemstv v USSR (1921-1929). / O. Sushko - Kyiv: NPU im. M. P. Dragomanova, 2003. – 96; **5.** Olyany`ch V. V. Pry`vatne ta kooperaty`vne pidpry`yemny`cztvo selyans`ky`x gospodarstv v Ukrayini (1921-1929rr.): istory`chny`j aspekt: monografiya / V. V. Olyany`ch – Kharkiv: XNU imeni V. N. Karazina, 2012. – 304.; **6.** Staty`sty`ka Ukrayiny`. Selyans`ki byudzhety` Ukrayiny` (monografichne obsliduvannya selyans`ky`x byudzhety`v za 1924-25 gospodarchy`j rik). – Kharkiv, Centr. Stat. Upr. USSR, urjad. druk imeni Frunze, 1927. – No 115– 193.; **7.** Staty`sty`chna xronika / Viddil staty`sty`ky` promy`slovosti CzSU. – Kharkiv, 1927 – No 1(6). – 43; **8.** Staty`sty`ka Ukrayiny`. Vol.10: Staty`sty`ka praci / Central`ne staty`sty`chne upravlinnya URSR. – Kharkiv: Xarkivs`ke oblasne upravlinnya staty`sty`ky`, 1925. – 527; **9.** Vsesojuznaja perepis' naselenija 1926 g. – Vol. 29: Ukrainskaja Socialisticheskaja Sovetskaja Respublika. Pravoberezhnyj podrajon. Levoberezhnyj podrajon. – Otdel 2. Zanjatija. – Moscow: CSU Sojuza SSR, 1930. – 522; **10.** Kustarna promy`slovisť ta kustarno-promy`slova kooperaciya USSR: Zb. st. i materialiv / Za red. S. Zarudnogo. – Kharkiv: Kny`gospilka, 1927. – 225; **11.** Selyans`ki byudzhety` Ukrayiny` (Monografichne obsliduvannya selyans`ky`x byudzhety`v za 1926-27 gospodarchy`j rik). Staty`sty`ka Ukrayiny` No 200. – Kharkiv, 1931. – 272; **12.** Vserossijskaja sel'sko-hozjajstvennaja i gorodskaja perepis' 1917 g. Har'kovskaja gubernija. Itogi po uezdiam gubernii i gorodam (predvaritel'nyj podschet) – Kharkiv, 1920. – 17; **13.** Istorija dekoraty`vnogo my`stecztva Ukrayiny`: U 5t. T. 4/ golov. red. G. Skry`pny`k; NAN Ukrayiny`. IMFE imeni M.T. Ry`l`s`kogo. – Kyiv, 2011. – 512. **14.** Otchet Har'kovskogo gubispolkoma 8-mu Gubernskomu S'ezdu Sovetov 1 oktjabrja 1922 g. – 1 okt. 1923g. – Kharkiv: Tipografija Gubispolkoma. 1923. – 553.

Надійшла (received) 06.05.2015 р.

УДК 94 (477.54)''192'':[338.45:674]

Селянські промисли по обробці рослинної сировини на Харківщині в роки непу / А. С. Лапченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х. : НТУ «ХПІ», 2015. – № 38 (1147). – С. 73-83. – Бібліогр.: 14 назв. ISSN 2079-0813.

Стаття присвячена розвитку селянських промислів по обробці рослинної сировини на Харківщині в роки непу. Основну увагу в статті приділено висвітленню особливостей географічно-галузевого оформлення дрібного виробництва з рослинної сировини регіону в 20-х роках ХХ ст. Виявлено специфіку промислової діяльності харківського селянства протягом непу. Розкрито процес кооперування цих промислів та його вплив на подальший розвиток галузі.

Ключові слова: кустар, ремісник, селянство, промисли, промисловець, кустарна промисловість, нова економічна політика.

УДК 94 (477.54)''192'':[338.45:674]

Крестьянские промыслы по обработке растительного сырья на Харьковщине в годы нэпа / А. С.Лапченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х. : НТУ «ХПІ», 2015. – № 38 (1147). – С. 73-83. – Бібліогр.: 14 назв. ISSN 2079-0813.

Статья посвящена развитию крестьянских промыслов по обработке растительного сырья на Харьковщине в годы нэпа. Освещены особенности географического отраслевого оформления мелкого производства из растительного сырья региона в 20-х годах ХХ ст. Указано на специфику промышленной деятельности харьковского крестьянства в годы нэпа. Проанализировано кооперирование этих промыслов и их влияние на последующее развитие отрасли.

Ключевые слова: кустарь, ремесленник, крестьянство, промыслы, промышленник, кустарная промышленность, новая экономическая политика

Peasant trades on treatment of digister on Kharkivschini in the years of new economic policy / A. S. Lapchenko // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv : NTU "KhPI", 2015. – № 38 (1147). – P. 73-83. – Bibliogr.: 14. – ISSN 2079-0813.

The article is devoted development of peasant trades on treatment of digister on Kharkivschini in the years of new economic policy. Basic attention in the article is spared illumination of features geographically sectorial registration of shallow production from the digister of region in 20-s of XX-th century, and also found out the specific of industrial activity of the Kharkiv peasantry during a new economic policy. Attention co-operation of these trades and consequences is spared on subsequent development. Village artisans representing an original way of private industrial enterprises. Basically crafts processing plant material engaged in two socio-professional groups: lone artisan and peasant host of crafts.

Keywords: handicraftsman, artisan, peasantry, trades, industrialist, handicraft industry, new economic policy.

МАЛІКОВ В. В., канд. іст. наук, старш. викл., НТУ «ХПІ»

ПИТАННЯ ОBOB'ЯЗКІВ І ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВОМУ ДОГОВОРІ НАЙМАННЯ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті розкриваються звичаєво-правові та морально-етичні основи формування і функціонування обов'язків та відповідальності сторін звичаєво-правових відносин наймання в українському суспільстві пореформеної доби. Ці відносини мали базуватися на моральних принципах чесності, справедливості, цінності вкладеної праці та гідності сторін. Однак фактичний обсяг прав і обов'язків, ступінь відповідальності хазяїна і наймита залежав від їх майнового стану та соціального статусу. Осердям їх відносної рівноправності за звичаєвим правом мав бути рівномірний захист інтересів обох сторін під контролем громадської думки.

Ключові слова: звичаєве право, наймит, договір наймання, обов'язок, відповідальність, праця, платня.

Вступ. Кардинальні соціально-економічні трансформації, які охопили сучасне українське суспільство, викликають посилений інтерес до наявного в українців корисного досвіду переживання подібних процесів у минулому, зокрема у другій половині ХІХ – початку ХХ століть. Пореформений період визнаний часом бурхливих трансформацій у всіх сферах життя українців. Насамперед це стосується соціальної та економічної сфер. Наймана праця відігравала ключову роль у процесах розвитку нових на той час капіталістичних відносинах та модернізації українського суспільства. Тож дослідження звичаєво-правового інституту наймитування сприяє глибшому розумінню цих процесів. Укладання договору наймів для виконання різного роду робіт призводило до виникнення цілої сукупності обов'язків, прав та відповідальності хазяїна і наймита. Тому саме ці складові договору наймання були обрані предметом дослідження. До того ж і в сучасних трудових відносинах українців питання прав, обов'язків та відповідальності робітника і роботодавця залишаються актуальними і дискусійними.

Аналіз останніх досліджень і літератури. Питання сукупності обов'язків наймита і господаря, їхньої відповідальності за дотримання угоди перебувало в межах наукового інтересу дослідників відносин наймання (істориків, етнологів, правознавців, економістів) від середини ХІХ століття. Адже саме обов'язки і відповідальність сторін є ключовими елементами звичаєво-правового договору наймання. Одне з чільних місць у вивченні звичаєво-правових відносин українського селянства належить П. Чубинському [17]. Ним зібрано етнографічні матеріали, зокрема щодо звичаїв наймання сільськогосподарських робітників та їхнього побуту у звичаєво-правових дослідженнях П. Чубинського є перші спроби систематизації обов'язків і відповідальності у цій сфері. У працях Ф. Вовка [2; 3] висвітлено широке коло питань щодо відносин наймання у різних сферах господарювання українців, зокрема, проаналізовано особливості організації артілей рибалок та сільськогосподарських робітників, розподіл трудових обов'язків.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть спостерігається посилення інтересу до вивчення звичаєвого права українців. Серед досліджень вчених, які обрали сферою своїх наукових інтересів наймитування і трудові відносини селянства, потрібно вказати на ґрунтовні праці М. Тиводара [13], Г. Горинь [4], М. Гримич [5]. У своєму дослідженні громадського побуту Українських Карпат Г. Горинь виділяє та ретельно аналізує основні елементи договірних відносин найму в скотарстві, землеробстві та промислах, особливості їх регулювання. Надзвичайно цінне системне дослідження М. Тиводара щодо традиційного скотарства Українських Карпат охопило й цілий ряд питань, пов'язаних із наймитуванням у даній сфері господарських відносин українських селян, зокрема щодо трудових зобов'язань та засобів їх дотримання.

Мета дослідження: розкрити звичаєво-правові та морально-етичні основи формування кола обов'язків, обсягу прав і ступеню відповідальності наймача і наймита у звичаєво-правовому договорі наймання українців другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

Матеріали та результати дослідження. У другій половині ХІХ – на початку ХХ століть з метою регулювання відносин наймання в державі офіційне законодавство оперувало поняттями обов'язків, прав і відповідальності сторін договору. Зокрема, за цими законами не можна було чоловіку віддавати в найми свою дружину, а батькам – дітей; особисті найми передбачали згоду наймита, тобто мала існувати лише вільнонаймана праця. Однак прописана в законах рівність наймача та наймита, захищеність їх прав, чіткість обов'язків та відповідальності залишалися фікцією, далекою від реального функціонування відносин наймання у тогочасному суспільстві. Так, правознавець Д. І. Мейєр вказував на те, що особисті найми породжували певну владу наймача над наймитом, а через подібність такого договору до наймання майна громадська свідомість вбачала в особистих наймах добровільне поневолення, принизливе для людської гідності. Він зауважив непочесний статус слуги, робітника, хоча й відзначив, що права наймита були більш захищені, ніж у тогочасного державного службовця Російської імперії [12, с. 396, 400]. Останнє твердження породжує нові питання щодо статусу наймитів. Дослідник вказує також на формальну рівність прав наймита і наймача, проте види роботи домашньої прислуги не могли бути точно визначені та окреслені, оскільки перебували в залежності від волі наймача. Наймит усвідомлював себе як особа, що перебуває гіршому стані, аніж наймач [12, с. 410]. Та маємо відзначити, що у повсякденному побуті як наймити, так і наймачі керувалися переважно усталеними звичаєво-правовими, а не законодавчими, нормами.

Оскільки одним з важливим елементів договору у звичаєво-правовому інституті наймитування були обов'язки наймита та господаря, то маємо проаналізувати їх зміст у різних виконуваних за наймом роботах. Наймити зобов'язувались проводити роботи найкращим чином, вчасно приступити до праці. До обов'язків господаря відносно наймитів належали забезпечення одягом, якісним харчуванням, приміщення для проживання, а також вчасне надання платні наймитам. Про надання наймитам харчування на час роботи як норму свідчать не тільки численні

етнографічні описи, але й матеріали судових справ. Останні важливі тим, що в них, нехай і канцелярською мовою, зафіксовані висловлювання тогочасних людей. У цих джерелах розкриваються і народні погляди на харчування наймитів у господарів як на узвичаєний стан речей. В одній зі справ засвідчено, що господар давав служниці і наймиту, який працював у нього на час жнив, харчування, «як звичайно робітнику». До раціону входила яловичина, а в піст було пісне харчування [7, арк. 6–8, 27–28]. Забезпечення господарем чи підрядником належного харчування своїм робітникам було особливо важливим, коли наймити виконували складні, фізично виснажливі роботи. Так, Ф. Вовк вказував, що добре харчування необхідне для косарів, з чим погоджувалися навіть наймачі [3, с. 471]. Так само важким промислом було рибальство, тож члени ватаги рибалок регулярно отримували від хазяїна їжу: муку на мамалигу, сало, рибу горілку (по 3 чарки на день). Їли тричі на день одне й те ж: мамалигу з рибою, пили горілку [2, с. 45]. Регулярне вживання горілки було обумовлене постійною загрозою хвороб робітників внаслідок перебування у холодній воді, але водночас могло сприяти й поширенню пияцтва серед рибалок.

Щодо другої половини XIX століття можна більш-менш чітко виділити обов'язки найманого пастуха на Наддніпрянщині. Вранці він повинен був обійти усе село, збираючи худобу у стадо. Це стадо пастух мусив провести до пасовища, весною виганяючи худобу пізніше, щоб вона не змерзла, а влітку – раніше, щоб встигла наїстися трави до настання спеки та появи оводів. Крім того, пастух мав безвідлучно бути біля худоби повсякчас, не поводитися з нею жорстоко, переганяти з місця на місце, стежити, щоб худоба не розходилася, не губилася в лісі, не потрапила у болото, не потонула, не отруїлася шкідливими рослинами, і взагалі щоб не скалічилася будь-яким чином. Ввечері пастух зобов'язаний пригнати худобу у село, до оселі кожного хазяїна. Господарі мали відкрити ворота, перевірити наявність та неушкодженість худоби та загнати її до двору [8, с. 65–66]. У різних губерніях безумовно виникали певні особливості щодо обов'язків пастуха, але суттєвих відмінностей у порівнянні з вищенаведеними вони не мали. Однією з вимог, яка могла висуватися пастухові, було обов'язкове знання «молитви худобу пасти» та заклинань на неушкодженість худоби. Пастухи повинні були знати «отпуски», вміти проводити обряди, що покликані оборонити худобу [8, с. 19; 21, с. 132–154]. Такі пастухи особливо цінувалися. Громада або господар теж мали певне коло обов'язків перед пастухом. До них відносили утримання і платню на рівні не нижчому за ту, що була у сусідніх селах, своєчасна оплата праці, харчування, постачання одягу, якщо це було обумовлене. У разі недотримання цих вимог пастух міг залишити стадо, забравши ту частину платні, яку він вже напрацював.

Деталізований характер обов'язків пастуха і господаря прослідковується й в Українських Карпатах. Високий ступінь відповідальності за худобу ватага пастухів обумовлював його широкі повноваження, так само як і низка вимог до його особистості. Це мав бути досвідчений пастух, котрий умів добре виготовляти молочні продукти, лікувати худобу і людей, виконувати різноманітні обрядові й магичні дії. До обов'язків ватага, за даними М. Тиводара, входило наймати вівчарів

чи рекомендувати кандидатури, підготувати на стійбищі необхідні господарські та житлові будівлі, здійснювати керівництво працею та життям пастухів на час випасу, а також знати й застосовувати технології обробки молока, лікувати худобу й пастухів за потреби. Ватаг відповідав за худобу, приймаючи її навесні та повертаючи господарям восени. Він був посередником у конфліктах між господарями і пастухами. Особливий статус ватага, його авторитет серед пастухів і господарів утверджувався можливістю притягнення пастухів, які його не послушалися, до відповідальності. Позначався він і символічно тим, що ватаг першим починав трапезу, мав найкраще місце відпочинку. На великих «салашах» ватаг міг мати свого помічника, якого називали «старшим вівчарем». Функції останнього полягали у допомозі керівнику у виконанні практично всіх його робіт, в тому числі керуванні випасом отари, стеженні й за якістю доїння овець, участі у виготовленні молочних продуктів, організації нічної охорони стоїща [13, с. 249–250].

Обов'язки ж звичайних пастухів включали в себе, окрім випасу, доїння, виготовлення молокопродуктів й оберігання худоби, заготовлення дров, носіння води, приготування їжі та миття посуду, тобто забезпечення побуту власного колективу на стоїщі. Виконання останніх функцій, а також годування собак, підтримка ватри, могло покладатися й на спеціально найнятого вівчаря-підлітка або старого. Якщо стадо було великим і складалося з різних видів худоби, то серед пастухів могла існувати спеціалізація на випасанні окремих видів худоби [13, с. 250–252].

Для договорів найму характерна взаємна відповідальність сторін у разі невиконання угоди. Характерними ситуаціями настання відповідальності пастуха були зникнення або загибель худобини, її каліцтво, заподіяння шкоди полям худобою («потрава»), недбалість, неухважність, пияцтво пастуха, що призвели до таких негативних наслідків. Корови могли відійти далеко від стада і загубитися, на них міг напасти вовк або ведмідь, які вбивали худобу чи завдавали їй важких травм, худобина могла потонути, зайшовши у болото, на водопої біля ставка чи намагаючись переплисти ріку. У другій половині ХІХ століття немало було судових справ стосовно потрави полів чи городів [8, с. 69–70]. Якщо траплялося одне з таких нещасть, ступінь відповідальності пастуха у цьому встановлювався дуже прискіпливо і виважено. Якщо при нанесенні шкоди громадському стаду не було помічено необережності, недогляду і взагалі будь-якого нехлюйства з боку пастуха, то він зовсім не відповідав за втрату худоби. Можливим прикладом такого вирішення ситуації є справа Гвоздовського волосного суду 19–20 квітня 1872 року. У цій справі йдеться про те, що селянин із групою п'яти односельців зайшли в «казенну Видубицьку дачу» та вигнали з неї дітей-пастухів, позабиравши в них свитки. Через це багато дітей захворіло. При цьому свитки означені як арештовані. Хоча причина того, що їх забрали, так само, як і причини таких дій селян Ходосівки щодо пастушків не вказуються, але за етнографічними спостереженнями відомо, що одяг або худоба звичайно забиралися за певну провину пастухів при випасанні худоби, наприклад, потраву, та з огляду на дату, коли велася справа, скоріше за все,

йшлося про випасання худоби на паші. Це в деяких місцевостях можна було робити до св. Юрія (23 квітня). Самі селяни вочевидь не визнали своєї провини, оскільки не з'являлися на виклики суду і старшини. Волосний суд майже зовсім не торкається суті конфлікту у викладі справи, проте детально описує, як викликалися відповідальні за напад на пастухів селяни і які покарання та заходи до них застосовувалися [16, с. 19]. Тож права пастухів та громади при випасі худоби захищалися так само від несправедливих зазіхань. Захист особи й честі наймита має місце і в подібній справі у Харківській губернії. Так, господар поля, якому було завдано шкоду худобою, був покараний на 3 карбованці за те, що зняв свитку з хлопчика-пастуха та перелякав його [15, с. 40].

Нанесення ж збитків через недбалість того, хто пасе, відшкодовувалося, як правило, сплатою половини або навіть меншої частини вартості втраченого, наприклад, утриманням самої платні за тварину. Тільки в поодиноких випадках чи навмисної шкоди худобі, явно недбайливому ставленні до неї пастух ніс сувору відповідальність, повинен був повністю відшкодувати збитки. Цікаво, що П. Єфименко зауважує вищий ступінь відповідальності пастуха за українським звичаєвим правом, аніж у російській традиції [8, с. 94–95]. На Гуцульщині матеріальна відповідальність за втрату тварин на полонині пов'язувалась з конкретними причинами та обставинами таких випадків. Однак загалом визнавалася презумпція провини пастухів, і за відсутності вірогідних доказів і виправдань вони компенсували матеріальну шкоду власникам. Гострі перестороги існували щодо викрадення тварин самими пастухами. При доведенні вини пастуха назавжди виганяли з полонини, причому пропадав і належний йому заробіток [6, с. 235]. На Слобожанщині наприкінці XIX століття відповідальність з відшкодування збитків несли господар худоби чи громада, якщо стадо було громадським (сума збитків розподілялася між усіма хазяїнами згідно з кількістю худоби в кожного). Але господар або громада, своєю чергою, мали право притягти до відповідальності пастуха, що доглядав за стадом [18, вып. 10, с. 392, 420–421, 446, 457, 490]. Відповідальність покладалася саме на найманого пастуха, а не на його хазяїна. Бідність селян і пастухів, необхідність порозуміння і традиції взаємодопомоги викликали до життя звичай «ділити гріх навпіл». Стимулом для більш дбайливого ставлення пастуха до худоби була необхідність збереження власної репутації, щоб мати змогу найнятися у цьому ж селі і наступного року. Господар або громада також цінували доброго, вмілого пастуха і намагалися зробити все для того, щоб він випасав їхнє стадо і в наступні роки [8, с. 70, 92–93, 95–97]. Наведені вище чинники є характерними не тільки у трудових відносинах між пастухом та його наймачами, але й при регулюванні відносин між хазяїном і найманим робітником у всіх сферах господарювання українців.

Тим не менш, дослідники кінця XIX – початку XX століття зазначали, що угоди наймання на польові роботи (як і угоди особистого найму в цілому) часто порушувались. Про порушення рівноправності сторін свідчать численні позови до волосних судів [15; 16; 17, с. 77–78, 374] та етнографічні спостереження [20, с. 27].

Питання відповідальності наймита поставало у випадку невиконання ним взятих на себе зобов'язань, самовільного залишення хазяїна, псування чи втрати господарського майна, реманенту. Так, у рішенні волосного суду Таращанського повіту № 36 від 13 червня 1870 року йдеться про повну відповідальність селян-наймитів за стан господарської худоби, яку вони використовували для виконання робіт. В іншій справі волосний суд застосував до наймички, яка самовільно полишила роботу, тілесне покарання [16, с. 285, 322]. Зібрані Комісією з перетворення волосних судів матеріали свідчать про існування різномірних народних уявлень щодо відповідальності наймита у разі передчасного залишення роботи. Якщо робітник ішов від хазяїна раніше обумовленого строку, то він втрачав право на винагороду за весь прожитий час, але інколи з ним розраховувалися за тією ціною, що тоді існувала [16, с. 294, 322]. Наймита могли примусити дожити до встановленого строку або ж сплатити господарю недотримку, а також незалежного від того з нього брали штраф до мирської каси [16, с. 309]. Отриманий наймитом завдаток, як правило, примушували відпрацювати [19, с. 322] або віддати гроші з відсотками [16, с. 309].

Гарантією відпрацювання робітником обумовленого терміну при строковому чи річному наймі слугував завдаток. Із рішення Ставищанського волосного суду № 23 від 2 серпня 1871 року можна побачити, як діяв один зі звичаєво-правових механізмів в інституті наймитування, а саме завдаток, при укладанні договору. У разі залишення роботи наймит не тільки позбавляв себе заробітку, але й мусив повернути отриманий завдаток. Робоча сила цінувалася, і наймиту навіть надали можливість поставити замість себе іншого робітника. Важливо зауважити, що навіть тяжка хвороба дружини, яка вказана причиною, що змусила наймита покинути роботу, не звільнила його від зобов'язань [16, с. 96].

Однак існував і зворотній до видачі завдатку наймитові звичаєво-правовий механізм, який можна розглядати навіть як більш ефективний щодо убезпечення прав хазяїна. За даними М. Тиводара, при укладанні договору пастухи часто надавали громаді грошову гарантію («кауцію»), на доказ того, що умови договору будуть ними дотримані. Якщо пастухи умови договору порушували, то громада не повертала їм «кауцію» [13, с. 220–221]. За допомогою цього звичаю громада забезпечувала свої потреби у випасі худоби. Кауція була спрямована на те, щоб пастухи не могли відмовитися від випасу худоби і залишити таку важливу для селян частину їхнього господарства напризволяще.

Інакше вирішували окреслене вище питання на Півдні України. В Одеському повіті Херсонської губернії господарі вважали за небезпечне довіряти випасання худоби прийшлим робітникам і надавали перевагу місцевим селянам, заохочуючи їх до наймання порівняно вищою платнею [1, с. 11].

Проблема залишення наймитами роботи, невиконання умов договору так само гостро стояла перед господарями полів у жнива. Причина цього була й у відсутності насправді дієвих засобів забезпечення виконання наймитами своїх зобов'язань. Однак, брати грошову гарантію з наймитів, які наймалися на польові роботи, не було жодної можливості. Зрештою, кауція була можливою лише там, де наймит або

об'єднання наймитів мали гроші, щоб її сплатити. Селяни ж, які наймалися на певний строк у жнива, як правило, не мали грошових запасів і нерідко перебували у вкрай нужденному становищі. Тож економії для забезпечення себе від несподіванок (передчасного залишення наймитом роботи, пияцтва, псування майна економії), навіть наймаючи робітника помісячно, не віддавали йому гроші одразу по закінченню кожного місяця його служби, а притримували у себе платню як мінімум за півмісяця, а то й за один місяць або видавали її лише через 15–20 днів по його завершенні [14, с. 83].

Різниця у відповідальності наймита та мірі суворості заходів у таких випадках має своє пояснення. По-перше, існували поважні причини, за яких наймит мав право відійти від хазяїна раніше обумовленого строку, при цьому взявши платню за відпрацьований час і наданий одяг. До таких причин належали: смерть батьків чи братів, хвороба самого наймита, погане поводження господарів із наймитом, у тому числі утиски в роботі і харчуванні [8, с. 654–655]. Інакше наймит втрачав право на платню за виконану ним працю, мусив повернути завдаток. Суворістю до таких неправомірних дій наймитів вирізняються рішення волосних судів [17, с. 77]. По-друге, коли такі конфліктні ситуації вирішувалися сторонами договору без третіх осіб, то заходи, як правило, не були суворими. Будь-який недолік з боку робітника карався доганою хазяїна чи, в крайньому випадку, вирахуванням з платні; значних же каральних заходів господарі не застосовували: тоді ніхто з робітників не жив би в них. Робітник, який узяв платню та не відслужив її, був зобов'язаний повернути її господарю [18, вып. 8, с. 205–206, 181, 323]. Так само звичаєво-правова норма захищала і права наймита. Якщо господар, відсилаючи наймита без поважної причини, не давав йому заробітної платні, то він відповідав за це. Господар зобов'язаний був у такому випадку віддати платню в обумовленому за договором розмірі або за розсудом третьої сторони [17, с. 77–78]. Ставлення до наймитів з боку господарів було в цілому гідним: «До наймитів ставляться з довірою і часто доручають їм і дітей, і худобу, і господарство; до працівників господарі відносяться доволі по-сімейному, вимагаючи від них по слухності, старанності та вмілості у справах; наймані особи між селянами живуть, як члени сім'ї, різниця тільки в тому, що одягають їх дещо гірше, їдять же вони те ж, що і господарі» [18, вып. 8, с. 102, 205–206; 20, с. 28]. Варто вказати на те, що за певних обставин господарі могли захищати права своїх наймитів у суді перед третіми особами [15, с. 29–30, 98]. Договір випасу худоби на полонині в Українських Карпатах накладав на господаря низку зобов'язань, порушення яких могло призвести до суворих наслідків для нього. Зокрема, господар мав з'явитися у свою чергу на полонину і, пред'явивши свою частину «рвашу», забрати належне йому молоко. Якщо він цього не зробив, то пастухи могли розпоряджатися його часткою молока як завгодно: продати, згодувати свиням чи навіть просто вилити [13, с. 211].

У звичаєво-правовому інституті наймитування хазяїн (наймач), маючи низку наведених вище обов'язків щодо своїх робітників, мав нести й відповідальність за їх виконання. Так, на Бойківщині багаті господарі, які самі відшукували й наймали пастухів, були відповідальними за повний розрахунок та постачання пастухам

необхідного одягу та взуття, а порушення договору, скріпленого могоричем, призводило до матеріальної відповідальності винного, відшкодування завданих збитків, наприклад, якщо господар, поручившись віддати вівці, згодом відступав від цього [4, с. 116–117; 12, с. 33, 131]. Опубліковані рішення волосних судів у Харківській, Полтавській, Київській, Катеринославській губерніях [15; 16] дають змогу простежити ступінь відповідальності наймача перед наймитом та ступінь дієвості цієї сторони звичаєво-правового інституту наймитування.

Волосні судді зобов'язували хазяїна повністю віддати наймитові платню за працю, яку той дійсно виконав [15, с. 30, 74, 75–76, 78, 87, 110]. При цьому, якщо розмір платні з різних причин не був чітко обумовлений, то судді вказували й розмір оплати, що стосується як річних, так і строкових та поденних наймів [15, с. 44, 50]. Показовою щодо притягнення господаря до відповідальності є й рішення у справі щодо невдалого приймацтва: коли господар без поважних причин, не віддавши жодної платні, вигнав приймака з дружиною, які в нього пропрацювали цілий рік, то суд зобов'язав господаря розрахувати їх за звичаєм спільщини, тобто віддати половину врожаю з поля, що його обробляв приймак, а також половину сіна й комору [15, с. 55]. В іншій подібній справі фігурують вдова, яка більше трьох місяців влітку прожила та пропрацювала в господарстві селянина, котрий мав намір на ній одружитися, але вона з поважної причини відмовила та пішла від нього. Волосний суд задовольнив позов удови щодо оплати цього терміну порівняно високо – у 25 карбованців [15, с. 100]. Прийнятий на виховання підліток залишив свого господаря через утиски та насильство, яких зазнавав. За дев'ять місяців, прожиті та пропрацьовані в нього, підлітку-вихованцю мала бути виплачена розрахована волосним судом певна сума грошей [15, с. 195]. Тож в усіх випадках винагороджується праця, вкладена у чуже господарство, у відповідності до звичаєво-правових норм.

Господар відповідав штрафом також у випадку завдання своєму робітнику фізичної шкоди або словесної образи [15, с. 110]. Про те, наскільки серйозно сприймали особисті образи тогочасні селяни, свідчить наступний випадок. За матеріалами одного рішення волосного суду, наймит відмовився дослужити у купця через те, що купець несправедливо образив його, кинувши в наймита жменю пшениці. На думку селянина, це було поважною причиною не тільки залишити службу в купця, але й не віддавати йому отриманий великий завдаток [15, с. 124]. В іншому випадку наймит позивався до суду на свою хазяйку через те, що вона безпідставно назвала його злодієм та вдарила ганчіркою. Суд зобов'язав господиню сплатити цьому наймиту 3 карбованці за образу його честі [15, с. 186–187]. Однак, несумлінне виконання наймитом власних обов'язків або самовільне залишення робіт, доведені на суді, звільняли господаря від відповідальності щодо платні [15, с. 31, 44]. У цілому ж, питання відповідальності господаря перед наймитом за виконання умов договору перебувало у прямій залежності від співвідношення їхніх статусів, а саме переважання економічного та соціального становища хазяїна над наймитським становищем.

Висновки. Отже, у відповідності до звичаєво-правових уявлень українців обидві сторони договору наймання робітників перебували у близькому до рівноправності стані. Однак неможливість існування цілковитої рівноправності наймитів і господарів у відносинах наймання є також очевидною, оскільки людина, яка проживала в чужій оселі, носила чужий одяг і харчувалася чужою їжею, традиційно в уявленні селянина мала понижений соціальний статус та відповідно не могла зрівнятись із самостійним господарем. Осердям відносної рівноправності за звичаєвим правом мав бути рівномірний захист інтересів обох сторін під контролем громадської думки. У питанні про обсяг прав і обов'язків господаря і наймита потрібно зважати, перш за все, саме на той факт, що наймит мав відмінний від наймача, нижчий соціальний статус, в межах якого і дотримувалися права, відповідні становищу наймита в цій системі відносин.

Договірні відносини за звичаєвим правом базувалися на моральних принципах чесності, справедливості, цінності вкладеної праці та гідності сторін. Однак економічна та соціальна нерівність господаря і наймита, відповідна слабкість наймита та його залежність від наймача в нових капіталістичних умовах господарювання були потужним джерелом конфліктів у функціонуванні звичаєво-правового інституту наймитування через порушення своїх обов'язків обома сторонами договору.

Список літератури: 1. *Бюллетень сільського господарства* за 1886/87 сельскохозяйственный год по Одесскому уезду / сост. А. Бориневич. – Херсон: Типография Горбунова и Чулакова, 1887. – 30 с. 2. *Вовк Ф.* Українське рибальство у Добруджі / *Федір Вовк* // *Матеріали до українсько-руської етнології* / за ред. Ф. Вовка. – Львів: Вид-во Етнографічної Комісії Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка, 1899. – Т. 1. – С. 33–52. 3. *Волков Ф.* Этнографические особенности украинского народа / Федор Волков // *Украинский народ в его прошлом и настоящем.* – Т. 2. – Пг., 1916. – С. 455–647. 4. *Горинь Г.* Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті рр. XX ст.) / Ганна Горинь. – К.: Наукова думка, 1993. – 200 с. 5. *Гримич М. В.* Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття / Марина Гримич. – К.: Арістей, 2006. – 560 с. 6. *Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження.* – К.: Наукова думка, 1987. – 472 с. 7. *Державний архів Київської області*, Ф. 231. Оп. 2, спр. 652 «Дело по обвинению евреев Новоселицких в найме прислуги христианского вероисповедания». – 47 арк. 8. *Ефименко П.* Договір найма пастухов / Петр Ефименко. – СПб., 1887. – 116 с. 9. *Зуєва А. М.* Справедливість як принцип звичаєвого права / А. М. Зуєва // *Держава і право.* – 2009. – Вип. 46. – С. 111–114. 10. *Легун Ю.* Значення матеріалів волосних судів як джерела з історії селянства Поділля / Юрій Легун // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – Вип. X. – К., 2005 – С. 284–292. 11. *Мандибура М. Д.* Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст./ М. Мандибура. – К.: Наукова думка, 1978. 12. *Мейер Д. И.* Русское гражданское право / Д. Мейер. – Т. 1. – СПб.: Тип. Н. Тиблена и комп., 1861. – 367 с. 13. *Тиводар М. П.* Традиційне скотарство українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст.: дис. ... доктора іст. наук.: 07.00.07 / Ужгородський державний університет. – Ужгород, 1993. – 293 с. 14. *Труды комиссии по исследованию* кустарных промыслов Харьковской губернии. – Вып. 1: Кустарные, отхожие и некоторые сельские промыслы в Сумском уезде / сост. П. Ефименко. – Харьков: Тип. Губ. Правления, 1882. – 132 с. 15. *Труды комиссии по преобразованию* волостных судов. – Т. 4: Харьковская и Полтавская губернии. – СПб.: Тип. Второго Отделения Е. И. В. Канцелярии, 1873. – 568 с. 16. *Труды комиссии по преобразованию* волостных судов. – Т. 5: Киевская и Екатеринославская губернии. – СПб.: Тип. Второго Отделения Е. И. В. Канцелярии, 1874. – 568 с. 17. *Труды этнографическо-статистической экспедиции* в Западно-Русский край, снаряженной

Имп. Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Т. 6: Волостные суды. – СПб., 1872. – 417 с. **18.** *Харьковский сборник*. Лит.-науч. прил. к «Харьковскому календарю». – Вып. 1–12. – Харьков: Губернская типография, 1887–1898. **19.** *Численность и состав рабочих* в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. 1. – СПб., 1906. – 318 с. **20.** *Шаровкин И. С.* Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии / И. С. Шаровкин. – Отдельный оттиск из «Харьковского сборника» за 1896 г. – Харьков, 1896. – 40 с. **21.** *Щепанская Т. Б.* Неземледелец в земледельческой деревне: обрядовое поведение (северно-русская зона, XIX – нач. XX в.) / Т. Щепанская // *Этнокультурные традиции русского сельского населения XIX – начала XX вв.* – М.: Наука, 1990. – С. 5–37.

Bibliography (transliterated): **1.** *Bulleten' sel'skogo hozjajstva za 1886/87 sel'skohozjajstvennyj god po Odesskomu uezdu*. Ed. A. Borinevich. Herson: Tipografija Gorbunova i Chulakova, 1887. Print. **2.** *Vovk, F.* "Ukrainske rybalstvo u Dobrudzhi" Materialy do ukrainsko-ruskoj etnologii. Lviv: Vyd-vo Etnohrafichnoi Komisii Naukovoho T-va im. T. Shevchenka, 1899. Vol. 1. 33–52. Print. **3.** *Volkov, F.* *Jetnograficheskie osobennosti ukrainskogo naroda*". Ukrainskij narod v ego proshlom i nastojashhem. Vol. 2. Petrograd, 1916. 455–647. Print. **4.** *Horyn, H.* Hromadskyi pobut silskoho naselennia Ukrainykh Karpat (XIX – 30-ti rr. XX st.). Kyiv: Naukova dumka, 1993. Print. **5.** *Hrymych, M. V.* *Zvychaieve tsyvilne pravo ukraintsev XIX – pochatku XX stolittia*. Kyiv: Aristei, 2006. Print. **6.** *Hutsulshchyna: istoriko-etnografichne doslidzhennia*. Kyiv: Naukova dumka, 1987. Print. **7.** *Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti*, F. 231. Op. 2, spr. 652 "Delo po obvynenyiu evreev Novoselytskykh v naime pryshlyhy khrystyanskoho veroyspovedanyia". Print. **8.** *Efimenko, P.* Dogovor najma pastuhov. Siant-Petersburg., 1887. Print. **9.** *Zuieva, A. M.* "Spravedlyvist yak pryntsyv zvychaievoho prava" *Derzhava i pravo*. 46 (2009): 111–114. Print. **10.** *Lehun, Yu.* "Znachennia materialiv volosnykh sudiv yak dzherela z istorii selianstva Podillia". *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* Issue 10 (2005): 284–292. Print. **11.** *Mandybura M. D.* *Polonynske hospodarstvo Hutsulshchyny druhoi polovyny KhIKh – 30-kh rokiv KhKh st./ M. Mandybura.* – K.: Naukova dumka, 1978. Print. **12.** *Meier, D. I.* *Russkoie grazhdanskoe pravo*. Vol. 1. – Saint-Petersburg: Typ. N. Tyblena i komp., 1861. Print. **13.** *Tyvodar ,M. P.* *Tradyciine skotarstvo ukrainskykh Karpat druhoi polovyny XIX – pershoi polovyny XX st.*: dys. ... doktora ist. nauk.: 07.00.07 / Uzhhorodskiy derzhavnyi universytet. Uzhhorod, 1993. Print. **14.** *Trudy komissii po issledovaniju kustarnyh promyslov Har'kovskoj gubernii*. Issue 1: Kustarnye, othozhie i nekotorye sel'skie promysly v Sumskom uezde. – Kharkiv : Tip. Gub. Pravlenija, 1882. Print. **15.** *Trudy komissii po preobrazovaniju volostnyh sudov. Vol. 4: Har'kovskaja i Poltavskaja gubernii*. Saint-Petersburg : Tip. Vtorogo Otdelenija E. I. V. Kanceljarii, 1873. Print. **16.** *Trudy komissii po preobrazovaniju volostnyh sudov. Vol. 5: Kievskaja i Ekaterinoslavskaja gubernii*. Saint-Petersburg: Tip. Vtorogo Otdelenija E. I. V. Kanceljarii, 1874. Print. **17.** *Trudy jetnograficheskostatisticheskoi jekspedicii v Zapadno-Russkij kraj, snarjazhennoj Imp. Russkim geograficheskim obshhestvom. Jugo-Zapadnyj otdel. Materialy i issledovanija, sobrannye P. P. Chubinskim. Vol. 6: Volostnye sudy*. Saint-Petersburg, 1872. Print. **18.** *Har'kovskij sbornik*. Lit.-nauch. pril. k «Har'kovskomu kalendarju». Issues 1–12. Har'kov: Gubernskaja tipografija, 1887–1898. Print. **19.** *Chislennost' i sostav rabochih v Rossii na osnovanii dannyh pervoj vseobshhej perepisi naselenija Rossijskoj imperii 1897 g.* Ed. N. A. Trojnickogo. Vol. 1. Saint-Petersburg, 1906. Print. **20.** *Sharovkin, I. S.* *Juridicheskie obychai krest'jan Pechenezhskoj volosti Volchanskogo uезда Har'kovskoj gubernii*. Kharkiv, 1896. Print. **21.** *Shhepanskaja, T. B.* "Nezemleделец в земледельческой деревне: обрядовое поведение (северно-русская зона, XIX – нач. XX в.)". *Jetnokul'turnye tradicii russkogo sel'skogo naselenija XIX – nachala XX vv.* Moscow: Nauka, 1990. 5–37. Print.

Надійшла до редколегії 09.05.2015 р.

УДК (477) «18/19»

Питання обов'язків та відповідальності у звичаєво-правовому договорі наймання в Україні другої половини ХІХ– початку ХХ століть / В. В. Маліков // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 38 (1147). – С.84–94. Бібліогр.: 21 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті розкриваються звичаєво-правові та морально-етичні основи формування і функціонування обов'язків та відповідальності сторін звичаєво-правових відносин наймання в українському суспільстві пореформеної доби. Ці відносини мали базуватися на моральних принципах чесності, справедливості, цінності вкладеної праці та гідності сторін. Однак фактичний обсяг прав і обов'язків, ступінь відповідальності хазяїна і наймита залежали від їх майнового стану та соціального статусу. Осердям їх відносної рівноправності за звичаєвим правом мав бути рівномірний захист інтересів обох сторін під контролем громадської думки.

Ключові слова: звичаєве право, наймит, договір наймання, обов'язок, відповідальність, праця, платня.

УДК (477) «18/19»

Вопрос обязанностей и ответственности в обычно-правовом договоре найма в Украине второй половины ХІХ-начала ХХ веков / В. В. Маликов // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 38 (1147). – С. 84–94. Бібліогр.: 21 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье раскрываются обычно-правовые и морально-этические основы формирования и функционирования обязанностей и ответственности сторон обычно-правовых отношений найма в украинском обществе пореформенной эпохи. Эти отношения должны были основываться на нравственных принципах честности, справедливости, ценности вложенного труда и достоинства обеих сторон. Однако фактический объем прав и обязанностей, степень ответственности хозяина и батрака зависели от их имущественного положения и социального статуса. Фундаментом их относительной равноправия по обычному праву должна быть равномерная защита интересов обеих сторон под контролем общественного мнения.

Ключевые слова: обычное право, батрак, договор найма, обязанность, ответственность, труд, плата.

The Issue of obligations and liability in the customary law hiring contract in Ukraine in the mid-19th – early 20th centuries / V. V. Malikov // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2015. – № 38 (1147). – P. 84–94. – Bibliogr.: 21. – ISSN 2079-0813.

The paper reveals customary law and moral basis for formation and functioning of the obligations and liability both sides of customary law relations of employment had in Ukrainian society in the mid-19th – early 20th centuries. The study highlights basic components of labour contract and analyzes special features of relations between wage labourers and masters and their regulation according to customary law norms. These relations ought to be based on moral principles of honesty, fairness, value of labor invested and dignity of both sides. However, the actual amount of rights, duties and responsibilities, the degree of liability of the owner and laborer depended on their property and social status. The basis of their relative equality under customary law must be informal protection of the interests of both parties under the control of public opinion.

Key words: customary law, wage labourer, hiring contract, obligation, liability, labour, payment.

Д. В. СЕРГІЄНКО, аспірантка, ХДАК, Харків

МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ХРИСТИНИ ДАНИЛІВНИ АЛЧЕВСЬКОЇ (1843 - 1920)

У статті розглянуто життя та просвітницьку діяльність відомого педагога Христини Данилівни Алчевської. Проведено аналіз історико-громадських чинників, які сформували її світогляд. Досліджено меценатську складову її діяльності у сфері освіти, видавничої справи, участь у благодійних товариствах Харкова. Виявлено її внесок у розвиток освіти та культури Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Христина Данилівна Алчевська, благодійність, недільні школи, жіночий рух, народна освіта.

Вступ. Епоха другої половини XIX ст. пов'язана з реформуванням різних сфер життя Російської імперії, до складу якої входила Наддніпрянська Україна. Це падіння кріпацтва, розвиток буржуазно-демократичного та народницького руху, розквіт науки та культури, літератури та живопису, музики й театру. На фоні соціально-економічних і політичних змін остаточно формується такий соціальний феномен, як українська інтелігенція, яка стає провідною рушійною силою національного відродження другої половини XIX ст. Також цей період особливо багатий жіночими ініціативами в різних сферах життєдіяльності суспільства, що дало підстави науковцям говорити про наявність в соціальній історії України такого феномену як жіночий рух [16, с. 31]. Прагнення до кращих форм життя, волі і самостійності знайшли відображення в моральних орієнтирах, поведінці жінок, активній суспільній діяльності, яку вони розглядали і як шлях самоутвердження, самореалізації жіночої особистості, і як шлях визнання жінки як суб'єкта історичного розвитку. Найбільше жіночих ініціатив було висунуто в сфері становлення та поширення народної освіти. З метою запровадження елементарних і загальноосвітніх знань, що сприяли б адаптації слухачів до умов суспільства, ще в 30–40-х роках XIX ст. у різних регіонах України організовувалися гуртки читань для народу, короткочасні курси запровадження елементарних знань, народні лекторії для поширення грамотності серед дорослих [3, с. 17]. Саме в цій сфері найсильніше виявилася вся специфіка жіночої психології, її прагнення прийти на допомогу, відгукнутися на соціальні проблеми. Беззаперечною учасницею жіночого руху, сподвижницею боротьби за початкову народну освіту та жіночу освіту загалом була Христина Данилівна Алчевська (1843-1920).

Насамперед, головним джерелом у дослідженні сімейного життя, поглядів, внутрішнього світу, які впливали на формування світогляду та вибір сфери діяльності Христини Алчевської є джерела особового походження – щоденники, листи та опубліковані спогади Христини Данилівни [2]. До іншої категорії джерел відносяться документальні – звіти та устави Харківської громадської бібліотеки, Харківського товариства розповсюдження у народі грамотності, в діяльності яких Христина Алчевська посідала провідне місце [12; 18; 7].

У студіях А. Дидрихсона та Ф. А. Павловського, які описували становлення та перші кроки Харківського товариства поширення у народі грамотності та Харківської громадської бібліотеки згадується вклад у ці організації Христини Данилівни [7; 13]. Однією з перших студій повністю присвячених діяльності Х. Д. Алчевської є праця Е. Вахтерової, де Христина Данилівна представлена, як сподвижниця просвітницької та громадської діяльності Харківської губернії [5]. Ґрунтовну працю Х. Д. Алчевській присвятив М. І. Мухін [10]. Учений зібрав та проаналізував впливи та погляди Христини Данилівни на педагогіку та охарактеризував її освітню діяльність. У статтях Л. Бондар та Л. Орехової життя та діяльність Х. Д. Алчевської розглянуті з точки зору сучасних поглядів на освіту та зроблені спроби виявити впливи її просвітницької діяльності на розвиток недільних шкіл та педагогіки загалом [4; 11]. Частково тема діяльності пані Х. Д. Алчевської зображена в наукових студіях присвячених дослідженню жіночого руху Наддніпрянської України, серед них праці М. Богачевської-Хомяк, Л. П. Вовк, Л. Костенко, Л. О. Смоляр [3; 6; 8; 19]. Подані студії формують поняття «першої хвилі жіночого руху», розкривають сферу та вплив жіночої ініціативи у громадському житті Наддніпрянської України, провідне місце в якому належало Х. Д. Алчевській. Питання благодійної діяльності Христини Данилівни частково розкрито у праці О. Кравченко, яка досліджувала появу та розвиток благодійних установ у Харківській губернії [9].

У всіх цих студіях діяльність Х. Д. Алчевської на ниві благодійності та меценатства розглянуто опосередковано, тому **мета статті** – на базі епістолярної спадщини та інших друкованих пам'яток проаналізувати меценатську діяльність Христини Данилівни у сфері освіти, видавничої справи та благодійності.

Виклад основного матеріалу. Христина Данилівна Алчевська (Журавльова) народилася в містечку Борзна, Черніговської губернії 4 (16) квітня 1841 р. у сім'ї доньки генерала Вуїча та сільського вчителя [2, с. 23]. У своїх споминах Христина виспівувала свою матір, та нещадно критикувала батька. Саме він був головним протестувальником жіночої освіти, зауважуючи: «Навіщо дівчинці грамота? Щоб писати любовні записки!» [2, с. 24]. Не зважаючи на заборону батька Христина таємно навчалася грамоті, яку викладав семінарист для її молодших братів. Вже тоді проявилася її любов до освіти та бажання допомогти ближнім. Через скрутне становище вона виконувала домашні завдання хлопчиків гімназистів, а на отримані гроші купувала книжки молодшим братам. Христина була всебічно обдарована – віршувала, мала драматичний талант, оточуючі захоплювалися її співом [2, с. 26]. Нажаль, жоден з цих талантів не вдалося повністю розкрити через суворе відношення її батька. Можливо саме дитячі протистояння з батьком були зародками для боротьби з несправедливістю у подальшому житті Христини Данилівни.

Любов до народу також зародилася у дитячі роки, коли Христина читала книжки для кріпосних своєї матері чи допомагала навчати сільських дітей, або коли гостювала у родині Мамчичів. У своїх щоденниках Христина Данилівна писала про це так: «... Я пробиралася потихеньку ... до кухні ... і починалося гучне читання ... Вже тоді між мною та народом проліг якийсь невловимий зв'язок, зблизивши нас

навіки», та «Мені здається, що та хвилина заронила в мені першу іскру симпатії до нашого бідного народу», «Село Мамчич було моїм першим знайомством з народом та школою» [2, с. 25, 28, 29].

Жага до навчання та несправедливість до рівності цього права між жінками та чоловіками найяскравіше відображені у таких строках: «У кожної людини буває свій пункт божевілья. Моїм пунктом була думка навчити якомога більше жінок грамоті. Мені здавалося завжди, що чоловіки набагато щасливіші в цьому напрямку. Що ж стосується жінок, то забобони проти їх освіти живе, починаючи з хати і закінчуючи палатами...» [2, с. 455].

Цей факт дає підстави відносити Х. Д. Алчевську до одного з провідних ідеологів українського жіночого просвітницького руху. На думку Ліни Костенко Христина Алчевська в історії української педагогічної думки виступає фундатором та яскравим виразником ідей «феміністичної ідеології». При цьому вона зазначала, що «феміністична ідеологія в українській інтерпретації досить часто поєднувалася з ідеєю національного відродження, була тісно пов'язана з пошуком шляхів вирішення соціальних питань, і не тільки тих, що стосувалися безпосередньо жінок» [8, с. 84].

На хвилі цих почуттів Христина прийшла до рядів радикально налаштованої молоді і вже у 1859 р. під псевдонімом «Українка» таємно листувалася з О. І. Герценом, популяризувала його твори. У листах дівчина висловлювала свої суспільні погляди та прагнення, закликала «Колокол» будити громадську свідомість жінок, просила поради щодо того, як працювати в недільних школах, що саме тоді почали повсюдно створюватися, оскільки гостро постало питання про освіту народу [14, с. 86-87].

В ті ж роки Христина розпочала переписку зі своїм майбутнім чоловіком – Олексієм Кириловичем Алчевським. Через декілька років віршованої переписки молоді люди одружилися та переїхали до Харкова. Цей спомин Христина Данилівна описувала так: «Опинившись у великому культурному місті, я вся горіла бажанням зануритися в громадську діяльність і зробити в житті щось велике, гарне» [2, с. 30].

Олексій Кирилович був надійною підтримкою для своєї дружини, він спонсорував починання Христини Данилівни та жваво брав участь у її добродійній та громадській діяльності. У 1860-ті роки Олексій Алчевський очолив Харківську громаду. «Громадівці» вели як легальну, так і нелегальну роботу в сфері культури: організовували недільні школи, видавали дозволену та заборонену літературу українською мовою, збирали матеріали з етнографії та фольклору, видавали дешеві популярні книжки – так звані «Метелики», організовували лекції, шевченківські вечори, зустрічі з театральними групами, концерти. Христина Данилівна була серед них єдиною жінкою, її називали Гетьманшою [11, с. 240].

За допомогою Громади Х. Д. Алчевська, нарешті, змогла викладати у недільних школах. Але 12 червня 1862 р. за розпорядженням Міністра освіти Російської імперії всі українські недільні школи (на той час їх 68) було закрито. З того часу Христина Данилівна нелегально і безкоштовно, за допомогою небайдужих вчителів, навчала дівчат у себе вдома [2, с. 30-31].

Так продовжувалося до 1869 р., коли Христина Данилівна вступила до лав Харківського товариства поширення в народі грамотності, яке було першою громадською організацією культурно-освітнього характеру. Його діяльність проходила в руслі культурницької традиції українофілів другої половини ХІХ ст., які вважали своїм завданням просвітити народ, сприяти поширенню «грамотності і початкових корисних знань» [7, с. 5-6].

Христина Данилівна була ініціатором відкриття недільної школи для дівчат. Нажаль, перебування у складі товариства та у самій школі для Христини Данилівни було не довгим. У своєму щоденнику вона описувала неналежне відношення вчительок до викладання, поверхню зацікавленість керівниці школи до її розвитку, системи викладання тощо. Останньою краплею стало рішення замінити усіх вчителів-жінок на випускників педагогічних курсів, які на думку Христини Данилівни не мали досвіду та практичної підготовки до навчання дітей малого віку [2, с. 32-33]. На зібранні педагогічного складу школи Алчевська відмовилася від роботи у школі за такими принципами, в слід за нею пішли декілька вчительок та усі учні її класу. «Вигнання наше з Товариства Грамотності викликало співчуття у суспільстві і дало нам кілька нових союзників. Наша домашня школа налічувала до 10 викладачів» [2, с. 34]. Через велику кількість учениць та малу площу квартири Христини Данилівни, вона прийшла до рішення відкрити власну школу. Пройшовши через низку випробувань та здавши іспит для отримання диплома у 1870 р. школа була офіційно відкрита.

Регламентував роботу навчального закладу «Статут опікунського комітету Харківської жіночої недільної школи», відповідно до якого навчання було безкоштовним, а вчителі працювали без винагороди. За віком учениці поділялися на малолітніх (10-12 років), підлітків (13-15 років) і дорослих (від 16 років). За підготовкою – на неписьменних, напівписьменних (уміють лише читати), малописьменних (уміють більш-менш писати і читати) і письменних [4, с. 66-67]. До 1896 р. школа містилася у приміщенні 1-го повітового училища, доки на кошти Олексія Кириловича, не побудували власне. Проект будівлі був виконаний академіком архітектури А. Бекетовим [5, с. 15]. Це була на той час єдина недільна школа, що діяла у власному приміщенні та стала зразком освітніх установ такого типу.

Шляхом багаторічної енергійної, подвижницької діяльності Х. Д. Алчевській вдалося зробити школу справжнім культурним центром. При ній була створена велика бібліотека, відкритий шкільний музей, де знаходилися наочні посібники – атласи, глобуси, альбоми картин, опудала тварин, фізичні прилади, фотографії відомих письменників та художників [10, с. 36].

У 1879 р. на власні кошти Христина Данилівна збудувала однокласну земську школу в с. Олексіївка Катеринославської губернії (тепер Луганська область) і фактично стала її попечителькою [2, с. 201-202].

Поряд з просвітницькою, Христина Данилівна займається літературною і науково-педагогічною, бібліографічною діяльністю. Результатом цієї діяльності стає видавництво тритомної «Книги взрослых» (1899 - 1900), яка була розрахована на

три роки навчання та містила матеріали з різних дисциплін. Велику популярність та добру оцінку серед педагогів та письменників мав тритомний критичний покажчик книг для народного і дитячого читання «Что читать народу?» (1884 - 1906). У ньому було проаналізовано більше 4 тисяч видань з різних галузей знань. До аналізу літературних творів Христина Данилівна активно залучала учениць своєї школи з їх рецензіями на прочитане [11, с. 242].

Христина Алчевська була однією із засновниць першої безкоштовної народної бібліотеки-читальні (зараз Державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка). Разом із іншими представниками громадського руху Харкова вона надавала не тільки кошти на розвиток бібліотеки, а й поповнювала колекції книг [17, с. 5-6].

Пані Алчевська приймала активну участь у громадському житті Харкова, була членом багатьох громадських та благодійних товариств. У 70 – 80-х рр. XIX ст. стає постійним членом Харківського товариства виправних притулків, ідея створення якого виникла ще в 1869 р. Окремим напрямом добродійної діяльності цього притулку було піклування над неповнолітніми злочинцями й дітьми, притягнутими до суду та слідства. У 1881 р. товариство заснувало виправний притулок на 30 хлопчиків поблизу ст. Дергачі, а також школу садівництва та городництва [9]. Також Х. Д. Алчевська займалась збором коштів для різної матеріальної допомоги, побудови або відкриття благодійних установ, лікарень, притулків, що активно висвітлювали Харківські губернські відомості [1; 20].

Російсько-турецька війна 1877–1878 років дала Х. Д. Алчевській можливість знайти ще один шлях зближення з простим народом, надати йому допомогу – працювати в лікарнях, де знаходилися поранені солдати. Спілкування з ними все більше укріплювало її віру, характерну для демократичної інтелігенції тієї пори, у «відважний, великодушний, самовідданий народ», з яким Христина Данилівна зв'язувала майбуття держави. Христина Данилівна всіляко допомагає простим солдатам: організовує листування поранених з сім'ями на власну адресу; читає їм надіслані листи та записує відповіді на них. «Я... більше люблю простий народ, мене більше тягне до нього, ніж до «паничів» [2, с. 43].

Через багато років з часу виходу з лав Харківського товариства грамотності та вже зайнявши провідне місце у просвітній діяльності серед недільних шкіл Христина Данилівна була залучена до засновництва інших освітніх установ Харкова. Її обрали попечителькою 5-го харківського приходського училища та чоловічої недільної школи товариства грамотності [19; 20].

Пропаганді й популяризації ідеї недільних шкіл сприяли виставки, ініціатором яких була Христина Данилівна. Публічне демонстрування і пропаганда справи недільних шкіл були тим імпульсом, який переконував у їх користі, спонукав до організації цих шкіл та давав змогу перейняти досвід цієї справи [10, с. 175]. Школа Х. Д. Алчевської була представлена на всесвітніх форумах у Москві, Нижньому Новгороді (1895, 1896), Антверпенській, Брюссельській, Чиказькій і двох Паризьких (1889, 1900) міжнародних виставках [2, с. 400-401]. Педагогічна діяльність Х. Д. Алчевської здобула всесвітнє визнання на Міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти (Франція, 1889). Її було обрано віце-президентом

Міжнародної ліги освіти. Багато освітніх товариств обрали видатного педагога своїм почесним членом [4, с. 71].

Діяльність Христини Данилівни була прикладом служіння своєму народові, його мові. Незважаючи на заборону, вона відстоювала українську мову, народну пісню, пропагувала твори Т. Г. Шевченка. В садибі Алчевських у Харкові у 1899 р. за ініціативи Христини Данилівни було встановлено перший у світі пам'ятник Кобзареві (скульптор академік В. Беклемішев) [15, с. 98-99].

Уся діяльність Х. Д. Алчевської була взірцем самовідданого служіння своєму народові. Яскраву характеристику їй дає Е. О. Вахтерова: «Талановита молода жінка, яка могла б бути видатною письменницею, видатною артисткою, найвидатнішою співачкою, - вона віддала перевагу бути тільки вчителькою, і все життя залишилася нею. І ніколи вона не каялася в зробленому виборі» [5, с.8].

Висновки. Нелегке дитинство, неможливість здобути освіту через гендерні причини визначили майбутню мету усього життя Христини Данилівни – «навчити як можна більше жінок грамоти». Підсумовуючи, можна сказати, що Х. Д. Алчевській притаманні високо розвинута політична культура і демократичні погляди. Вона не була прихильницею жодного з політичних рухів. Сучасники Христини Данилівни характеризують її як аполітичного педагога, що робила свою справу. Христина Данилівна Алчевська жила і творила у часи, які збігалися з розквітом вітчизняних національно-культурних традицій. Представники демократичної культурної громадськості намагалися використати будь-яку можливість для залучення населення до надбань вітчизняної культури, історії, етнографії, літератури, мови, до розуміння національного українського питання. Вплив дитячих емоційних переживань, тісне спілкування з кріпосними сформували у світогляді Христини Алчевської особливу картину відношення до народу, до простого люду. Період реформ, нова хвиля національного відродження у другій половині XIX ст. в Наддніпрянській Україні дозволили її прагненням реалізуватися. Впродовж усього життя вона бралася за кожну нагоду допомогти людям і за допомогою просвітницької діяльності, і благодійної. Х. Д. Алчевська, як представник прогресивної української інтелігенції, несла культуру та національні освітні ідеї народу через різноманітну творчу, просвітницьку, благодійну діяльність. Її доробок сприяв формуванню культурної спадщини нашої держави та українського народу.

Список літератури: 1. *Алчевская Х. Д.* Письмо в ред. о материальной помощи (2150 руб.) на достройку глазной клиники от 24 харьковчан, в т.ч. от Х.Д. Алчевской; В честь дня рождения Л. Л. Гиришмана / Х. Д. Алчевская // ХГВ. — 1897. — 14 марта. 2. *Алчевська Х. Д.* Передуманное и пережитое : Дневники, письма, воспоминания / Х. Д. Алчевская. — М. : Тип. И. Д. Сытина, 1912. — 466 с. 3. *Богачевська-Хомяк М.* Білим по білому : Жінки в громадському житті України, 1884 — 1939. — К. : Либідь, 1995. — 424 с. 4. *Бондар Л.* Педагогічна діяльність Христини Алчевської в контексті руху за освіту дорослих (До 165-річчя від дня народження) / Л. Бондар // Історико-педагогічний альманах. — 2006. — Вип. 2. — С. 65-72. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ipa_2006_2_10.pdf. — Заголовок з екрану. 5. *Вахтерова Э.* Пятьдесят лет работы для народа: К 50-ти летнему юбилею Х. Д. Алчевской / Э. Вахтерова. — М.: Тип. Рябушинского, — 1912. — 48 с. 6. *Вовк Л. П.* Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні: (Етапи і особливості) /

Л. П. Вовк. — К. : Між. фін. агенція, 1997. — 179 с. **7.** *Дидрихсон А.* Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869–1909 / А. Дидрихсон. — М.: Кн. т-во Сытина, 1911. — 262 с. **8.** *Костенко Л.* Українське жіноцтво: Драматична історія й непросте сьогодення 90-х років / Передирій В. А., Сидоренко Н. М., Старченко Т. В. // Жіноча доля на тлі доби: (Літопис жіночого руху у світлі українських видань). — К.: Дослід. центр історії української преси, 1999. — С. 76–91. **9.** *Кравченко О.* Благодійні установи для дітей у Харкові (друга половина XIX - початок XX ст.): [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://korolenko.kharkov.com/virtual_vistavki/dobrosinnist/endex2.html. — Заголовок з екрану. **10.** *Мухін М. І.* Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Д. Алчевської / М. І. Мухін. — К.: Вища освіта, 1979. — 194 с. **11.** *Орехова Л.* Своєрідність просвітницько-педагогічної діяльності Х.Д. Алчевської / Л. Орехова // Проблеми підготовки сучасного вчителя. — 2012. — № 5 (Ч. 2). — С. 236 – 244 **12.** Отчет Харьковской общественной библиотеки за ноябрь 1894 г.: [В бюджете библиотеки — пожертвования от Х. Д. Алчевской] // ХГВ. — 1894. — 21 дек. **13.** *Павловский Ф. А.* Первый год Харьковской общественной библиотеки / Ф. А. Павловский. — Харьков: Тип. губерн. правл., 1888. — 16 с. **14.** *Радванська Н. О.* "Лист Українки": [про лист Х. Д. Алчевської до Герцена] / Н. О. Радванська // Укр. літературознавство. — 1974. — Вип. 21. — С. 85–89. **15.** *Рослик М.* Перший пам'ятник Кобзареві: [До історії пам'ятника Т. Шевченку в Харкові; 3 архіву Х. О. Алчевської] / М. Рослик // Прапор. — 1963. — №10. — С. 98-99. **16.** *Смоляр Л.* Питання жіночої ініціативи в суспільному русі Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX століття / Л. Смоляр // Етнічна історія народів Європи. — 2001. — Вип. 8. — С. 30–37. **17.** *Танько О. І.* Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка : шлях у 125 років / О. І. Танько // Зб. наук. пр. Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. — Вип. 6. — Харків, 2012. — С. 4-64. **18.** Устав Харьковской Общественной Библиотеки // ХК на 1886 год. — Харків, 1885. — С. 233–234. **19.** Утверждение Христины Даниловны Алчевской в звании попечительницы 5-го харьковского приходского училища // ХГВ. — 1897. — 15 окт. **20.** Харьковская мужская воскресная школа общества грамотности : [Осн. 5 марта 1889 г., учредительница Х.Д. Алчевская] // ХГВ. — 1894. — 18 марта.

Bibliography (transliterated): **1.** *Alchevskaja H. D.* Pis'mo v red. o material'noj pomoshhi (2150 rub.) na dostrojku glaznoj kliniki ot 24 har'kovchan, v t.ch. ot H. D. Alchevskoj ; V chest' dnja rozhdenija L. L. Girshmana / H. D. Alchevskaja // HGВ. — 1897. — 14 marta. **2.** *Alchevs'kaja H. D.* Peredumannoe i perezhitoe: Dnevniky, pis'ma, vospominanija / H. D. Alchevskaja. — Moscow: Tip. I. D. Sytina, 1912. — 466. **3.** *Bohachevs'ka-Khomyak M.* Bilym po bilomu : Zhinky v hromads'komu zhytti Ukrayiny, 1884 — 1939. — Kyiv : Lybid', 1995. — 424. **4.** *Bondar L.* Pedahohichna diyal'nist' Khrystyny Alchevs'koyi v konteksti rukhu za osvitu doroslykh (Do 165-richchya vid dnja narodzhennya) / L. Bondar // Istoryko-pedahohichnyy al'manakh. — 2006. — Vol. 2. 65 - 72. — Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ipa_2006_2_10.pdf. — Zaholovok z ekranu. **5.** *Vahterova Je.* Pjat'desjat let raboty dlja naroda : K 50-ti letnemu jubileju H. D. Alchevskoj / Je. Vahterova. — Moscow: Tip. Rjabushinskogo, — 1912. — 48. **6.** *Vovk L. P.* Hromads'ko-pedahohichne spodyvzhnytstvo v Ukrayini: (Etapy i osoblyvosti) / L. P. Vovk. — Kyiv: Mizh. fin. ahentsiya, 1997. — 179. **7.** *Didrihson A.* Istoricheskij obzor dejatel'nosti Har'kovskogo obshhestva rasprostraneniya v narode gramotnosti. 1869–1909 / A. Didrihson. — Moscow: Kn. t-vo Sytina, 1911. — 262. **8.** *Kostenko L.* Ukrayins'ke zhinotstvo : Dramatychna istoriya y neproste s'ohodennya 90-kh rokiv / Peredyriy V. A., Sydorenko N. M., Starchenko T. V. // Zhinocha dolya na tli doby: (Litopys zhinochoho rukhu u svitli ukrayins'kykh vydan'). — Kyiv: Doslid. tsentr istoriyi ukrayins'koyi presy, 1999. 76–91. **9.** *Kravchenko O.* Blahodiyni ustanovy dlya ditey u Kharkovi (druha polovyna XIX - pochatok XX st.): Elektrynyy resurs. — Rezhym dostupu: http://korolenko.kharkov.com/virtual_vistavki/dobrosinnist/endex2.html. — Zaholovok z ekranu. **10.** *Mukhin M. I.* Pedahohichni pohlyady i osvityna diyal'nist' Kh. D. Alchevs'koyi / M. I. Mukhin. — Kyiv: Vyshcha osvita, 1979. 194. **11.** *Oryekhova L.* Svoyeridnist' prosvitnyts'ko-pedahohichnoyi diyal'nosti Kh.D. Alchevs'koyi / L. Oryekhova // Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelya. — 2012. — No 5 (Ch. 2). 236 – 244. **12.** Otchet Har'kovskoj obshhestvennoj biblioteki za nojabr' 1894 g.: V

bjudzhetie biblioteki — pozhertvovanija ot H. D. Alchevskoj // HGV. — 1894. — 21 dek. **13.** *Pavlovskij F. A.* Pervyj god Har'kovskoj obshhestvennoj biblioteki / F. A. Pavlovskij. — Kharkiv: Tip. gubern. pravl., 1888. — 16. **14.** *Radvans'ka N. O.* "Lyst Ukrayinky": pro lyst Kh. D. Alchevs'koyi do Hertseny / N. O. Radvans'ka // Ukr. literaturoznavstvo. — 1974. — Vol. 21. 85–89. **15.** *Roslyk M.* Pershyy pam"yatnyk Kobzarevi: Do istoriyi pam"yatnyka T. Shevchenku v Kharkovi; Z arkhivu Kh. O. Alchevs'koyi / M. Roslyk // Prapor. — 1963. — No 10. 98 - 99. **16.** *Smolyar L.* Pytannya zhinochoyi initsiatyvy v suspil'nomu rusi Naddnipryans'koyi Ukrayiny druhoji polovyny XIX – pochatku XX stolittya / L. Smolyar // Etnichna istoriya narodiv Yevropy. — 2001. — Vol. 8. 30–37. **17.** *Tan'ko O. I.* Kharkivs'ka derzhavna naukova biblioteka im. V. H. Korolenka: shlyakh u 125 rokiv / O. I. Tan'ko // Zb. nauk. pr. Khark. derzh. nauk. b-ka im. V. H. Korolenka. — Vol. 6. — Kharkiv, 2012. 4-64. **18.** Ustav Har'kovskoj Obshhestvennoj Biblioteki // HK na 1886 god. — Kharkiv, 1885. — 233–234. **19.** Utverzhenie Hristyny Danilovny Alchevskoj v zvanii popechitel'nicy 5-go har'kovskogo prihodskogo uchilishha // HGV. — 1897. — 15 okt. **20.** Har'kovskaja muzhskaja voskresnaja shkola obshhestva gramotnosti: Osn. 5 marta 1889 g., uchreditel'nica H. D. Alchevs'kaja // HGV. — 1894. — 18 marta.

Надійшла (received) 02.06.2015 р.

УДК [7.078:373.3.018.53] (477.54-25) Алчевська

Меценатська діяльність Христини Данилівни Алчевської (1843 - 1920) / Д. В. Сергієнко // НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 38 (1147). – С. 95-103. Бібліограф.: 20 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті розглянуто життя та просвітницьку діяльність відомого педагога Христини Данилівни Алчевської. Проведено аналіз історико-громадських чинників, які сформували її світогляд. Досліджено меценатську складову її діяльності у сфері освіти, видавничої справи, участь у благодійних товариствах Харкова. Виявлено її внесок у розвиток освіти та культури Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Христина Данилівна Алчевська, благодійність, недільні школи, жіночий рух, народна освіта.

УДК [7.078:373.3.018.53] (477.54-25) Алчевська

Меценатская деятельность Христины Даниловны Алчевской (1843 - 1920) / Д. В. Сергиенко // НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 38 (1147). – С. 95-103. Бібліограф.: 20 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье рассмотрены жизнь и просветительская деятельность известного педагога Христины Даниловны Алчевской. Проведен анализ историко-общественных факторов, сформировавших его мировоззрение. Исследована меценатская составляющая ее деятельности в сфере образования, издательского дела, участия в благотворительных обществах Харькова. Выведено ее вклад в развитие образования и культуры Приднепровской Украины во второй половине XIX - начале XX в.

Ключевые слова: Христина Даниловна Алчевская, благотворительность, воскресные школы, женское движение, народное образование.

The charitable activities of Christina Danilivna Alchevska (1843 - 1920) / D. V. Serhiienko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2015. – № 38 (1147). – P. 95–103. – Bibliogr.: 20. – ISSN 2079-0813.

The article examines the charitable activities in education, publishing, participation in charitable societies of Kharkov, a famous teacher Christina Danilovna Alchevska. The aim of this work, based on the epistolary heritage of Christina, analyzed the contribution of charitable activities of Christina Alchevska on the development of education and culture in Kharkov province in the second half of XIX – early XX century. As a result was analysed of the historical and social factors that have shaped her worldview and helped to define the purpose of her life to teach more women literacy and attach to the historical and cultural heritage of Ukraine. Based on the memoirs and archival documents to determine the scale of charitable activities of Christina Alchevska.

Key words: Christina Danilivna Alchevska, charity, Sunday schools, women's movement, popular education.

М. Ю. ТАХТАУЛОВА, аспірантка кафедри політичної історії НТУ «ХПІ»

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ТОПОНІМІЧНОГО ПРОСТОРУ ХАРКОВА

У статті аналізуються архівні та опубліковані джерела з історії становлення та розвитку топонімічного простору Харкова. Представлені джерела класифіковано та розділено на групи: загальнодержавні законодавчі акти, нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування, карти та плани, списки вулиць, періодичні видання, джерела особового походження, художня література, спеціалізовані інтернет-ресурси.

Ключові слова: історичні джерела, топоніміка Харкова, урбанонім, геонім.

Вступ. Топонімічний простір сучасного Харкова є продуктом його історичного шляху, який зафіксовано у різноманітних джерелах. Прослідкувати генезу урбанімічного середовища міста, що є **метою** нашого дослідження, можливо лише спираючись на репрезентативну джерельну базу. Залучення широкого кола джерел дає змогу встановити семантику топонімів, визначити час появи назви та відповідної вулиці, її локацію, прослідкувати трансформаційні процеси урбанімічного середовища міста. Дослідження історичної еволюції топоніміки міста Харкова ґрунтується на комплексному вивченні законодавчо-правової документації центральних та місцевих органів влади, карт, планів та списків вулиць міста, архівних матеріалів, періодичних видань, мемуарної та художньої літератури, а також документів, які викладені в мережі Інтернет на сторінках спеціалізованих сайтів та соціальних мережах. Оскільки дослідження має, по-перше, регіональний характер, по-друге, питаннями формування топонімічної мапи опікувалося виключно місцеве самоврядування, цілковитий пріоритет мають документи Державного архіву Харківської області та Архівного відділу Харківської міської ради. У різних фондах цих архівів відображено процеси фундації та генези топоніміки міста Харкова.

Виклад основного матеріалу. Заявлена проблематика належною мірою забезпечена різноманітними джерелами, які було об'єднано у сім груп. У першій групі документальних матеріалів було виділено підгрупу законодавчих та нормативно-правових документів центральних органів влади. В основу існування будь-якої держави покладено певні правила, які в подальшому оформлюються у закони як головні регулятори соціально-правових відносин у соціумі. Тому висвітлення історичних процесів неможливе без залучення таких джерел. На початковому етапі топонімічне оформлення міських об'єктів мало стихійний та нерегульований характер. Жодних загальноімперських законодавчих актів з цього приводу нами не було виявлено. Формування топонімічного ландшафту міст було підпорядковане органам місцевого самоврядування.

На законодавчому рівні радянська влада дала чіткі вказівки з приводу номінації та перейменування топонімічних об'єктів лише у 1957 році. Указ Президії

Верховної Ради СРСР регламентував порядок присвоєння імен державних та суспільних діячів краям, областям, районам, а також містам, та іншим населеним пунктам, підприємствам, колгоспам, установам та організаціям. Важливо, що цим указом вперше у радянській юридичній практиці заборонялося називати об'єкти іменами осіб за їх життя [1, с. 579-581]. Президія ВР УРСР своїм указом від 26 лютого 1968 р. «Про порядок присвоєння імен державних і громадських діячів вулицям, площам та іншим частинам населених пунктів Української РСР» фактично продублювала попередній указ [2, с. 91]. Конституція УРСР 1978 р. визначила і закріпила компетенцію органів місцевого самоврядування [3]. Закон УРСР від 25 грудня 1979 р. «Про міську, районну в місті Раду народних депутатів Української РСР» статтю 20, пунктом 13 закріпив за Радою народних депутатів повноваження щодо найменування та перейменування проспектів, вулиць, провулків, площ, скверів, бульварів, парків, мостів та інших споруд, які є на території Ради та встановлення нумерації будинків [4, с. 45]. У відповідності до Указу Президії Верховної ради Української РСР від 12 березня 1981 р. «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР». найменування і перейменування урбанонімів і присвоєння їм імен державних і громадських діячів було передано у компетенцію виконавчих комітетів Рад народних депутатів [5].

У незалежній Україні створено необхідну законодавчо-нормативну базу для формування топонімічного ландшафту міського середовища та способи його фіксації. Дані аспекти регулюють Закони України «Про географічні назви», «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій», «Про засади державної мовної політики», «Про місцеве самоврядування», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» [6; 7; 8; 9; 10]. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 жовтня 2012 р. встановила порядок проведення громадських обговорень та оприлюднення їх результатів у питаннях пов'язаних з присвоєнням об'єктам права власності імен фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій [11].

До другої підгрупи нормативно-правових документальних джерел віднесено рішення та розпорядчі акти органів місцевого самоврядування, які зберігаються у Державному архіві Харківської області. Матеріали ф. 3 (Канцелярія харківського губернатора) відображають перші спроби упорядкування та фіксації урбанонімів, встановлення інформаційних табличок, нумерації будинків, благоустрою вулиць. Також документи цього фонду фіксують перший наявний список вулиць та перший поділ міста на частини [12, арк. 1-3]. В подальшому цей поділ взяли за основу адміністративно-територіального розмежування міста. Значні інформативні можливості мають документи ф. 44 (Харківська міська дума) та ф. 45 (Харківська міська управа). Матеріали ф. 44 висвітлюють процес формування та топонімічного оформлення нових вулиць навколо залізничного вокзалу, містять відомості про хід

благоустрою міста [13, арк. 1-100]. Детальніше окреслюють кроки щодо формування урбанімічного середовища Харкова матеріали ф. 45 (розпорядчий відділ). Документи вказаного фонду висвітлюють широке коло питань пов'язаних з упорядкуванням вулично-дорожньої мережі міста: благоустроєм, освітленням, замощенням, прокладанням нових та розширенням наявних вулиць, номінацією та перейменуванням урбанонімів.

Окремо слід зазначити про періодичні видання органів місцевого самоврядування. Серед них Журнали Харківської міської думи, Матеріали для історії Харківської міської думи та господарства Харкова за 25 років з 1871 по 1896 роки [14]. Особливий інтерес для дослідника становлять матеріали журналів Харківської міської думи. У журналах публікувалися рішення думи з приводу номінації та перейменування вулиць міста, прокладання, розширення, та благоустрій лінійної міської мережі тощо. Завдяки журналам засідань думи можна дізнатись не лише про рішення, які ними приймалися, а й про перебіг дискусії з питань доцільності зміни або збереження певних назв, прокладання чи розширення вулиць тощо. Звіти та доповіді міської управи дають характеристику основним джерелам номінації харківських вулиць, порядку встановлення нумерації будинкам, та, навіть, дизайну вуличних табличок.

У перші десятиліття радянської влади не існувало чітко визначено органу влади, який би опікувався проблемами упорядкування вулично-дорожньої мережі. З огляду на це, відомості про найменування та перейменування топонімів міста знайдено у документах різних установ, що зберігаються у Державному архіві Харківської області. Матеріали ф. р-203 (Харківський губернський виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (губвиконком)) містять відомості про зміни міської межі Харкова у зв'язку зі зміною адміністративно-територіального устрою Харківської губернії, передачу окремих території до складу міста. Інформативні можливості ф. р-845 (Харківський окружний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Харкова (окрвиконком)) дають змогу окреслити кордони Харкова станом на 1922 р. У матеріалах справ збереглися відомості з благоустрою міста, зокрема перелік вулиць, де планується здійснити зелені насадження [15, арк. 28]. Значний масив інформації для дослідження генези харківського міського топонімічного середовища містять матеріали ф. р-408 (Виконавчий комітет Харківської міської ради народних депутатів). У документальному масиві фонду збереглися численні рішення виконкому Харківської міської ради щодо найменувань та перейменувань вулиць протягом 1921-1972 років, а також відомості з питань благоустрою, звіти, плани роботи, протоколи та стенограми засідань тощо. Фонди р-181, р-182, р-183 висвітлюють роботу відповідно Івано-Лисогірського, Основяно-Холодногірського та Петинсько-Журавлівського виконавчих комітетів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Харкова протягом 1919-1921 років. Серед документів фонду збереглися списки вулиць міста за окремими районами, що дає змогу прослідкувати тенденцію щодо перейменування урбанонімів у перші роки існування радянської влади. Фонди р-3858 та р-3770 (Виконавчий комітет

Харківської обласної ради депутатів трудящих (облвиконком) та Планова комісія виконавчого комітету Харківської міської ради депутатів трудящих м. Харкова) мають обмежені інформативні можливості, проте містять важливі відомості щодо встановлення меж адміністративних районів міста [16, арк. 2; 17, арк. 109].

Досліднику топоніміки Харкова слід також звернути увагу на фонди партійних установ, оскільки не тільки радянські органи місцевого самоврядування, а й партійні осередки, формували топонімічний ландшафт Харкова. У матеріалах фондів П-2 (Харківській обласний комітет Компартії України, м. Харків), П-15 (Петинско-Журавлевський комітет Компартії України, м. Харків), П-27 (Залізничний районний комітет Компартії України, м. Харків), містяться окремі постанови про найменування чи перейменування вулиць.

Для дослідження трансформації урбанімічного середовища Харкова у 1941-1943 роках слід звернутися до документів ф. р-2982, фондоутворювачем якого була Харківська міська управа – орган місцевого самоврядування підпорядкований німецькій окупаційній владі. Зокрема матеріали вказаного фонду містять відомості про перейменування топонімів міста у 1942 р. та списки вулиць, з попередніми та новими назвами [18, арк. 17-22].

Починаючи з 1972 р. масив документів, що відображає діяльність Харківської міської ради та її виконавчого комітету, зберігається в Архівному відділі Харківської міської ради. У матеріалах ф. 1 (Харківська міська рада) містяться відомості про найменування та перейменування харківських вулиць протягом 1972-2006 років. З 1991 р. рішення Харківської міської ради дублюються на офіційній сторінці в мережі Інтернет. Однак, до 2002 р. перелік рішень з приводу формування міського урбанімічного простору є неповним, тому доцільно звертатися саме до паперових архівних матеріалів.

Друга група джерел складається зі списків вулиць. Такі списки друкувалися у Харківських календарях за різні роки, а також у різноманітних путівниках. Зауважимо, що списки вулиць у путівниках зазвичай були неповними та обмежувалися центральною частиною міста та туристично привабливими районами. Цей факт ускладнює можливість встановлення точної кількості вулиць міста. Окрім опублікованих списків урбанонімів, документальний масив ф. 51 Державного архіву Харківської області (Харківський губернський статистичний комітет) також дає можливість ознайомитися зі списками вулиць. Серед них список вулиць разом з поліцейськими дільницями за 1896 р. [19, арк. 166-170]. Матеріали фонду зберегли відомості про жителів міста разом з їхніми адресами, що в окремих випадках давало змогу встановити походження тієї чи іншої назви. Цінні відомості про хід підготовки до видання Харківських календарів, де також друкувався перелік вулиць міста та інформація про жителів Харкова, зафіксовані у документах цього фонду.

Отже, для встановлення груп джерел номінації харківських вулиць та визначення динаміки змін у формуванні топонімічного ландшафту міста, були використані списки топонімів, які містилися у Харківських календарях за 1871-1917 роки, вказівниках до планів Харкова 1887 та 1916 років, путівниках для туристів та екскурсантів (1881 та 1914 років), видані «Весь Харьков: справочная книга на 1925

год», Провідник по Харкову з назвами вулиць та планом 1927 р. Починаючи з 1936 р. видавалися списки вулиць міста Харкова. Такі видання за 1937, 1938, 1954, 1959 роки, а також Поштово-телеграфні довідники за 1973, 1984 та 1989 роки, склали джерельну базу для виявлення та дослідження основних груп вулиць Харкова за семантичною ознакою. Шляхом співставлення списку вулиць у Поштово-телеграфному довіднику за 1989 р. та реєстром урбанонімів м. Харкова за 2002 р., встановлено динаміку змін топонімічного ландшафту міста у перше десятиліття незалежності [20, арк. 52-110]. Подальші зміни вулично-дорожньої мережі Харкова зафіксовані у реєстрі урбанонімів, що міститься на офіційному сайті міської ради у мережі Інтернет.

Інтерес для дослідника топоніміки становлять плани та карти, що складають третю групу джерел. Картографічні матеріали дозволяють встановити локацію вулиці, виявити протяжність годоніма, приналежність його до того чи іншого району міста. Використання низки карт дозволяє прослідкувати динаміку розширення вулично-дорожньої мережі, простежити формування історичних та адміністративних районів, зміни кордонів міста. Часто на мапах фіксувалися назви історичних районів міста, які не були офіційно прийняті, але існували у свідомості харків'ян та використовувалися у повсякденному житті.

У дисертації були використані як архівні, так і друквані джерела цієї групи. Важливі відомості із загальними планами міста та його частин, зберігаються у Державному архіві Харківської області у ф. 160, (Харківська губернська будівельна комісія 1833-1849 рр.), ф. 161 (Харківська будівельна і дорожня контора), ф. 162 (Харківська губернська дорожня комісія 1833-1849 рр.). Матеріали фондів, окрім самих планів, містять відомості про розширення наявних та прокладення нових вулиць, проекти нових будинків, облаштування мостів, переписку з приводу складання нових планів міста тощо.

Серед виданих картографічних матеріалів, авторкою було використано плани міста за 1887, 1895-1896, 1903, 1916, 1938, 1981 роки. Одним з найдосконаліших дореволюційних планів Харкова є план складений О. Гінзбургом у співпраці з землеміром-таксатором Н. Б. Жавридом. Цей план цікавий тим, що у ньому окрім наявної вулично-дорожньої мережі, нанесено вулиці, які мають з'явитися згідно із затвердженим планом міста. Також мапа містить схему водопроводу та каналізації, визначено місця розташування церков та громадських закладів, фабрик та заводів. Ці дані є важливим джерелом для окреслення формування міського простору та його топонімічного оформлення. План охоплює територію близько 128 квадратних кілометрів, з яких міська територія становить 32 квадратних кілометри, інше – приміські землі, які вперше надруковані як частина міського плану. У додатку міститься опис вулиць, яких нараховується 793. Це останній повний список урбанонімів дореволюційного Харкова [21].

Публікації у пресі становлять четверту групу джерел. Топоніміка завжди викликала зацікавлення у суспільстві, саме тому вона активно обговорювалася на шпальтах місцевих періодичних видань, які яскраво віддзеркалюють сприйняття змін у символічному просторі пересічними громадянами. Автори заміток та статей

висвітлювали зміни у топонімічній мапі Харкова, піднімали питання доцільності прокладення нових вулиць, змін назв наявних геонімів, а також друкували пропозиції харків'ян щодо нових назв вулиць. З огляду на те, що міська топоніміка має суто регіональну специфіку, марно шукати відомості про зміни у харківському урбанімічному середовищі на шпальтах загальнодержавних видань. Дореволюційна газета «Харьковские губернские ведомости» – офіційний друкований орган при губернському правлінні, який безперервно видавався з 1838 по 1917 роки. Окрім офіційних документів царських указів та декретів, з перших номерів газети виходили статті по сільському господарству, історичні, археологічні та географічні відомості про губернію, етнографічні розвідки, метеорологічні спостереження, приватні оголошення, некрологи відомих особистостей тощо. На шпальтах газети друкувалися статі, де розглядалися проблеми, що склалися у топонімічному просторі Харкова у 80-ті роки ХІХ ст. Автори низки публікацій, аналізуючи наявну на той час топонімічну ситуацію у місті, приходять до висновку, що ці самі назви замість того, щоб бути орієнтирами, виконують прямо протилежну роль. Особливо непокоїли назви-двійники, вулиці та провулки, що мають однакову назву, але знаходяться у різних районах міста, вулиці, що містили приставку Ново-, Мало-, Старо у різних комбінаціях, а також велика кількість безіменних геонімів. Давалися рекомендації за якими принципами як слід підбирати нові назви урбанонімам. У «Харьковских губернских ведомостях» друкувалися звернення громадян з пропозиціями перейменувати ту чи іншу вулицю [22]. У газеті «Южный край» також містяться окремі публікації з питань топонімічного оформлення міського середовища Харкова [23].

Радянська періодика широко висвітлювала процес розвитку міського урбанімічного ландшафту міста. На шпальтах газети «Соціалістична Харківщина» («Пролетарий» (1917-1920), «Харьковский пролетарий» (1920-1924), «Харківський пролетар» (1924-1934)) – друкованого органу Харківського обласного комітету компартії України та Обласної ради народних депутатів – знаходимо численні згадки про зміни у топоніміці міста. Зокрема замітки про перейменування районів та вулиць. Протягом 1984 р. у низці номерів містяться статті про райони міста, та перспективи їх подальшого розвитку [24]. Особливу увагу слід звернути на публікації у газеті «Вечірній Харків» – орган Харківського міського комітету КП України і Харківської міської ради народних депутатів. У матеріалах газети містяться численні публікації та замітки з топоніміки міста: розвідки про окремі вулиці та їх відомих мешканців; історія адміністративних та історичних районів тощо. Інші харківські газети, зокрема «Красное знамя» і «Харьковский рабочий», також висвітлювали окремі аспекти топоніміки міста, публікували відомості про розвиток районів міста.

На сторінках журналів, на відміну від оперативної інформації з газетних шпальт, містяться аналітичні статті з приводу розвитку міського господарства Харкова, у тому числі й розширення його вулично-дорожньої мережі. У журналі «Радянський активіст» публікувалися статті про формування нового пролетарського Харкова, зокрема висвітлювалось оформлення майдану Дзержинського, масштабне житлове

будівництво, розвиток міського транспорту, інфраструктури тощо [25]. Будівництво Держпрому та майдану Дзержинського, питання пов'язані з розбудовою та реконструкцією Харкова 1930-х років обговорювалося у спеціалізованих архітектурних журналах, зокрема «Архітектура СРСР», «Архітектура Радянської України», у щомісячнику Всесоюзної ради у справах комунального господарства при ЦВК СРСР «Социалистический город».

За часів незалежності інтерес до харківської топоніміки не згасав та широко висвітлювався у місцевих газетах. У радянських публікаціях про топоніміку міста зазвичай описувалися перспективи розвитку вулиці чи району, натомість сучасні журналісти роблять акцент саме на історії вулиць, їх архітектурі, відомих мешканцях та закладах, що там розташовувалися у дореволюційні часи. Шпальти «Слободи» та «Харьковских известий», «Времени» та «Событий», пострадянського «Вечернего Харькова» з ностальгією розповідають про вулиці дитинства, колишні рідвяні, миколаївські, катеринославські тощо. Разом з тим періодичні видання фіксували на своїх сторінках номінацію та перейменування геонімів, оперативно інформували мешканців про зміни у системі вулично-дорожньої мережі. Сучасні інтернет-видання висвітлюють ставлення харків'ян до змін у топоніміці міста, поширюють пропозиції щодо нових назв вулиць. Особливої актуальності тема топоніміки набула після ухвалення Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», прийнятий 9 квітні 2015 р. Мало не щотижня публікуються статті з приводу декомунізації харківського міського простору.

Під час роботи над дослідженням історії формування топонімічного простору Харкова авторка залучала мемуарну літературу, яка становить п'яту групу джерел. Працюючи з джерелами особового походження слід використовувати належною мірою критичний підхід, проте незважаючи на свій суб'єктивний характер, мемуарна література містить важливий матеріал для наукового аналізу. Мемуари дають відповідь на питання як харків'яни сприймали топонімічний простір міста, які вулиці та райони ставала частиною їх особистого життя. Заслужують на увагу спогади Ю. Шевельва, який після тривалої відсутності, відвідав Харків у 1990 р. Свої враження від подорожі він виклав на шпальтах нью-йоркської україномовної газети «Свобода» у жовтні 1990 р. Ми користувалися передруком у журналі «Березіль» [26, с. 159-163]. Автор, з властивою йому майстерністю, згадує про Харків як про місто свого дитинства та молодості. Ю. Шевельов розповідає американському читачеві про старий Харків, при чому наголошує, що у назвах харківських вулиць помітно український характер – Римарська, Чоботарська, Гончарівська. Червоною ниткою цих спогадів є теза, що Харків – українське місто, де його зустрічали з жовто-блакитним прапором і вишитим рушником.

Адвокат О. Семенко, людина складної долі, що пережив два арешти у 1937 і 1938 роках, був обербургомістром Харкова у роки німецької окупації, емігрував спочатку у Бразилію, потім у США, де й видав книгу спогадів «Харків, Харків...» [27]. Автор чимало розмірковує про топонімічний простір міста, описує перші

радянські перейменування, вказує, що нові назви довго не приживалися. О. Семенко з презирством висміює факт номінації топонімів іменами живих людей, вказуючи, що самозвеличення не характерне для українців.

Інтерес для дослідника становлять подорожні замітки німецького журналіста українського походження з міста Кельн Юрія Залітача, який відвідав Україну влітку 1990 р. [28]. Автор описує свої враження від портрету С. Бандери на майдані Дзержинського, називає атмосферу у Харкові великодушною, толерантною та українською.

І. Жуковський у своїх спогадах «Моя старая Шатиловка. Записки старожила» описує історію заселення та розбудови району, надає цілком достовірні дані про наявні та колишні назви вулиць, аналізує семантику назв урбанонімів [29].

Про становлення радянської архітектури та розбудову Харкова, його топонімічне оформлення у 1930-х роках, згадує архітектор П. Шпара [30]. Сповнені любові й поетичності короткі спогади молдавського поета Г. Воде про Харків [31].

До особливої, шостої, групи джерел можна віднести художню літературу, де згадується Харків та його топонімічний простір. Цей пласт джерел надзвичайно великий, і може бути предметом окремого дослідження. Ми зупинимося лише на тих творах, у яких геоніми ставали локусами особистісного буття героїв. Л. Лиман у своєму творі «Повість про Харків» описує місто кінця 30-х – початку 40-х років [32]. Дитячий письменник Я. Тайц присвятив два оповідання, де топоніми міста стали ніби героями творів – «Второй Чеботарский» та «Благдаз» [33]. Вулиці Харкова згадуються у поезії В. Маяковського, П. Тичини, Б. Окуджави тощо. У довіднику «Словарь исчезнувших названий» за авторством О. Довженка, вміщено кілька десятків віршів про харківські вулиці та окремі будинки [34, с. 98-131]. Великою популярністю користується книга харківського сатирика С. Ципіна «Харьков в байках и анекдотах», де автор наводить курйозні випадки з життя міста та його мешканців [35]. Зібрали та узагальнили згадки про Харків в художній літературі К. Беляєв і А. Краснящих [36].

До сьомої групи джерел нами були віднесені інтернет-сайти, що спеціалізуються на топоніміці Харкова. Серед них історико-інформаційний ресурс «Вулиці і площі Харкова», портал «История и архитектура Харькова» пропонує розділ з топоніміки, у блозі «Харьковчанин» також міститься інформація про урбаноніми міста [37]. Окремі питання урбанімічного простору міста обговорюються у спільнотах соціальних мереж, наприклад, «Старий Харків», «Харківська топонімічна група» та інші [38].

Висновки. Таким чином, джерельна база дослідження історії формування топонімічного середовища міста Харкова є різноманітною й змістовною. Аналіз опублікованих та неопублікованих джерел з історії топоніміки Харкова дає можливість виділити наступні групи: документальні матеріали (загальнодержавні та органів місцевого самоврядування); списки вулиць міста; карти, плани, схеми; періодичні видання; джерела особового походження; художня література; публікації спеціалізованих інтернет-видань та групи у соціальних мережах. Різноманітні за видами джерела дають можливість здійснити неупереджений аналіз процесу

становлення та генези урбанімічного просту Харкова. Подальшим напрямком дослідження джерельних комплексів топоніміки Харкова можуть стати наступні розвідки в архівах, опрацювання періодичної преси та художньої літератури.

Список літератури: 1. Указ Президиума Верховного Совета СССР об упорядочивании дела присвоения имен государственных и общественных деятелей краям, областям, районам, а также городам и другим населенным пунктам, предприятиям, колхозам, учреждениям и организациям // Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик. – 1957. – № 19. – С. 579-581. 2. Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про порядок присвоєння імен державних і громадських діячів вулицям, площам та іншим частинам населених пунктів Української РСР» // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1968. – № 10. – С. 91. 3. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки // <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html> 4. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки "Про міську, районну в місті Раду народних депутатів Української РСР» // Відомості Верховної ради УРСР. – 1979. – № 52. – С. 37-74 5. Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР» <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1654-10>. 6. Закон України «Про географічні назви» <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2604-15> 7. Закон України «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій» <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4865-17> 8. Закон України «Про засади державної мовної політики» <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17> 9. Закон України «Про місцеве самоврядування» <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97> 10. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19> 11. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення громадського обговорення під час розгляду питань про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності, які за ними закріплені, об'єктам права власності, які належать фізичним особам, імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій» <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=245742784> 12. Держархів Харківської обл., ф. 3, оп. 10, спр. 650. О названии улиц состоящих в г. Харькове – 8 арк.; оп. 10, спр. 200, 27 арк. 13. Держархів Харківської обл., ф. 44, оп. 1, спр. 620, 100 арк., оп. 1, спр. 743а, 6 арк. 14. Матеріали для истории Харьковской городской думы и городского хозяйства Харькова за 25 лет с 1871 по 1896 год. – Х.: Типография губернского правления, 1896. – 264 с. 15. Держархів Харківської обл., ф. Р-845, оп. 3, спр. 2224. Обязательные постановления Харьковского городского совета 1928-1929 гг. – 29 арк. 16. Держархів Харківської обл., ф. Р-3858, оп. 2, спр. 188, Протокол № 13 засідання виконавчого комітету Харківської обласної ради депутатів трудящих 21 квітня 1940 р. – 3 арк. 17. Держархів Харківської обл., ф. Р-3770, оп. 1, спр. 74. Проекты постановления Президиума облплана по докладу горплана – 132 арк. 18. Держархів Харківської обл., ф. Р-2982, оп. 1, спр. 2. Приказы по Харьковской городской управе об организации материально-заготовительной конторы, о плохом санитарном состоянии города, об улицах и районах Харькова (16.01.1941-29.02.1942) – 27 арк. 19. Держархів Харківської обл., ф. 51, оп. 1, спр. 166. Статистические сведения о городе Харькове. Т. 2 – 210 арк. 20. Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 15, спр. 28, Решения ГИК от 25.12.2002 г. – арк. 52-110 21. План города Харькова с прилегающими пригородами и поселками / Сост. в 1916 г. инж. А. М. Гинзбург в сотрудничестве с землемером-траксатором Н. Б. Жавридом. – Х.: тип. Р. О. Радомышльського. – 1 с. слож. в 4 с. 22. Харьковские губернские ведомости. – 1892. – 2 июля; – 1907. – 29 ноября. 23. Южный край. – 1913. – 12 сентября; 1914. – 22 октября. 24. Соціалістична Харківщина – 1984. – червень. 25. Оформлення майдану Дзержинського // Радянський активіст. – 1932. – № 8-9. – С. 15; Обличчя майбутнього Нагірного району // Радянський активіст. – 1932. – № 10. – С. 9. Замість хіба рок житлові велетні // Радянський активіст. – 1933. – № 2. – С. 3; Рoste столиця соціалістичної України // Радянський

активіст. – 1933. – № 10. – С.1; Плян комунального будівництва м. Харкова на другий квартал цього року // Радянський активіст. – 1931. – № 9. – С. 15-16. Товкачівка –«колонія» Гіганту. 6000 студентів не мають своєї їдальні, читальні, майстерень Товкачівка потребує допомоги міськради // Радянський активіст. – 1932. – № 1. – С. 13; Не затримуйте рух // Радянський активіст. – 1932. – № 5. – С. 10; Електричкою за місто // Радянський активіст. – 1932. – № 5. – С. 11-12; Трамвай та річки. Перетворимо річки Харкова на зручні водні шляхи // Радянський активіст. – 1932. – № 8-9. – С. 13. **26. Шевельов Ю.** Харків: подорожні враження і заклик // Березіль. – 1991. – №. 3. – С.159-163. **27. Семененко О. П.** Харків, Харків... / Олександр Семененко. – Харків – Нью-Йорк : Березіль, 1992. – 158 с. **28. Залітач Ю.** Думки після подорожі в Україну // Березіль. – 1991. – №.4. – С. 143-151. **29. Жуковский И. Н.** Моя старая Шатиловка: записки старожила / Игорь Жуковский. – Х.: Мачулин, 2011. – 39 с. **30. Шнара П. Ю.** Записки архітектора // Прапор – 1987. – № 2. – С. 155-157. **31. Воде Г.** Пісня любові // Прапор. – 1987. – № 2. – С. 159-160. **32. Лиман Л.** Повість про Харків // Сучасність. – 1979. – № 9-11. **33. Тайц Я.** Рассказы и повести <http://www.libros.amf/book/read/id/138555/slug/neugasimujj-svet> **34. Довженко Е. Б** Словарь исчезнувших названий / Елена Довженко. – Х. : Майдан, 2010 – Вып. 1 : Харьков: Исторический центр. Нагорная часть. – 2010. – 135 с. **35. Цыпин С. Я.** Харьков в байках и анекдотах / Савелий Цыпин. – Харьков: Фолио, 2001. – 317 с. **36. Харьков** в зеркале мировой литературы. – Авт.-сост.: К.А. Беляев, А.П. Краснящих. - Харьков : Фолио, 2007. – 399 с. **37. Вулиці і площі Харкова** <http://streets-kharkiv.info>; История и архитектура Харькова <http://www.kharkov.ua/culture/2a.html>; Харьковчанин <http://kharkovchanin.kh.ua> **38. Старый Харьков** <https://www.facebook.com/old.kharkov>; Харківська топонімічна група <https://www.facebook.com/groups/704786309633508/>.

Bibliography (transliterated): **1.** Ukaz Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR ob uporyadochivaniі dela prisvoeniya imen gosudarstvennyih i obschestvennyih deyateley krayam, oblastyam, rayonam, a takzhe gorodam i drugim naseleennyim punktam, predpriyatiyam, kolhozam, uchrezhdeniyam i organizatsiyam // Vedomosti Verhovnogo Soveta Soyuzа Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik. – 1957. – 19. 579-581. **2.** Ukaz Prezydiyi Verkhovnoyi Rady Ukrayins'koyi RSR «Pro poryadok prysvoyennya imen derzhavnykh i hromads'kykh diyachiv vulytsyam, ploshcham ta inshym chastynam naselenykh punktiv Ukrayins'koyi RSR» // Vidomosti Verkhovnoyi Rady URSR. – 1968. – 10. 91. **3.** Konstytutsiya (Osnovnyy Zakon) Ukrayinc'koyi Radians'koyi Sotsialistichnoyi Respubliki // <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>. **4.** Zakon Ukrayins'koyi Radians'koyi Sotsialistichnoyi Respubliki "Pro mis'ku, rayonnu v misti Radu narodnykh deputativ Ukrayins'koyi RSR» // Vidomosti Verkhovnoyi rady URSR. – 1979. – 52. 37-74. **5.** Ukaz Prezydiyi Verkhovnoyi Rady Ukrayins'koyi RSR «Pro poryadok vyrishennya pytan' administratyvno-terytorial'noho ustroyu Ukrayins'koyi RSR» <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1654-10>. **6.** Zakon Ukrayiny «Pro heohrafichni nazvy» <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2604-15> **7.** Zakon Ukrayiny «Pro prysvoyennya yurydychnym osobam ta ob"yektam prava vlasnosti imen (psevdonimiv) fizychnykh osib, yuvileynykh ta svyatkovykh dat, nazv i dat istorychnykh podiy" <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4865-17> **8.** Zakon Ukrayiny «Pro zasady derzhavnoyi movnoyi polityky» <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17> **9.** Zakon Ukrayiny «Pro mistseve samovryaduvannya» <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97> **10.** Zakon Ukrayiny «Pro zasudzhennya komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsyst-s'koho) totalitarnykh rezhymiv v Ukrayini ta zaboronu propahandy yikh'n'oyi symboliky» <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19> **11.** Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny «Pro zatverdzhennya Poryadku provedennya hromads'koho obhovorennya pid chas roz'hlyadu pytan' pro prysvoyennya yurydychnym osobam ta ob"yektam prava vlasnosti, yaki za nymy zakripleni, ob"yektam prava vlasnosti, yaki nalezhat' fizychnym osobam, imen (psevdonimiv) fizychnykh osib, yuvileynykh ta svyatkovykh dat, nazv i dat istorychnykh podiy» <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=245742784> **12.** Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f.3, op. 10, spr. 650. O nazvanii ulits sostoyaschih v g.Harkove – 8 ark.; op. 10, spr. 200, 27 ark. **13.** Derzharkhiv Kharkivs'koyi obl., f.44, op. 1, spr. 620, 100 akr., op. 1, spr. 743a, 6 ark. **14.** Materialyi dlya

istorii Harkovskoy gorodskoy dumyi i gorodskogo hozyaystva Harkova za 25 let s 1871 po 1896 god. – Kharkiv: Tipografiya gubernskogo pravleniya, 1896. – 264. **15.** *Derzharkhiv* Kharkivs'koyi obl., f. R-845, op. 3, spr. 2224, Obyazatelnyie postanovleniya Harkovskogo gorodskogo soveta 1928-1929 gg. – 29 ark. **16.** *Derzharkhiv* Kharkivs'koyi obl., f. R-3858, op. 2, spr. 188. Protokol 13 zaidannya vykonavchoho komitetu Kharkivs'koyi oblasnoyi rady deputativ trudyashchykh 21 kvitnya 1940 r. – 3 ark. **17.** *Derzharkhiv* Kharkivs'koyi obl., f. R-3770, op. 1, spr. 74. Proekty postanovleniya Prezidiuma oblplana po dokladu gorplana – 132 ark. **18.** *Derzharkhiv* Kharkivs'koyi obl., f. R-2982, op.1, spr. 2. Prikazyi po Harkovskoy gorodskoy uprave ob organizatsii materialno-zagotovitel'noy kontoryi, o plohom sanitarnom sostoyanii goroda, ob ulitsah i rayonah Harkova (16.01.1941-29.02.1942) – 27 ark. **19.** *Derzharkhiv* Kharkivs'koyi obl., f. 51, op. op. 1, spr. 166. Statisticheskie svedeniya o gorode Harkove. T. – 210 ark. **20.** *Arkhivnyy viddil* Kharkivs'koyi mis'koyi rady, f.1, op. 15, spr. 28. Resheniya GIK ot 25.12.2002 g. – ark. 52-110. **21.** *Plan* goroda Harkova s prilegayuschimi prigorodami i poselkami / Sost. v 1916 g. inzh. A. M. Ginzburg v sotrudnichestve z zemlemerom-traksatorom N. B. Zhavridom. – Kharkiv: tip. R. O. Radomyishlsekogo. – 1 s. slozh. 4. **22.** *Harkovskie* gubernskie vedomosti. – 1892. – 2 iyulya; – 1907. – 29 noyabrya. **23.** *Yuzhnyiy kray.* –1913. – 12 sentyabrya; 1914. – 22 oktyabrya. **24.** *Sotsialistychna* Kharkivshchyna – 1984. –cherven'. **25.** *Oformlennyya* maydanu Dzerzhyns'koho // Radyans'kyy aktyvist. – 1932. – 8-9. 15; *Oblychchya* maybutn'oho Nahirnoho rayonu // Radyans'kyy aktyvist. – 1932. – 10. 9. *Zamist' khiba rok zhytlovi veletni* // Radyans'kyy aktyvist. – 1933. 3; *Roste stolytsya sotsialistychnoyi Ukrayiny* // Radyans'kyy aktyvist. – 1933. – 10. 1; *Plyan komunal'noho budivnytstva m. Kharkova na druhyy kvartal ts'oho roku* // Radyans'kyy aktyvist. – 1931. – 9. – 15-16. *Tovkachivka –«koloniya» Hihantu. 6000 studentiv ne mayut' svoeyi yidal'ni, chytal'ni, maysteren'* *Tovkachivka potrebuye dopomohy mis'krady* // Radyans'kyy aktyvist. – 1932. – 1. 13; *Ne zatrymuyte rukh* // Radyans'kyy aktyvist. – 1932. – 5. 10; *Elektrychkoyu za misto* // Radyans'kyy aktyvist. – 1932. – 5. 11-12; *Tramvay ta richky. Peretvorymo richky Kharkova na zruchni vodni shlyakhy* // Radyans'kyy aktyvist. – 1932. – 8-9. 13. **26.** *Shevel'ov Yu.* Kharkiv: podorozhni vrazhennya i zaklyk // *Berezil'*. – 1991. – . 3. 159-163. **27.** *Semenenko O. P.* Kharkiv, Kharkiv / Oleksandr Semenenko. – Kharkiv – New-York: *Berezil'*, 1992. – 158. **28.** *Zalitch Yu.* Dumky pislya podorozhi v Ukrayinu // *Berezil'*. – 1991. – .4. 143-151. **29.** *Zhukovskiy I. N.* Moya staraya Shatilovka: zapiski starozhila / Igor Zhukovskiy. – Kharkiv: Machulin, 2011. – 39. **30.** *Shpara P. Yu.* Zapysky arkhitekтора // *Prapor* – 1987. – 2. 155-157. **31.** *Vode H.* Pisnya lyubovi // *Prapor*. – 1987. – 2. 159-160. **32.** *Lyman L.* Povist' pro Kharkiv // *Suchasnist'*. – 1979. – 9-11. **33.** *Tayts Ya.* Rasskazi y povesty <http://www.libros.amf/book/read/id/138555/slug/neugasimyj-svet> **34.** *Dovzhenko E. B* Slovar ischeznuvshih nazvaniy / Elena Dovzhenko. – Kharkiv: Maydan, 2010 – Vol. 1. Harkov: Istoricheskiy tsentr. Nagornaya chast. – 2010. – 135. **35.** *Tsyipin S. Ya.* Harkov v baykah i anekdotah / Saveliy Tsyipin. – Kharkiv: Folio, 2001. – 317. **36.** *Harkov v zerkale mirovoy literatury.* – Avt.-sost.: K. A. Belyaev, A.P. Krasnyaschih. - Kharkiv: Folio, 2007. – 399. **37.** *Vulytsi i ploschi Kharkova* <http://streets-kharkiv.info>; *Istoriya i arhitektura Harkova* <http://www.kharkov.ua/culture/2a.html>; *Harkovchanin* <http://kharkovchanin.kh.ua> **38.** *Staryiy Harkov* <https://www.facebook.com/old.kharkov>; *Kharkivs'ka toponimichna hrupa* <https://www.facebook.com/groups/704786309633508/>

Надійшла (received) 12.05.2015

УДК 930.2:81'373.21(477.54)

Джерела до історії формування топонімичного простору Харкова / М. Ю. Тахтаулова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 38 (1147). – С. 104–115. Бібліогр.: 38 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті аналізуються архівні та опубліковані джерела з історії становлення та розвитку топонімичного простору Харкова. Представлені джерела класифіковано та розділено на групи: загальнодержавні законодавчі акти, нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування, карти та плани, списки вулиць, періодичні видання, джерела особового походження, художня література, спеціалізовані інтернет-ресурси.

Ключові слова: історичні джерела, топоніміка Харкова, урбанонім, геонім.

УДК 930.2:81'373.21(477.54)

Источники по истории формирования топонимического пространства Харькова / М. Ю. Тахтаулова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 38 (1147). – С. 104–115. Бібліогр.: 38 назв. – ISSN 2079-0813.

В данной статье анализируются архивные и опубликованные источники по истории становления и развития топонимического пространства Харькова. Предложенные источники классифицированы и поделены на группы: общегосударственные законодательные акты, нормативно-правовые акты органов местного самоуправления, карты и планы, списки улиц, периодические издания, источники личного происхождения, художественная литература, специализированные интернет-ресурсы.

Ключевые слова: исторические источники, топонимика Харькова, урбаноним, геоним.

Historical Sources of the Kharkiv Toponymic Area Formation / Maria Takhtaulova // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2015. – № 38 (1147). – P. 104–115. – Bibliogr.: 38. – ISSN 2079-0813.

The article is devoted to the analysis of published and archival sources of the Kharkiv toponymic area formation history. The sources have been classified and divided into groups such as: legislative acts, local self-government acts, area maps and plans of the city, lists of streets, newspapers and magazines, memoirs, belles-lettres, special web-resources. Different types of sources give an opportunity to do a deep analysis of the Kharkiv toponymic area genesis and transformations. Various kinds of sources for the opportunity to give an unbiased analysis of the process of formation and genesis urbanimichoho simple Kharkov. A further focus of the study of place names Kharkiv source systems may be following the intelligence archives, processing of Press and artistic literatury.

Keywords: historical sources, toponymy of Kharkiv, geonym, toponym.

Г. Г. ЯКОВЕНКО, канд. іст. наук, доцент, ХНПУ імені Г.С. Сковороди, Харків

СТАН ДОМАШНЬОЇ ОСВІТИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається стан розповсюдження домашньої освіти серед дворянства та інших верств населення; участь дворянства та представників інших станів у такого виду педагогічній діяльності; відомості про наявність домашньої освіти у окремих осіб, а також про учителів, що надавали освітні послуги. У статті розглядається професійна підготовка домашніх учителів у середніх навчальних закладах (переважно жіночих); освітньо-організаційна діяльність домашніх учителів по створенню початкових навчальних закладів.

Ключові слова: домашня освіта, домашні учителі, педагогіка, професія, Чернігівщина.

Вступ. Історія домашньої освіти безпосередньо пов'язана з історією дворянства. Саме цей стан був зацікавлений у її поширенні. Діти з дворянських родин потребували домашнього навчання, та саме з дворянства рекрутувалися домашні учителі. Якими були регіональні особливості домашнього навчання та які чинники впливали на стан домашньої освіти? Основною складовою об'єктивної характеристики стану домашньої освіти є поширення домашнього навчання у дворянському середовищі.

Історія домашньої освіти на Чернігівщині не знайшла свого висвітлення в науковій літературі. Для написання статті були використані статистичні, діловодні, мемуарні та особисті джерела. До групи статистичних джерел відносяться календарі та пам'ятна книга по Київському навчальному округу [1-9; 10]. Тут містяться списки учителів та наведено дані про тривалість їх загального трудового стажу. Мемуарні джерела представлені роботами Г. О. Милорадовича про свій рід та рід Кочубеїв, а також спогадами невідомої авторки – П. Л-вої – про родину нащадків Пилипа Васильовича Борзаковського, улюбленця гетьмана Павла Полуботка, за сімейними переказами – його рідного племінника [12; 11; 13]. Групу діловодних джерел склали заяви представників різних станів із проханням про працевлаштування та одержання свідоцтва домашнього учителя. Особисті джерела представлені документами з фонду М. І. Сілакова, поміщика Городнянського повіту, дворянина та почесного мирового судді. Наведені в них факти характеризують освітні стратегії місцевого дворянства. Наприклад, це прохання самого господаря про зарахування його дочки до Московського інституту шляхетних дівчат, а також свідоцтво домашньої учительки, доньки чиновника – Параскевії Паперної. До цієї групи джерел можна віднести також біобібліографічний довідник, опублікований Чернігівським обласним державним архівом, що містить біографічні дані губернаторів та віце-губернаторів Чернігівської губернії [14].

Отже, основою для характеристики стану домашньої освіти на Чернігівщині став комплекс джерел, який надав різнобічну інформацію щодо розвитку цього освітнього напрямку. У наявних джерелах наводяться відомості про найбільш

значущі постаті домашніх учителів – іноземців та відомих своєю попередньою діяльністю вихователів.

Мета статті полягає у висвітленні стану домашньої освіти на Чернігівщині, ступені розповсюдження домашньої освіти серед дворянства та інших верств населення, а також участі дворянства та представників інших станів у такого виду педагогічній діяльності.

Виклад основного матеріалу. На прикладах із біографій відомих представників чернігівського дворянства можна прослідкувати місце домашньої освіти у їх житті. У роботах дослідника Г. О. Милорадовича, присвячених історії цього відомого дворянського роду, наводяться окремі факти про домашнє навчання його представників. Автор підкреслив обов'язковість домашньої освіти у дворянському середовищі. Наприклад, він повідомив, що Г. П. Милорадович народився у Чернігові та походив із багатой та найвідомішої родини, початкову освіту, у відповідності до свого соціального стану, одержав вдома [12, с. 15]. Її рівень був цілком достатній для продовження навчання в Геттінгенському університеті.

Дуже мало збереглося відомостей про домашніх учителів у родинах чернігівських дворян. Про одного учителя, І. Л. Михайловського-Данілевського, повідомив Г. О. Милорадович у своєму родоводі [12, с. 14]. Разом із двоюрідним братом Михайлом Андрійовичем Григорій Петрович зростав під керівництвом свого вихователя [12, с. 15]. До вступу на цю посаду Іван Лук'янович тривалий час опікувався старшим поколінням, їх батьками – Петром та Андрієм Милорадовичами.

Учитель продовжував опікуватися вихованцями в дорослому віці. Він був добре освічений, знав мови, бо супроводжував їх у подорожі за кордон. Кваліфікований вихователь мешкав у сім'ї нарівні із іншими її членами та мав статус вищий за прислугу.

Наступна робота Г. О. Милорадовича присвячена А. В. Кочубею та містить інформацію про одного учителя [11]. Предводитель повітового дворянства Василь Васильович Кочубей потребував гувернера для своїх синів – молодшого, Аркадія, десяти років, та старшого, Олександра (вік невідомий). Сім'я мешкала у селі Ярославці Кролевецького повіту. Двоюрідний брат В. В. Кочубея, Віктор Павлович Кочубей, прислав гувернера із Санкт-Петербурга [11, с. 3]. Це був абат Фроман, представник католицького духовництва. Він мешкав у сім'ї Кочубеїв з 1799 р. до 1802 р. Останнього року Аркадія Васильовича відвезли до Петербурга та помістили у відомий тодішній пансіон абата Ніколя, куди вступив на посаду гувернера і сам Фроман [11, с. 3]. Гувернер виконував свої обов'язки, знаходячись біля вихованця у престижному навчальному закладі. Він продовжував бути наставником цих дітей у старшому віці.

Фромана, як іноземця і носія мови, представника іншого віросповідання, запросили до хлопчика, коли тому виповнилося десять років. Можна припустити, що у дитини була вже на той час початкова освіта.

Є свідчення про наявність домашньої освіти в іншого представника роду Кочубеїв, губерньського секретаря Михайла Миколайовича Кочубея. Він виконував

обов'язки почесного наглядача Борзненського двокласного міського училища [10, с. 40]. У мемуарах про родину Кочубеїв є згадка про одну із нянь, яка була уже старенькою [13, с.24].

Серед осіб такого високого рангу, як чернігівські губернатори та віце-губернатори, домашню освіту мали П. Д. Бекетов та князь А. О. Лівен [14, с. 35, 87]. Обидва високопосадовці спочатку одержали освіту у домі своїх батьків, причому А. О. Лівен у подальшому закінчив Московський університет та зробив блискучу службову кар'єру. Навчався у домі своїх батьків С. П. Голіцин, однокласник М. Ю. Лермонтова [14, с. 53].

У родинях дрібномаєткового дворянства також служили домашні учителі, які перебували у статусі родичів. Наприклад, у родині Луки Андрійовича Борзаковського (с. Некрасове Глухівського повіту) у двох його дітей була молода наставниця, сирота, випускниця Московського Виховного будинку, Марфа Сергіївна [13, с. 2-3]. Вона разом із племінницею господаря, Надією, виховувала двох дітей: навчила їх добре писати, читати, говорити літературною мовою, добре танцювати, займатися ручною працею та господарством [13, с. 3]. Про подальшу долю Марфи Сергіївни відомо, що до самої смерті у 1850 р. вона залишалась у цій родині. Розповідь авторки мемуарів розпочинається з 1814. Діловодні джерела свідчать про масовість розповсюдження домашньої освіти і надають можливість провести історичну реконструкцію щодо стану домашнього навчання. Про поширення та затребуваність праці домашніх учителів серед дворянства свідчить документ, у якому наведено списки учителів, що працювали у Чернігівській губернії.

Міністерство народної освіти від попечителя Київського навчального округу 18 березня 1837 р. повідомило про розсилання 18 екземплярів друкованого списку осіб, які відомі училищному керівництву як ті, що мають право займатися приватним навчанням [15]. Такі ж списки відправлені Чернігівському цивільному губернатору. Документ «Відомість про осіб, що мають право навчати дітей у приватних будинках» (документ складається з трьох частин) має особливу цінність, бо є офіційним списком та містить особисті дані про домашніх учителів, що працювали у місті та в губернії у 1837 – 1838 роках.

У першій частині списку міститься інформація про осіб, які одержали свідоцтво на звання домашнього наставника, учителя та учительки. Домашній наставник лише один – старший учитель Новгород-Сіверської гімназії Матвій Доморадзький [15, арк. 24]. Одержання такого звання свідчить про наявність у нього вищої освіти. Звання домашнього учителя одержали 8 чоловіків та 5 жінок. Серед усіх: дворян – 7, іноземців – 3, представниць сімей нижчих військових чинів та прислуги – 3, міщан – 1. Із наведених даних видно, що в одержанні роботи були зацікавлені переважно чоловіки. Представники дворянського стану разом із чоловіками з бідних верств населення вважали для себе перспективною освітню діяльність.

Друга частина документу містить список із 74 осіб, що мали право на навчання читанню, письму та арифметиці [15, арк. 27 – 27 зв.]. Із усієї кількості учителів чоловіки становили – 58 осіб – 78%, жінки – 16 – 22 %. За соціальним походженням

дворянство складало – 51%, представники інших верств населення – 41%: із військового стану – 3, міщан – 6, однодворців – 2, вільновідпущених – 1, козаків – 4, із купецького та духовного стану – по 1 [15, арк. 24 – 28].

Громадянство і соціальний стан у списках не розрізнялося, зазначалася лише одна належність. У документі об'єднані соціальне та національне походження, лише у однієї особи зазначено – «уродженець Царства Польського» [15, арк. 27 зв.]. Прізвища чоловіків-дворян мають закінчення «ський», що може свідчити про їх неросійське походження, але серед представників нижчих станів зустрічаються російські прізвища. Жінки-дворянки мають прізвища, що вказують на їх іноземне походження. Жінок із російськими прізвищами у списку немає. У списку є іноземці. Їх кількість складала 15 осіб [15, арк. 28].

До видання Положення 1834 р. (відомості про це містяться у третій частині документу) викладацькою діяльністю займалося 18 осіб [15, арк. 28]. Це дуже мало для великого міста, з огляду на те, що тільки записані у списку мали право працювати у приватних будинках. Серед усіх осіб – іноземців – 3, почесних громадян – 2, представників дворянства – 10 [15, арк. 28]. Про чотирьох осіб не вказано ніяких додаткових даних. Жінок у цьому списку немає.

Узагальнивши наявні дані, видно, що усього станом на 1837-1838 роки дозвіл на заняття у приватних будинках мали 106 осіб [15, арк. 24 – 28]. Особи, що не входили до даного списку, не мали права працювати у приватних будинках. Це свідчить про постійну потребу у праці домашніх учителів та обмеженість у пропозиції цієї освітньої послуги. Представники дворянського стану, маючи відповідний рівень освіти та офіційний дозвіл на проведення домашніх занять, склали більшість серед домашніх учителів. Скрутне матеріальне становище дворянства спонукало їх до пошуків додаткового або постійного прибутку, бо більшість з них були власниками дрібних маєтків. Серед домашніх учителів переважали чоловіки дворянського походження.

Про потребу дворян у пошуках роботи свідчать заяви із проханням про надання дозволу про одержання свідоцтва домашнього учителя. Колишній учень 4 класу Чернігівської губернської гімназії дворянин Євсей Пилипович Шидловський у 1837 р. не зміг продовжувати навчання з причини матеріальної неспроможності [16, арк.1]. Він звернувся до дирекції гімназії з проханням надати дозвіл про викладання російської мови та арифметики у приватних будинках. Слід зазначити, що адміністрація не зволікала з наданням документу, бо уся справа з надання дозволу відбувалася у короткий термін – з 22 січня до 4 березня 1838 р. Прискорене вирішення питання свідчить про сприятливе ставлення дирекції гімназії до видання дозволу. Очікування офіційного свідоцтва зайняло б більше часу, а дозвіл дав можливість негайно приступити до роботи.

За цей час Є. П. Шидловський склав іспити з предметів та за умови систематичного звітування про свою діяльність, а також при зміні місця роботи, він розпочав навчати дітей у будинку поміщика Рашевського та інших родин.

Збіднілий дворянин використав домашнє навчання як засіб забезпечення своїх життєвих потреб.

Подібний випадок відбувся із Олексієм Бубликовим, колишнім учителем історичних наук, який працював у Борзненському повітовому училищі більше семи років [17, арк. 1]. Тимчасово перебуваючи без роботи, до вступу на державну службу, він порушив клопотання про одержання офіційного дозволу на право викладання історії та російської мови у приватних будинках. Попит на працю домашнього учителя був досить активним. Учитель Олексій Бубликов навчав дітей місцевого почмейстера та повітового казначея [17, арк. 5]. Постійну роботу домашній учитель знайшов у Сосницькому повіті, у містечку Синявка у родині підпоручика Якова Юнецького [17, арк. 5].

Для дворян заняття домашнім навчанням було звичною діяльністю. Пошукачами дозволу на роботу домашнього учителя були також і міщани. Міщанин м. Мглина Федір Данилович Тупатілов, який був випускником Мглинського повітового училища, виявив бажання виконувати обов'язки приватного домашнього учителя для викладання російської мови, читання, письма, арифметики [18, арк. 1]. Штатний наглядач повітового училища Петро Соколович висловив своє невдоволення такому прагненню, бо вважав, що це буде підривати авторитет навчального закладу. П. Соколович був переконаний, що спосіб життя у колі лакеїв, серед яких виховувався Ф. Д. Тупатілов, не гарантує позитивні якості та поведінку, не може бути запорукою високих моральних якостей [18, арк. 6]. Цей факт свідчить про наявність станових упереджень. Серед дворянства, на думку П. Соколовича, вважалося неприпустимим навчати своїх дітей разом із дітьми податних станів [18, арк. 6]. У повітовому та парафіяльному училищах більша половина учнів була дворянського походження.

Ф. Д. Тупатілову запропонували скласти іспити на звання учителя парафіяльного училища [18, арк. 9]. Походження із нижчого соціального стану створило йому перешкоди на шляху до одержання права бути домашнім учителем. Долю вирішив лист від Чернігівського цивільного губернатора, який посилався на доповідну записку Мглинського городничого із свідченням про зразковий спосіб життя і поведінку [18, арк. 12]. Цей відгук мав вирішальне значення у справі. Із чернігівської гімназії Ф. Д. Тупатілов одержав свідоцтво про право займатися домашнім навчанням [18, арк. 18]. Його прізвище знаходилося серед інших домашніх учителів в у другій частині уже згаданого списку [15, арк. 27 зв.].

У особистому фонді дворянина, почесного мирового судді, поміщика Городнянського повіту, Миколи Івановича Сілакова знаходяться цінні документи, що свідчать про стан домашньої освіти на Чернігівщині. Дівчата із бідних родин чиновників використовували можливість одержати педагогічну освіту. У 1883 р. дочка чиновника Параскевія Паперна витримала іспити у педагогічній раді Городницького двохкласного училища та одержала звання приватної початкової учительки [19, арк. 1].

Микола Іванович Сілаков за недостатністю коштів хотів дати освіту усім своїм дочкам. Станом на 1901-1911 роки дві дочки уже виховувалися у Московському

інституті шляхетних дівчат [20, арк. 2]. М. І. Сілаков порушив клопотання про навчання ще однієї дочки. Документи свідчать, що Сілакова Анна закінчила курс загальних семи класів у Московському Єлизаветинському інституті, одержала атестат, який надавав право мати свідоцтво домашньої наставниці, що свідчить про відмінні успіхи дівчини у навчанні [20, арк. 3].

Поширенню домашньої освіти сприяла діяльність жіночих гімназій. До вступу у ці середні навчальні заклади потрібна була попередня підготовка, наприклад, обов'язкове знання французької та німецької мов. Крім того, жіночі гімназії із додатковим педагогічним класом надавали можливість одержати початкову педагогічну освіту, що надавала право займатись приватним навчанням.

Чернігівська жіноча гімназія (1865), перетворена у 1871 р. у семикласну жіночу гімназію [10, с. 4]. У 1877 р. було відкрито VIII додатковий клас, у якому станом на 1897 р. навчалось 29 вихованок [10, с. 5]. Обов'язки начальниці у 1888 р. виконувала домашня наставниця Марія Іванівна Мау [1, с. 329], учителька французької мови. Із 31 березня 1894 р., маючи стаж 13 років, її змінила на посаді учителька французької мови Варвара Олександрівна Татіщева. Вона закінчила Санкт-Петербурзький Павлівський інститут, до роботи приступила з 1 травня 1881 р. [10, с. 5]. Російську мову і педагогіку викладав Петро Іванович Адвокатов, кандидат богослів'я, випускник Санкт-Петербурзької Духовної академії [10, с.6]. У 1914 р. педагогіку викладала Олександра Семенівна Секалова [9, с.31].

У таблиці 1 наведено список викладачів гімназії з 1888 до 1914 рр. та визначено стаж роботи у цьому навчальному закладі з метою виявлення ступеню плинності кадрів серед домашніх учителів, що працювали у державних установах. Аналізуючи статистичні джерела, стало можливим виявити їх кваліфікаційний рівень «домашня наставниця» або «домашня вчителька». Можна припустити, що усі вони мали ці звання, але у наявних документах такі дані не вказані.

Таблиця 1. Список особового складу Чернігівської жіночої гімназії станом на 1888 – 1914 рр. [1 -9].

Прізвище, ім'я, по-батькові	Кваліф. рівень	Предмет	1888	1890	1891	1892	1894	1896	1911	1914
Муравська В.А. (Адвокатова)	Дом. наст.	Рос.мов	+	+	+	+	+	+	+	-
Проценко К.Ф.	Дом.уч	Ариф.	+	+	+	+	+	-	-	-
Рклицька Ю.І.	Дом.уч	Геогр.	+	+	+	+	+	+	-	-
Краунінг Е.Я.	Дом.уч	Нім.мова	+	+	+	+	+	+	-	-
Профен А.К.	Дом.уч	Нім.мова	+	+	+	+	+	+	-	-
Лавровська К.І.		Ручна пр.	+	+	+	+	+	+	-	-

Галлина М.К.			+	-	-	-	-	-	-	-	-
Данилова С.Т. (Войнович)	-	Виховат.	+	+	+	-	-	-	-	-	-
Паррот А.Ф.	Дом.уч	Виховат.	+	+	+	+	+	+	-	-	-
Грабовська З.Н.	Дом.уч	Виховат.	+	+	+	+	-	-	-	-	-
Улезко М.П.	-	Виховат.	+	+	+	+	+	+	-	-	-
Венгражановська Ю.А.	Дом.уч	Виховат. (підг.кл)	+	+	+	+	+	+	-	-	-
Мау М.І.	Дом. наст.	Фр.м	+	+	+	+	-	-	-	-	-
Вельярд Е.П.	Дом.уч	Фр.м	-	+	+	+	+	+	-	-	-
Стефановська М.М.	Дом.уч	Виховат.	-	+	+	+	+	+	-	-	-
Попова О.І.	Дом.уч	Танці Фр.мова	-	+	+		-	+	+		
Антіпа С.І		Танці					+	+	-	-	
Щербина А.С.	Дом.уч.	Виховат.	-	-	-	-	+	-	-	-	-
Ходот Н.К.	Дом. наст.	Виховат.	-	-	-	-	+	+	-	-	-
Ковалевська В.Л.		Підг. Геогр.	-	-	-	-	-	+	+	+	+
Богушевич К.С.		Виховат.	-	-	-	-	-	+	+	+	+
Татіщева В.О.		Фр.мова	-	-	-	-	-	-	+	+	+
Силич С.В.		Рос.мова	-	-	-	-	-	+	+	+	+
Николаевская Ю.А.		Ариф.	-	-	-	-	-	-	+	+	+
Аушева О.М.		Фр.мова	-	-	-	-	-	+	+	+	+
Шульц О.І		Нім.мова	-	-	-	-	-	-	+	+	+
Плющ К.Л		Нім.мова	-	-	-	-	-	-	+		
Сергеева А.Н.		Ручна пр.	-	-	-	-	-	-	+	+	+
Томашевич Ю.В		танці								+	
Юркевич В.О.		музика								+	
Кронковська Н.Ф.		Геогр.	-	-	-	-	-	-	+	+	+
Герасимова М.Т.		Підг.клас	-	-	-	-	-	+	+	+	+
Іваницька- Василенко М.І.		Підг.клас	-	-	-	-	-	-	+	-	
Ковалевська А.Л.		Виховат.	-	-	-	-	-	-	+	+	+

Таблиця 1. (Продовження) Список особового складу Чернігівської жіночої гімназії станом на 1888 – 1914 рр. [1 -9].

	Прізвище, ім'я, по- батькові	Кваліфік . рівень	Предмет	1888	1890	1891	1892	1894	1896	1911	1914
	Шереметова В.Ю.		Виховат.	-	-	-	-	-	-	+	+
	Ієропес Н.Г.		Виховат.	-	-	-	-	-	-	+	+
	Силич А.В.		Виховат.	-	-	-	-	-	-	+	+
	Тіпякова Т.В.		Виховат.	-	-	-	-	-	-	+	-
	Половинко Є.Д.		Рос.мова	-	-	-	-	-	-	-	+
	Залеська С.І.		Рос.мова	-	-	-	-	-	-	-	+
	Прибитчикова Н.С.		Рос.мова	-	-	-	-	-	-	-	+
	Секалова О.С.		Педагог.	-	-	-	-	-	-	-	+
	Савицька О.А.		Нім.мова	-	-	-	-	-	-	-	+

	Євдокимова О.Р.		Танці	-	-	-	-	-	-	-	+
	Белевич-Станкевич М.М.		Підг. клас	-	-	-	-	-	-	-	+
	Добронизька А.М.		Виховат.	-	-	-	-	-	-	-	+
	Первенцева А.Ф.		Виховат.	-	-	-	-	-	-	-	+

Порівняння даних із таблиці 1 із даними з таблиці 2. Дозволяє перевірити та уточнити особисті дані домашніх учительок. Станом на 1897 р. тут працювало 11 учителів чоловічої статі та 14 жіночої – 8 учительок та 6 виховательок. Із 14 працюючих жінок домашніх наставниць було 2, домашніх учительок – 6. Із 14 працюючих 6 закінчили Чернігівську гімназію.

Таблиця 2. Список особового складу Чернігівської жіночої гімназії станом на 1897 р. [10, с.4-7].

	Прізвище, ім'я, по-батькові	Кваліфікаційний рівень	Предмет викладання	З якого часу працює	Загальний стаж	Працює у гімназії	Стаж роботи у гімназії
1	Адвокатова В.А.	Домашня наставниця	Рос. мова	1878	21	1878	21
2	Венгрженівська І.В.	Домашня учителька	Арифметика	1875	24	1895	4
3	Рклицька Ю.І.	Домашня учителька	Геогр.	1877	22	1877	22
4	Вельярд Е.П.	Домашня учителька	Фр. мова	1866	33	1866	33
5	Краунінг Е.А.	Домашня учителька	Нім. мова	1872	27	1872	27
6	Профен А.К.	Домашня учителька	Нім. мова	1872	27	1877	22

Таблиця 2. (Продовження). Список особового складу Чернігівської жіночої гімназії станом на 1897 р. [10, с.4-7].

	Прізвище, ім'я, по-батькові	Кваліфікаційний рівень	Предмет викладання	З якого часу працює	Загальний стаж	Працює у гімназії	Стаж роботи у гімназії
7	Ковалевська В.Л.	Домашня наставниця	Підготовчий клас	1895	4	1895	4

8	Лавровська К.І.	Немає даних	Ручна праця	1876	23	1876	23
9	Паррот А.Ф.	Домашня учителька	Вихователька	1881	18	1881	18
10	Улезко М.П.	Немає даних	Вихователька	1882	17	1882	17
11	Стефановська М.М.	Домашня учителька	Вихователька	1888	11	1888	11
12	Ковалевська А.Л.	Домашня наставниця	Вихователька	1897	2	1897	2
13	Богусевич К.С.	Домашня учителька	Вихователька	1895	4	1895	4
14	Сахновська С.І.	Немає даних	Учителька танців і гімнастики	1891	8	1891	8

Десять із 14 домашніх учительок мали стаж роботи більше 10 років. Понад 30 років працювала 1 учителька, від 5 до 10 років – 4 особи, від 10 до 20 років – 3 особи, від 20 до 30 років – 6 осіб. Серед 6 виховательок працювали від 2 до 8 років – 3 особи, від 10 – 20 років – 3 особи, тобто плинність кадрів була більшою. У списку 1911 р., складеному за календарем [8, с. 27-28] знаходиться прізвище Адвокатової В. А. (працювала з 1878 р., стаж не менше 33 р.), у списку 1914 р. – бачимо прізвища Стефановської М. М. (з 1888 р., стаж не менше 26 років), Богусевич К. С. (з 1895 р., стаж не менше 19 р.), Ковалевської В. Л. (з 1895 р., стаж не менше 19 років) [9, с. 31-32].

Обидва наведені списки потребують подальшого дослідження.

Потреба в одержанні початкової педагогічної освіти спостерігалася серед учениць гімназій на початку ХХ ст. Чернігівська міська дума підтримала клопотання батьків про відкриття при гімназії Є. Д. Кузнецової VIII педагогічного класу, бо в восьми класах інших гімназій не вистачало місць. У своєму проханні батьки відзначали, що відсутність VIII класу та можливості одержати звання домашньої учительки обмежує перспективи дівчат продовжувати освіту та вступити на педагогічну роботу [21, арк. 2]. Попечитель Київського навчального округу відмовив у проханні, аргументуючи відсутністю можливості надати практичну підготовку [21, арк. 5].

Таким чином, зі створенням та поширенням жіночих гімназій відбувалася поступова фемінізація домашньої освіти. Дівчата одержали доступ до середньої освіти, а також початкової педагогічної, що було запорукою надання права працювати з дітьми.

Освітньо-організаторська діяльність домашніх учителів Чернігівщини відзначалася активністю. У м. Стародубі діяло приватне жіноче училище 2-го

розряду (1897 р.) Катерини Степанівни Грасевич. Домашня наставниця і учителька французької мови К. С. Грасевич закінчила Московський Катерининський інститут. У училищі навчалося 43 дівчинки. Її родичка, домашня учителька Марія Миколаївна Грасевич, викладала арифметику, німецьку мову та співи [10, с. 161]. Ще одне приватне училище 2-го розряду (з 1871 р.) утримувала у своєму будинку домашня учителька Олександра Кирилівна Ольденборієр зі своєю сестрою Анастасією Кирилівною Ольденборієр [10, с. 162].

Жіночі приватні училища у м. Суражі були представлені такими навчальними закладами: приватне жіноче училище 2-го розряду (з 1879 р.) утримувала домашня учителька О. Ф. Рубцова. Вона навчала 26 дівчаток разом із домашньою учителькою О. М. Єнько-Даровською [10, с. 192]. Приватне училище 2-го розряду для дітей обох статей (1893 р.) утримувала домашня учителька М. Ф. Радобильська-Губаревич. Із сестрою, Софією Францівною, також домашньою учителькою, вони навчали 6 хлопчиків і 19 дівчаток [10, с. 192].

Приватне жіноче училище 3-го розряду у посаді Клинцях утримувала домашня учителька Варвара Євдокимівна Рухлядко з 1886 р. навчалося 12 дівчаток [10, с. 199].

Висновки. Отримані результати дослідження свідчать про участь дворянства у поширенні освіти, що була обумовлена потребою цього стану у поліпшенні свого матеріального становища. Домашня освіта була невід'ємною частиною освітньої підготовки дворянства для вступу до навчальних закладів. Збіднілі дворяни самі виступали у ролі вчителів. У першій половині ХІХ ст. більшість серед домашніх учителів складали чоловіки, у другій половині ХІХ ст. цією справою стало активно займатися жіноцтво, виявляючи ініціативу у створенні приватних початкових шкіл. Початкова педагогічна освіта дозволяла жінкам обіймати посаду учительки у гімназії. Плинність кадрів серед жінок-учителів була низькою, у більшості був тривалий стаж роботи.

Список літератури. 1. *Календарь Черниговской губернии на 1888 г.* К. В. Корвин-Пиотровский. Чернигов. – Тип. Губернского правления, 1887. – 336 с.; 2. *Календарь Черниговской губернии на 1890 г.* Издание Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов. – Тип. Губернского правления, 1889. – 269 с., IV; 3. *Календарь Черниговской губернии на 1891 г.* Издание черниговского губернского статистического комитета. Чернигов. – Тип. Губернского правления, 1890. – 317 с. V; 4. *Календарь Черниговской губернии на 1892 г.* Издание черниговского губернского статистического комитета. Чернигов. – Тип. Губернского правления, 1891. – 361 с. V; 5. *Календарь Черниговской губернии на 1893 г.* Издание черниговского губернского статистического комитета. Чернигов. – Тип. Губернского правления, 1892. – 338 с. VIII; 6. *Календарь Черниговской губернии на 1894 г.* Издание черниговского губернского статистического комитета. Чернигов. – Тип. Губернского правления, 1893. – 423 с. VIII; 7. *Календарь Черниговской губернии на 1896 г.* Издание черниговского губернского статистического комитета. Чернигов. – Тип. Губернского правления, 1895. – 536 с.; 8. *Календарь Черниговской губернии на 1911 г.* Издание черниговского губернского статистического комитета. Чернигов. – Тип. Губернского правления, 1910. – 376 с.; 9. *Календарь Черниговской губернии на 1914 г.* Издание черниговского

губернского статистического комитета. Чернигов. – Тип. Губернского правления, 1913. – 454 с.; **10.** *Киевсий учебный округ. Памятная книга Киевского учебного округа на 1899 г.* К.: Типо-литография Товарищества Н. Н. Кушнарев и К, 1899. – 210 с.; **11.** *Милорадович Г. А.* Аркадий Васильевич Кочубей. Некролог / Г. А. Милорадович. – СПб, типография В. С. Балашева, 1878. – 8 с.; **12.** *Милорадович Г. А.* Биографические очерки замечательных Милорадовичей / Г. А. Милорадович. – Чернигов, Б.и, 1857. – 32 с.; **13.** *Очерк из жизни старосветских помещиков. П. Л-вой.* Оттиск из журнала «Киевская старина». К.: Типография Имп. ун-та Св. Владимира. 1904. – 38 с.; **14.** *Черниговские губернаторы и вице-губернаторы.* Биобиблиографический справочник / Сост. Морозова А. В., Полетун Н. М., предисл., прилож. Морозова А. В. – Чернигов: РИК «Деснянська правда». – 2006. – 200 с.; **15.** *Держархів Чернігівської області.* – Ф.229. – Оп.1. – Од.зб.105. – 150 арк.; **16.** *Держархів Чернігівської області.* – Ф.229. – Оп.1. – Од.зб. 107. – 5 арк.; **17.** *Держархів Чернігівської області .* –Ф.229. –Оп.1. –Од.зб.90 – 5 арк.; **18.** *Держархів Чернігівської області.* – Ф.229. – Оп.1. – Од.зб.100 – 20 арк.; **19.** *Держархів Чернігівської області* – Ф.988. – Оп.1. – Од. зб.21.–31 арк.; **20.** *Держархів Чернігівської області.* – Ф.988. – Оп.1 – Од.зб.25. –10 арк.; **21.** *Держархів Чернігівської області.* – Ф.145. – Оп.1. – Од.зб.547.– 5 арк.

Bibliography (transliterated): **1.** *Kalendar Chernigovskoy gubernii na 1888 g.* K. V. Korvin-Piotrovskiy. Chernigov: Tip. Gubernskogo pravleniya, 1887. Print. **2.** *Kalendar Chernigovskoy gubernii na 1890 g.* Izдание Chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Chernigov: Tip. Gubernskogo pravleniya, 1889. Print. **3.** *Kalendar Chernigovskoy gubernii na 1891 g.* Izдание chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Chernigov: Tip. Gubernskogo pravleniya, 1890. Print. **4.** *Kalendar Chernigovskoy gubernii na 1892 g.* Izдание chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Chernigov: Tip. Gubernskogo pravleniya, 1891. Print. **5.** *Kalendar Chernigovskoy gubernii na 1893 g.* Izдание chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Chernigov: Tip. Gubernskogo pravleniya, 1892. Print. **6.** *Kalendar Chernigovskoy gubernii na 1894 g.* Izдание chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Chernigov: Tip. Gubernskogo pravleniya, 1893. Print. **7.** *Kalendar Chernigovskoy gubernii na 1896 g.* Izдание chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Chernigov: Tip. Gubernskogo pravleniya, 1895. Print. **8.** *Kalendar Chernigovskoy gubernii na 1911 g.* Izдание chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Chernigov: Tip. Gubernskogo pravleniya, 1910. Print. **9.** *Kalendar Chernigovskoy gubernii na 1914 g.* Izдание chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. Chernigov: Tip. Gubernskogo pravleniya, 1913. Print. **10.** *Kievsiy uchebnyiy okrug. Pamyatnaya kniga Kievskogo uchebnogo okruga na 1899 g.* Kyiv: Tipo-litografiya Tovarischestva N. N. Kushnarev i K, 1899. Print. **11.** *Miloradovich G. A. Arkadiy Vasilevich Kochubey. Nekrolog.* Sankt Pterburg: tipografiya V.S. Balasheva, 1878. Print. **12.** *Miloradovich G. A. Biograficheskie ocherki zamechatelnyih Miloradovichey.* Chernigov: B.i, 1857. Print. **13.** *Ocherk iz zhizni starosvetskih pomeschikov. P. L-voy.* Ottisk iz zhurnala «Kievskaya starina». Kyiv: Tipografiya Imp. un-ta Sv. Vladimira. 1904. Print. **14.** *Chernigovskie gubernatoryi i vitse-gubernatoryi.* Biobibliograficheskiy spravochnik. Sost. Morozova A. V., Poletun N. M., predisl., prilozh. Morozova A. V. Chernigov: RIK «Desnyanska pravda». 2006. Print. **15.** *DerzharhIv ChernIglvskoYi oblastI.* F.229. Op.1. Od.zb.105. 150 ark. **16.** *DerzharhIv ChernIglvskoYi oblastI.* F.229. Op.1. Od.zb. 107. 5 ark. **17.** *DerzharhIv ChernIglvskoYi oblastI .* F.229. Op.1. Od.zb.90. 5 ark. **18.** *DerzharhIv ChernIglvskoYi oblastI.* F.229. Op.1. Od.zb.100. 20 ark. **19.** *DerzharhIv ChernIglvskoYi oblastI.* F.988. Op.1. Od. zb.21. 31 ark. **20.** *DerzharhIv ChernIglvskoYi oblastI.* F.988. Op.1 Od.zb.25. 10 ark. **21.** *DerzharhIv ChernIglvskoYi oblastI.* F.145. Op.1. Od.zb.547. 5 ark.

Надійшла (received) 05.06.2015

УДК 37.018.1(477.51) «18/19»

Стан домашньої освіти на Чернігівщині у ХІХ - на початку ХХ ст. / Г. Г. Яковенко //
Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. - № 38 (1147). – С. 116-128. Бібліогр.: 21 назва. ISSN 2079-0813.

У статті розглядається стан розповсюдження домашньої освіти серед дворянства та інших верств населення; участь дворянства та представників інших станів у такого виду педагогічній діяльності; відомості про наявність домашньої освіти у окремих осіб, а також про учителів, що надавали освітні послуги. У статті розглядається професійна підготовка домашніх учителів у середніх навчальних закладах (переважно жіночих); освітньо-організаційна діяльність домашніх учителів по створенню початкових навчальних закладів.

Ключові слова: домашня освіта, домашні учителі, педагогіка, професія, Чернігівщина.

УДК 37.018.1(477.51) «18/19»

Состояние домашнего образования на Черниговщине в ХІХ - начале ХХ вв. /
Г. Г. Яковенко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. - № 38 (1147). – С. 116-128. Бібліогр.: 21 назва. ISSN 2079-0813.

В статті розглядається ступінь розповсюдження домашнього освіти серед дворянства і інших прошарків населення; участь дворянства і представників інших станів в такій педагогічній діяльності; свідчення про наявність домашнього освіти у окремих осіб, а також про вчителів, які надавали освітні послуги. В статті розглядається професійна підготовка домашніх вчителів в середніх навчальних закладах (переважно жіночих); освітньо-організаційна діяльність домашніх вчителів з метою створення початкових навчальних закладів.

Ключові слова: домашнє освітє, домашні вчителі, педагогіка, професія, Чернігівщина.

The state of home education in Chernigiv region in the end of XIX-th – the beginning XX-th centuries / G. G. Yakovleva // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 38 (1147). – P. 116-128. – Bibliogr.: 21. – ISSN 2079-0813.

The article covers the establishment and development process of the a degree of distribution of home education among the nobility and other layers of population; a participation of the nobility and representatives of other states in such kind of pedagogical practice. The information about the presence of home education fat home individuals have, and also about teachers that rendered provided educational services. Professional preparation of home teachers is in secondary educational establishments (mainly woman); Educationally-organizational activity of home teachers on creation of primary educational establishments. Home education is an integral part of the educational training of the nobility for admission to educational institutions. Impoverished nobles themselves acted as teachers.

Key words: home education, the teachers, pedagogic, profession, Chernihiv region.

УДК (477) «19/20»

ХАРЧЕНКО А. В., канд. іст. наук, доцент, НТУ «ХПІ»

«ТОРГОВІ ВІЙНИ» В ЄВРЕЙСЬКІЙ ГРОМАДІ ХАРКОВА НАПРИКІНЦІ XIX СТОЛІТТЯ

У статті автор досліджує історію відносин в середовищі єврейської громади Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст. Формування громади відбувалося на тлі модернізації її традиційних інститутів. Центральна і місцева влада проводила дискримінаційну політику щодо єврейського населення. Вивчення взаємодії влади на різних рівнях дозволяє говорити про поєднання імперської та ліберальної моделі в підході до єврейської громади. Відносини в середовищі громади могли бути сповнені конфліктності, яка ставала підставою для взаємних звинувачень і пошуку підтримки влади.

Ключові слова: акультурація, єврейське населення, модернізація, селективна інтеграція, Харків.

Вступ. Довге ХІХ ст. – в Європі було періодом, домінуючою тенденцією якого називають модернізацію (під якою розуміємо перехід від традиційного суспільства до нової економіки, яка базується на промисловості, секулярними установками та високою диференціацією соціальної структури, хоча є чимало нюансів – колись просто перехід аграрного в індустріальне, ще – рост мобільності та розповсюдження освіти – це розуміння дихотомічне – з протиставленням, а не історичне – з поясненням процесу – Блек – *The dynamics of modernization* 1975, Лернер, Леві – *Modernization and the structure of society*), розглядаючи цей процес як час безпрецедентних трансформацій у соціальному, економічному, політичному, інтелектуальному житті. В класичній роботі – «Вихід з гетто» Я. Кац зауважував, що саме єврейська спільнота найбільше відчула ці перетворення. Близкість єврейства Східної Європи до західного єврейства в цьому плані обумовлювала невідворотність усвідомлення важливості таких змін.

Відносно досліджуваного періоду в житті єврейського населення Російської імперії, дослідники іноді використовують такі його характеристики, як цілісність та унікальність [15, с. 12]. Деякі автори (Полищук «Євреї Одесси и Новороссии», Н. Мейер – по Києву) відзначають так само потужний вплив модернізаційних процесів. Хоча доводиться згадати і тезу про псевдомодернізацію (Т. Піірайнен) або контрмодернізацію (А. Турен), як характеризували ці процеси у випадку Російської імперії автори класичного періоду відповідної теорії.

Все ж таки в умовах урбанізації (складова модернізації – де головне зростання самосвідомості містянина) можна простежити еволюцію форм соціальної організації – трансформування традиційних інститутів єврейської громади, зростання ролі секулярних інститутів, укріплення позицій інтелігенції (знову таки підтвердженням є праці по єврейським громадам міст Новоросії). Це відбувалось в тому числі і завдяки міграціям, переселенці не лише адаптувались до усталеного життя громади, але й привносили нові ідеї та установки. «Смуга осілості» ж у пореформений період, як вказує А. Міллер, ставала все більш прозорою для окремих категорій населення [9, с. 418].

Метою даної розвідки є дослідження єврейської громади Харкова в умовах модернізації на стику століть. Також ми простежили співвідношення між політикою, що декларувалась центром по відношенню до євреїв (досліджуваний період – час погромів та репресивних мір з боку уряду Александра III та Ніколая II) та її втіленням у життєвих реаліях губернського міста. Через локальний конфлікт всередині єврейської громади ми спробували з'ясувати ступінь модернізації соціальних інститутів, в тому числі – межу довіри до її лідерів та можливість останніх впливати на зміни, що відбувались.

Виклад основного матеріалу. Відзначимо, що єврейська громада Харкова сформувалась фактично у ХІХ ст. (хоча маємо згадки про перебування євреїв у місті з моменту його заснування та джерельні свідчення про те саме з 1780-х рр.), наприкінці якого місто було великим культурним і торгівельно-промисловим центром потужного регіону. Незважаючи на те, що Харків (єдина з так званих

«українських губерній») знаходився поза «Смугою осілості», єврейська громада у пореформений період стала постійною складовою місцевого населення, маючи тенденцію до кількісного зростання. З 1859 р. право постійного мешкання у Харкові було надано купцям першої гільдії. Пізніше цей дозвіл було поширено на ремісників, лікарів, випускників вищих навчальних закладів, військових і ще деякі соціальні групи. У 1879 р. в Харкові було зареєстровано 5194 постійно мешкаючих єврея, а під час перепису 1897 р. ця цифра зросла до 9848 осіб, що становило близько 6 % від населення міста.

Для розуміння того, як саме формувалась єврейська громада Харкова інтерес представляє теорія селективної інтеграції, автором якої є американський історик Б. Натанс [13]. Б. Натанс відкидає тезу про імперію, що постійно намагається піддати асиміляції своїх євреїв. Використовуючи термін – «селективна інтеграція», який він протиставляє процесу єврейської емансипації, дослідник демонструє «вживання» різних соціальних прошарків єврейського населення в імперське суспільство за межами «Смуги осілості». Натанс вважає, що переселенню у місто кваліфікованих євреїв сприяла низка обставин, а Петербург таким чином надавав приклад іншим регіонам імперії. Ця теорія суперечить традиційному уявленню про умови існування єврейської громади в Російській імперії досліджуваного періоду.

Єврейська громада Харкова безумовно відчувала вплив оточення і дедалі більше, що відбивалось зокрема у зростанні кількості російськомовних євреїв. Така ситуація отримала назву «акультурації» (процес що не зводиться до втрати власної ідентичності). В сучасних дослідженнях цей термін деякою мірою виступає заміною «асиміляції» з її однозначно негативною конотацією. Теза щодо акультурації є ще одним з постулатів теорії Б. Натанса і знов таки, начебто слугує підтвердженням теорії селективної інтеграції – єврейське населення міста постійно зростає за рахунок представників окремих категорій (купців, ремісників тощо) і підпадає під акультураційні впливи суспільного оточення.

Однак питання – якою мірою визначенню кваліфікованих, «корисних» категорій відповідають ті соціальні групи євреїв, що були найчисельнішими серед тих, хто поповнював харківське населення. А також, чи дійсно вони відповідають уявленню щодо певної селективності таких груп, про яку повідомляє Б. Натанс. Дійсно, серед євреїв Харкова були лікарі та юристи, військові та студенти, заможні купці – власники гуртових складів, ломбардів, банків та заводів. Та в першу чергу, єврейське населення Харкова – це кравці та швачки, торговці-лахмітники, робітники поліграфії та металообробки, що працювали на дрібних підприємствах і в маленьких майстернях [14]. Таке масове проникнення єврейського населення до не надто престижних сфер економіки вочевидь вступає у протиріччя з тезою Натанса щодо «елегантної» селективності Петербургу, як імперського взірця.

Єврейська громада перманентно виступала підставою для хвилювання з боку місцевої політичної та господарчої еліти. Незважаючи на постійну присутність євреїв у Харкові та їх питому вагу в економічному житті міста, місцева влада з великою підозрою ставилась до присутності іудеїв. Користуючись постановами, які

забороняли постійне проживання в місті особам іудейського сповідання, місцеві чиновники дозволяли собі утиски за найрізноманітнішими приводами [4, арк. 30].

Так, порушуючи сімейне законодавство влада, намгалась утискати права осіб, які не мали дозволу на мешкання у Харкові. У 1866 р. П. Файнштедт скаржилась на те, що не може отримати права на торгівлю, хоча її чоловік працює в цій сфері на законних підставах. Іноді причиною проблем ставала і релігійна приналежність. Приклад – відмова у оформленні торгових документів селянину Тамбовської губернії А. Азаровському, підставою для чого була приналежність цього пана до «юдейської секти».

У 1883 р. харківський громадський діяч, колишній міський голова Є. Гордієнко із занепокоєнням відзначав: «торгівля та інші промисли переходять до рук прибулого населення, з наших ринків витискуються наші міщани, замість них євреї займаються дрібною торгівлею, близький день, коли вся торгівля у Харкові стане єврейською» [1, с. 116].

У випадку євреїв які обрали своїм заняттям торгівлю, крім пильної уваги з боку влади, неприємності підстерігали і через конкуренцію з православними колегами у комерційній сфері. Так у 1900 р. підприємець І. Коклюшкін скаржився на пристава Рожицького, який начебто дозволяв євреям торгувати на харківських ярмарках. Засоби цієї конкуренції не завжди залишались у економічній площині. Крім того, економічні конфлікти всередині громади також іноді вирішувались за допомогою позаекономічних методів.

Проведене дослідження приводить нас до наступних висновків. По-перше – за досліджуваний період, права єврейської громади Харкова здавалось би постійно знаходилися в підвішеному стані. У цьому випадку, слова Дж. Клієра про те, що: «у законодавця підхід до євреїв як до особливої групи населення, якій усе заборонено, що не дозволено» цілком виправдовують себе [11, с. 21]. Чинне законодавство та політика імперського центру дозволяла державним інститутам, за будь-якого приводу (будь то примха окремого чиновника або антисемітський донос жителя міста), використовувати свої повноваження проти єврейського населення. Не останню роль тут грали і економічні інтереси групи, що мала фактичну монополію на харківське самоврядування – місцевого купецтва.

По-друге – попередні висновки нерідко вступали в протиріччя з життєвими реаліями. З цього боку, постійно зростаюча чисельність єврейської громади Харкова, в тому числі за рахунок кваліфікованих соціальних груп єврейського населення мала місце, що цілком узгоджується з теорією Натанса. Не суперечить їй і прогресуюча акультурація (як ми зазначали вище, в першу чергу за рахунок зростаючого вживання російської мови) єврейського населення в ситуації «зустрічі культур».

Тим не менш, очевидно, що термін «селективна інтеграція» навряд чи може характеризувати структуру зростаючого єврейського населення міста. Скоріше динамічне зростання міста, що модернізувалось, обіцяло широкий вибір сфер зайнятості і залучало населення регіонів які перебували в економічній стагнації. Такий висновок підтверджується навіть поверховим аналізом тих галузей міської

економіки, які в першу чергу зростали за рахунок мігруючого населення, в тому числі єврейського. Представники більш високопоставлених кіл імперської бюрократії – губернського рангу намагалися вирішувати юридичні казуси, що виникали за цих обставин за допомогою компромісів. Вони не поспішали застосовувати силу у таких випадках, демонструючи рішучість хіба що на папері. Ймовірно, зважуючи всі плюси і мінуси реального втручання в таку справу, чиновники вважали за краще закрити очі на існуючі порушення чинного законодавства, перспективі витрати державних коштів і наданням такої справи публічного розголосу. До того ж очевидною залишалася економічна ефективність присутності єврейської громади в господарському житті міста.

Приклад – епізод у вигляді довготривалого судового процесу (радше – низки процесів – які відбулись протягом 1900-1902 рр.), приводом до якого/яких стала скарга міщанина Іллі Рабиновича щодо пережоджання йому у торгівлі м'ясом, з боку харківського казенного рабина та господарських правлінь молитовних будинків. Перипетії процесу відкривають завісу над єврейською громадою, якої, згідно офіційних заяв влади, у Харкові не існувало. У справу було втягнуто впливових представників єврейської спільноти міста міста.

Отже, у 1900 р. міщанин Ілля Соломонович Рабинович, який мешкав за адресою вул. Вознесенська № 1, у будинку який належав міщанину Глаголеву, звернувся до його високоповажності харківського губернатора (всього буде подано три таких прохання – 16 червня, 26 та 28 липня 1900 р.). Міщанин стверджував, що у місті коло осіб уклали змову про недопущення інших до м'ясної торгівлі. Начебто, за право участі у ній, необхідно було внести певну суму грошей за забій худоби (від 1,5 руб. до 30 коп.). Подібним чином за рік збиралось до 30 тис. руб. Головними змовниками були названі: харківський 1-ої гільдії купець Пейса Бурас, який мешкав у власному будинку на пл. Скобелевській, Беккер Герман – який мешкав у власному будинку в Торговому провулку, Давид Кабак, який мешкав на вул. Миколаївській. Рабинович стверджував, що «між євреями які торгують є навіть особи без права проживання у Харкові». Крім того, Рабинович вказував на порушення циркуляру Правительствуючого Сенату, від 2 грудня 1899 р. яким роз'яснювалось, що «м'ясна майстерність не може бути визнана ремеслом, яке б давало право проживання поза Смугою осілості». Скарга була підкріплена ще декількома проханнями від інших осіб.

Справа про змову торговців-м'ясників була передана харківському поліцеймейстеру. До останнього Рабинович продовжував надсилати скарги. Так, звинуватив різників на бойні, які відмовились забити для нього теля «за єврейським способом», через те що він не мав спеціального дозволу від рабина. За його ж свідченнями, право на м'ясну торгівлю у Харкові було обмежено 17 різниками. Серед них назвав: Арона Когана, Хаїма Луховицького, Симона Гінзбурга.

В проханні від 28 червня 1900 р. Рабинович звинувачував казенного рабина Сахніна. Ці скарги підтримали ще двоє харківських міщан – Симон Рабинович та Кельман. Через неписьменність цих панів підпис за них довелось ставити самому Іллі

Рабиновичу. До справи була підшита і скарга охтирського міщанина Давида Бронштейна. Той звинуватив різників у відмові різати скот, призначений для продажу, через те, що «Бурас їм цього не наказував». Перевірити ці твердження було доручено представнику міської Думи – проф. Остапенку, який відповідав за міські бійні. Інспекція бійні довела, що м'ясики на ринку відмовлялись забивати худобу позивачів навіть за присутності посадової соби.

Наступним кроком стали дізнання обвинувачених осіб. В результаті Компанієць, Бурас і Сахнін повідомили, що «дозвіл рабина на різку птиці, забій худоби та продаж м'яса заснован на релігійних підставах і моральності осіб які займаються цим промислом».

Раптово, 4 листопада 1900 р. Рабинович звернувся до поліцмейстера з проханням, «всі справи які перебувають у провадженні з приводу моїх скарг припинити». Начебто він переконався, що всі чутки і розповіді про існування нелегального продажу кошерного м'яса є вигадками і з правдою нічого спільного не мають. Однак подальші свідчення Рабиновича старшому чиновнику з ообливих доручень Гулаку-Артемівському свідчили, що попередня відмова була витребувана у міщанина під тиском члена господарчого правління 2-ої харківської молельні, купця 1-ї гільдії Пейсаха Бураса.

20 березня 1901 р. Харківський губернатор доручив справу молодшому сверхштатному чиновнику з особливих доручень – титулярному раднику Єфимовичу. Останній незабаром представив на ім'я губернатора рапорт , з наступними основними положеннями: 1. в Харкові існує незаконний збір з євреїв торговців м'ясом; 2. збір встановлено за спільною згодою 2-х десятків торговців з представниками єврейського населення; 3. цей збір приховується, а його сума складає від 12 до 30 тис. руб.

За свідченнями причетних до справи осіб, «збір існує так довго, що ніхто не пам'ятає коли його не було». Збирає його міщанин з Вітебську Шлема Гурович. Приймає гроші Бурас, який за свідченнями Сахніна, неодноразово намагався позбутись цієї місії, внаслідок «сварок та пліток». Сахнін при цьому повідомив, що у Харкові останнім часом було відкрито чимало незаконних приватних єврейських молелень. Збір не було впорядковано і за свідченнями Бураса вся звітність записувалася на окремих папірцях. При цьому єврейській громаді Бурас щорічно звітував. Так, за останній рік з зібраних грошей було витрачено 11800 руб.: 1,8 на духовного рабина, 1,2 казенному рабину, останньому на канцелярські приналежності 100, пенсія вдові духовного рабина Арлазорова – 600, на училище талмуд-тора – 1,2. Залишок коштів – 3237 руб.

24 листопада губернатор писав до МВС. Дізнання встановило: в Харкові вже 40 років існує збір за забій худоби. Збір здійснює спеціальна людина на жалуванні у 40 руб. Всі кошти передаються члену єврейського господарчого правління, звітності і контролю за збором не існує. Кожен різник для справи повинен отримати дозвіл від духовного рабина. Крім того, від нього вимагаються додаткові послуги. Так, один різник був змушений взяти у прикажчики старезного і через хворобу непридатного до праці чоловіка, однак з репутацією правовірного єврея.

Будь які спроби відкрити нову торгівлю зустрічають чималі перешкоди. Аж до того, що рабини у обох офіційних молитовних будинках закликали не брати у

певних торговців м'яса, як «трефне». Сума збору невизначена, але скоріше за все становить 30 тис. руб., так як є заява «одного єврея», який обіцяв без роздумів викласти 20 тис. руб., якщо коробковий збір здавали б на відкуп (безумовно «вбивчй» свідок). При цьому – оголошені витрати у 12 тис. руб. змушують припускати, що є і додаткові приховані витрати, можливо – на утримання благодійного товариства, лікарні для бідних, та інших установ, прохання про відкриття яких було раніше відхилено. Наприкінці свого рапорту губернатор неочікувано пропонує свій варіант вирішення проблеми, так би мовити для «виведення коштів з тіні», узаконити цей збір.

17 січня 1902 р. надійшла відповідь від Товариша міністра МВС сенатора Дурново: єврейської громади як юридичної особи у Харкові не існує, будь-які перешкоджання торгівлі м'ясом усунути, рабину та іншим причетним особам запропонувати не втручатись у торгівлю.

Загальний **висновок** – на рубежі XIX – XX ст. простежуємо існування «прихованої» громади у Харкові (відштовхуючись від її офіційного заперечення) наявність важливих її інститутів, «знайдення» яких не надто дивує представників влади, можливо окрім очільників МВС, які змушені нагадувати своїм провінційним колегам про «очевидні речі»), економічне життя цієї громади розвивалось у сплетінні власних традицій та підприємницької культури оточуючої православної більшості. Поведінка місцевої влади є доволі цікавою – вона вочевидь не намагається перетворити боротьбу з єврейськими нелегалами на кампанію і рішення єю пропонувані є скоріше пошуком компромісу ніж конфронтацією (хоча бувало різне).

Однак наскільки авторитетними і ефективними залишались ці «традиційні інститути»? Ми бачимо, що лідери громади (які предствляли духовну та економічну сфери) беззастережно зазнають нападів з боку представників соціально нижчих в очах суспільства прошарків. Впоратись з ситуацією вони колективно намагаються, але чи дієво це виходить? Вочевидь, під час цієї атаки не йдеться про етнічну солідарність та ідеалістичний мотив підтримки «своїх» (скарга не лише подається до органів влади, міщанин ще й «закладає» своїх одновірців, які начебто «нелегально» перебувають у місті). В цьому плані скоріше простежується соціальна (корпоративна, цехова?) солідарність (проти верхівки громади виступали міщани, в тому числі з повітових міст, які сперечаються – хто ж стане до торгівлі м'ясом) та доволі жорстка конкурентна боротьба (ті хто вже «в грі» – наприклад, різники з ринку, зовсім не збирались «здавати» своїх лідерів, не боючись позиціонувати себе навіть перед представниками влади). Вочевидь, «традиційні» авторитети втратили. На чию користь? Дослідження інших регіонів наполягають на посиленні ролі інтелігенції (скоріше для попередніх десятиліть) та політичної складової (сіоністи, автономісти та ін.). Безумовно обидва чинники присутні у харківському полі, однак більш ґрунтовне дослідження цієї сфери знаходиться поза межами нашої доповіді.

Питанням залишається існування окремої підприємницької культури єврейської громади, її етнічної солідарності (присутність якої нерідко ставилась на вид як

нібито злочинна), її взаємодії з місцевою владою і підприємцями інших етноконфесійних груп.

Список літератури: 1. Антонов А. Л., Маслійчук В. Л., Парамонов А. Ф. История Харьковского городского самоуправления 1654–1917 / А. Л. Антонов, В. Л. Маслійчук, А. Ф. Парамонов – Харьков, 2004. – 192 с. 2. Барталь И. От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772-1881 / И. Барталь, 2007. – 264 с. 3. *Евреи в современном мире: антология документов.* – М., 2003. – 799 с. 4. *Западные окраины Российской империи.* – М., 2006. – 606 с. 5. Иванова Н. А., Желтова В. П. Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX вв. / Н. А. Иванова, В. П. Желтова – М., 2004. – 572 с. 6. Клиер Дж. Россия собирает своих евреев / Дж. Клиер – М., 2000. – 190 с. 7. Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур / В. Л. Маслійчук – Харків, 2007. – 400 с. 8. Натанс Б. За чертой: Евреи встречаются с позднеимперской Россией / Б. Натанс – М., 2007. – 464 с. 9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. СПб., 1904. – Т.47. 10. Полицук М. Евреи Одессы и Новороссии социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии, 1881-1904 / Полицук М. – Иерусалим – Москва, 2002. – 424 с. 11. Фельдман Д. З. Страницы истории евреев России XVIII–XIX вв. / Д. З. Фельдман – М., 2005. – 422 с. 12. *Харьковские губернские ведомости.* – 1861–1917 гг. 13. *Харьковский календарь на 1872–1917 гг.* 14. Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры. 1794–1881 / С. Ципперштейн, 1995. – 207 с. 15. Частное предпринимательство в дореволюционной России: этноконфессиональная структура и региональное развитие, XIX – начало XX в. – М., 2010. – 552 с. 16. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний – Харків, 2007. – 304 с. 17. Herlihy P. *Odessa: A History, 1794-1914* / P. Herlihy. – Cambridge, 1986. – 576 p. 18. Levitats I. *The Jewish Community in Russia, 1844-1917* / I. Levitats, 1981. – 656 p. 19. Loewe H.-D. *The Tsars and the Jews, 1772-1917* / H.-D. Loewe, 1993. 190 p.

Bibliography (transliterated): 1. Antonov A. L., Masliychuk V. L., Paramonov A. F. *Istoriya Harkovskogo gorodskogo samoupravleniya 1654–1917* / A. L. Antonov, V. L. Masliychuk, A. F. Paramonov – Kharkiv, 2004. – 192. 2. *Bartal I. Ot obschinyi k natsii: evrei Vostochnoy Evropyi v 1772-1881* / I. Bartal – Moscow, 2007. – 264. 3. *Evrei v sovremennom mire: antologiya dokumentov.* – Moscow, 2003. – 799. 4. *Zapadnyie okrainyi Rossiyskoy imperii.* – Moscow, 2006. – 606. 5. *Ivanova N. A., Zheltova V. P. Soslovno-klassovaya struktura Rossii v kontse XIX – nachale XX vv.* / N. A. Ivanova, V. P. Zheltova – Moscow, 2004. – 572. 6. *Klier Dzh. Rossiya sobiraet svoih evreev / Dzh. Klier* – Moscow, 2000. – 190. 7. *Masliychuk V. L. ProvIntsIya na perehrestI kultur / V. L. Masliychuk* – Kharkiv, 2007. – 400. 8. *Natans B. Za chertoy: Evrei vstrechayutsya s pozdneimperskoy Rossiey / B. Natans* – Moscow, 2007. – 464. 9. *Pervaya vseobschaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii. 1897 g. Sankt Peterburg, 1904.* – Vol. 47. 10. *Polischuk M. Evrei Odessyi i Novorossii sotsialno-politicheskaya istoriya evreev Odessyi i drugih gorodov Novorossii, 1881-1904 / Polischuk* – Ierusalim – Moscow, 2002. – 424. 11. *Feldman D. Z. Stranitsyi istorii evreev Rossii XVIII–XIX vv. / D. Z. Feldman* – Moscow, 2005. – 422. 12. *Harkovskie gubernskie vedomosti.* – 1861–1917 gg. 13. *Harkovskiy kalendar na 1872–1917 gg.* 14. *Tsippershteyn S. Evrei Odessyi. Istoriya kulturyi. 1794–1881 / S. Tsippershteyn, 1995.* – 207. 15. *Chastnoe predprinimatelstvo v dorevolyutsionnoy Rossii: etnokonfessionalnaya struktura i regionalnoe razvitie, XIX – nachalo XX v.* – Moscow, 2010. – 552. 16. *Chorniy D. M. Po lIviy blk DnIpra: problemi modernIzatsIYi mIst UkraYini (kInets XIX – pochatok XX st.) / D. M. Chorniy* – Kharkiv, 2007. – 304. 17. *Herlihy P. Odessa: A History, 1794-1914 / P. Herlihy.* – Cambridge, 1986. – 576. 18. *Levitats I. The Jewish Community in Russia, 1844-1917 / I. Levitats, 1981.* – 656. 19. *Loewe H.-D. The Tsars and the Jews, 1772-1917 / H.-D. Loewe, 1993.* 190.

Надійшла (received) 11.05.2015 р.

УДК (477) «18/19»

Торгові війни в єврейській громаді Харкова наприкінці XIX століття / А. В. Харченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 38 (1147). – С. 129–137. Бібліогр.: 19 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті автор досліджує історію відносин в середовищі єврейської громади Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст. Формування громади відбувалося на тлі модернізації її традиційних інститутів. Центральна і місцева влада проводила дискримінаційну політику щодо єврейського населення. Вивчення взаємодії влади на різних рівнях дозволяє говорити про поєднання імперської та ліберальної моделі в підході до єврейської громади. Відносини в середовищі громади могли бути сповнені конфліктності, яка ставала підставою для взаємних звинувачень і пошуку підтримки влади.

Ключові слова: акультурація, єврейське населення, модернізація, селективна інтеграція, Харків.

УДК (477) «18/19»

«Торговой войны» в еврейской общине Харькова в конце XIX века / А. В. Харченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 38 (1147). – С. 129–137. Бібліогр.: 19 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье автор исследует историю отношений в среде еврейской общины Харькова конца XIX – начала XX вв. Формирование общины происходило на фоне модернизации ее традиционных институтов. Центральная и местная власти проводили дискриминационную политику в отношении еврейского населения. Изучение взаимодействия власти на разных уровнях позволяет говорить о совмещении имперской и либеральной моделей в подходе к еврейской общине. Отношения в еврейской среде могли быть наполнены конфликтностью, которая становилась причиной для взаимных обвинений и поиска поддержки властей.

Ключевые слова: аккультурация, еврейское население, модернизация, селективная интеграция, Харьков.

«Trade war» in the Jewish community of Kharkov at the end of the XIX-th century / A. V. Kharchenko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2015. – № 38 (1147). – P. 129–137. – Bibliogr.: 19. – ISSN 2079-0813.

The author examines the history of relations among the Jewish community of Kharkov late XIX - early XX centuries. The formation of the community took place against the modernization of its traditional institutions. Central and local authorities conducted a discriminatory policy against the Jewish population. The study of interaction between the authorities at various levels suggests a combination of imperial and liberal models in the approach to the Jewish community. The relationship among the Jews could be filled of conflict, which became a cause for recrimination and retrieval support of the authorities. The issue is the existence of a separate entrepreneurial culture of the Jewish community and its ethnic solidarity (whose presence often treated as the kind alleged criminal) and its interaction with local authorities and businessmen of other ethnic and confessional groups.

Key words: acculturation, the Jewish population, modernization, selective integration, Kharkiv.

РЕФЕРАТИ

УДК 94(477) «1920»

Післяреволюційні новації 1920-х років у Харківському технологічному інституті: «пролетаризація», українізація / В. І. Ніколаєнко, Л. П. Савченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2015. – № 38 (1147). – С. 3-13. Бібліографія: 7 назв. – ISSN 2079-0813.

Стаття присвячена характеристиці одного з етапів історії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Аналізуються кампанії «пролетаризації» та українізації, які значною мірою визначили специфіку розвитку Харківського технологічного інституту (сучасна назва – НТУ «ХПІ») у 20-х роках ХХ століття. Кампанія «пролетаризації» мала і негативні наслідки: нездатність частини студентів повноцінно оволодіти фаховими знаннями і відповідне падіння якості освіти, несправедливі переслідування та обмеження доступу до навчання в інституті представників «непролетарських» верств. Згорання українізації в наступний період ліквідувало багато важко досягнутих здобутків.

Ключові слова: вища школа, «пролетаризація», українізація, студенти, викладачі, робітничий факультет, підготовчі курси.

УДК (477) «20»

Приватнопідприємницькі товариства Харкова: виникнення та діяльність в роки непу / Ю. П. Волосник, М. Ю. Онацький // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 38 (1147). – С. 3–12. Бібліогр.: 11 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті аналізуються виникнення та діяльність підприємницьких товариств у Харкові в роки непу. Проаналізовано правову базу приватних товариств та роль держави в регулюванні діяльності товариств різних типів. Досліджено персональний склад фундаторів товариств повних, на вірі, з обмеженою відповідальністю та акціонерних, роль товариств у економічному житті Харкова, а також процес їх ліквідації в період згорання непу.

Ключові слова: неп, приватні підприємства повні, на вірі, з обмеженою відповідальністю, акціонерні.

УДК 930.1(477)(= 411.16) «17/19»

Євреї Наддніпрянщини кінця XVIII - початку ХХ ст. в сучасній українській історіографії / І. В. Дворкін // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 38 (1147) . – С. 13-28. Бібліогр.: 59 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті проаналізована сучасна українська історіографія історії євреїв в українських землях, що перебували під владою Російської імперії наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. Виділено основні напрями сучасних досліджень в українській юдаїці. Проаналізовано узагальнюючі роботи з історії українського єврейства; спеціальні розвідки, що досліджують історіографію історії євреїв, економічну історію, політику царизму в національному питанні, міграції, освіту та просвітництво, єврейське населення окремих регіонів та міст тощо. Стаття може бути корисною дослідникам різних аспектів історії України імперського періоду.

Ключові слова: сучасна українська історіографія, юдаїка, імперський період, Наддніпрянська Україна

УДК 94 (477) “19/20”

Православна Церква та повсякденне життя акторів Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку ХХ ст. / І.В. Єремєєва // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: "Актуальні проблеми історії України". – Х. : НТУ «ХПІ», 2015. – № 38 (1147). – С.29-39. – Бібліогр.: 25 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті на основі документів Центрального державного історичного архіву, м. Київ, Державного архіву Харківської області, матеріалів періодичних видань, мемуарів акторів та літературних творів визначено вплив Православної Церкви на повсякденне життя акторів Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. Розглянуто джерела формування сприйняття артистів у середовищі представників духовного стану. Проаналізовано законодавчі норми, що підтримували церковні положення щодо театрів і їх роль у професійній діяльності акторів. Окремо охарактеризовано місце Церкви у приватному житті служителів Мельпомени. Досліджено взаємозв'язок норм моралі, що офіційно диктувалися православним християнством та уявленням про моральні якості артистів у суспільстві, а також особливості формування моральних норм у середовищі акторів.

Ключові слова: Православна Церква, актори, повсякденне життя, моральні норми, десоціалізація, анафема.

УДК 94(477.54),18/19":[373.03:352]

Організація навчально-виховної роботи у земських школах Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття) // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х. : НТУ «ХП», 2015. – № 38 (1147). – С. 40-51. – Бібліогр.: 53 назви. ISSN 2079-0813.

Розглядається навчальний процес та виховна робота у земських початкових народних училищах на Харківщині у 1865-1917 рр. Проаналізовано зміст навчальних програм, форми навчальної роботи, охарактеризовано систему проведення випускних іспитів. Визначено внесок Міністерства освіти, Харківської дирекції народних училищ та місцевого самоврядування у формування змісту та організацію освітнього процесу. Розглянуто зміст, завдання та основні форми виховної роботи.

Ключові слова: : земство, народна школа, початкова освіта, виховна робота, іспит.

УДК 334.723:94(477)"1923/1924"

Товариство з обмеженою відповідальністю «Нова Баварія» як приклад діяльності виробничих підприємств із змішаним (приватно-державним) капіталом за часів непу / В. В. Кабачек // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х. : НТУ «ХП», 2015. – № 38 (1147). – С.52-61. – Бібліогр.: 14 назв. ISSN 2079-0813.

У статі йдеться про часи непу, коли було засноване і певний час проіснувало у вигляді товариства з обмеженою відповідальністю концесійного типу «Українське броварне товариство «Нова Баварія». До складу товариства увійшли Харківський губвиконком та громадянин Естонії І.І. Окман. Попри в цілому успішну роботу вказаного товариства, воно припинило свою діяльність через не пов'язані з м. Харковом причини. Робиться висновок про непослідовність дій державних органів, що ставило приватний капітал, у т.ч. – іноземний, у атмосферу невизначеності і надзвичайних ризиків.

Ключові слова: неп, залучення іноземних інвестицій, змішані (приватно-державні) товариства, «Бродкомбінат», «Нова Баварія», «Українська Нова Баварія».

УДК 94 (477.54)"192":[338.45:674]

Селянські промисли по обробці рослинної сировини на Харківщині в роки непу / А. С. Лапченко // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХП», 2015. – № 38 (1147). – С.62-72. – Бібліогр.: 14 назв. ISSN 2079-0813.

Стаття присвячена розвитку селянських промислів по обробці рослинної сировини на Харківщині в роки непу. Основну увагу в статті приділено висвітленню особливостей географічно-галузевого оформлення дрібного виробництва з рослинної сировини регіону в 20-х роках XX ст. Виявлено специфіку промислової діяльності харківського селянства протягом непу. Розкрито процес кооперування цих промислів та його вплив на подальший розвиток галузі.

Ключові слова: кустар, ремісник, селянство, промисли, промисловець, кустарна промисловість, нова економічна політика.

УДК (477) «18/19»

Питання обов'язків та відповідальності у звичаєво-правовому договорі наймання в Україні другої половини XIX– початку XX століть / В. В. Маліков // Вісник НТУ «ХП». Серія: ISSN 2079-0813. Вісник НТУ «ХП». 2015. № 38 (1147)

Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2015. – № 38 (1147). – С. 73–83. Бібліогр.: 21 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті розкриваються звичаєво-правові та морально-етичні основи формування і функціонування обов'язків та відповідальності сторін звичаєво-правових відносин наймання в українському суспільстві пореформеної доби. Ці відносини мали базуватися на моральних принципах чесності, справедливості, цінності вкладеної праці та гідності сторін. Однак фактичний обсяг прав і обов'язків, ступінь відповідальності хазяїна і наймита залежали від їх майнового стану та соціального статусу. Осердям їх відносної рівноправності за звичаєвим правом мав бути рівномірний захист інтересів обох сторін під контролем громадської думки.

Ключові слова: звичаєве право, наймит, договір наймання, обов'язок, відповідальність, праця, платня.

УДК [7.078:373.3.018.53] (477.54-25) Алчевська

Меценатська діяльність Христини Данилівни Алчевської (1843 - 1920) / Д. В. Сергієнко // НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2015. – № 38 (1147). – С. 84-92. Бібліогр.: 20 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті розглянуто життя та просвітницьку діяльність відомого педагога Христини Данилівни Алчевської. Проведено аналіз історико-громадських чинників, які сформували її світогляд. Досліджено меценатську складову її діяльності у сфері освіти, видавничої справи, участь у благодійних товариствах Харкова. Виявлено її внесок у розвиток освіти та культури Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Христина Данилівна Алчевська, благодійність, недільні школи, жіночий рух, народна освіта.

УДК 930.2:81'373.21(477.54)

Джерела до історії формування топонімічного простору Харкова / М. Ю. Тахтаулова // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2015. – № 38 (1147). – С. 93–104. Бібліогр.: 38 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті аналізуються архівні та опубліковані джерела з історії становлення та розвитку топонімічного простору Харкова. Представлені джерела класифіковано та розділено на групи: загальнодержавні законодавчі акти, нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування, карти та плани, списки вулиць, періодичні видання, джерела особового походження, художня література, спеціалізовані інтернет-ресурси.

Ключові слова: історичні джерела, топоніміка Харкова, урбанонім, геонім.

УДК 37.018.1(477.51) «18/19»

Стан домашньої освіти на Чернігівщині у XIX - на початку XX ст. / Г. Г. Яковенко // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2015. - № 38 (1147). – С. 105-117. Бібліогр.: 21 назва. ISSN 2079-0813.

У статті розглядається стан розповсюдження домашньої освіти серед дворянства та інших верств населення; участь дворянства та представників інших станів у такого виду педагогічній діяльності; відомості про наявність домашньої освіти у окремих осіб, а також про учителів, що надавали освітні послуги. У статті розглядається професійна підготовка домашніх учителів у середніх навчальних закладах (переважно жіночих); освітньо-організаційна діяльність домашніх учителів по створенню початкових навчальних закладів.

Ключові слова: домашня освіта, домашні учителі, педагогіка, професія, Чернігівщина.

УДК (477) «18/19»

Торгові війни в єврейській громаді Харкова наприкінці XIX століття / А. В. Харченко // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХП». – 2015. – № 38 (1147). – С. 118–126. Бібліогр.: 19 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті автор досліджує історію відносин в середовищі єврейської громади Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст. Формування громади відбувалося на тлі модернізації її традиційних інститутів. Центральна і місцева влада проводила дискримінаційну політику щодо єврейського населення. Вивчення взаємодії влади на різних рівнях дозволяє говорити про поєднання імперської та ліберальної моделі в підході до єврейської громади. Відносини в середовищі громади могли бути сповнені конфліктності, яка ставала підставою для взаємних звинувачень і пошуку підтримки влади.

Ключові слова: акультурація, єврейське населення, модернізація, селективна інтеграція, Харків.

РЕФЕРАТЫ

УДК 94(477) «1920»

Послереволюционные новации 1920-х годов в Харьковском технологическом институте: «пролетаризация», украинизация / В. И. Николаенко, Л. П. Савченко // Вісник НТУ «ХПИ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПИ», 2015. – № 38 (1147). – С. 3-13. Бібліографія: 7 назв. – ISSN 2079-0813.

Статья посвящена характеристике одного из этапов истории Национального технического университета «Харьковский политехнический институт». Анализируются кампании «пролетаризации» и украинизации, которые в значительной мере определили специфику развития Харьковского технологического института (современное название – НТУ «ХПИ») в 20-х годах XX века. Кампания «пролетаризации» имела и негативные последствия: неспособность части студентов полноценно овладеть специальными знаниями и соответствующее падение качества образования, несправедливые преследования и ограничения доступа к обучению в институте представителей «непролетарских» слоев. Сворачивание украинизации в последующий период ликвидировало много с трудом достигнутых успехов.

Ключевые слова: высшая школа, «пролетаризация», украинизация, студенты, преподаватели, рабочий факультет, подготовительные курсы.

УДК (477) «20»

Частнопредпринимательские товарищества Харькова: возникновение и деятельность в годы нэпа / Ю. П. Волосник Ю. П., Онацкий // Вісник НТУ «ХПИ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПИ». – 2015. – № 38 (1147). – С. 3–12. Бібліогр.: 11 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье анализируются возникновение и деятельность предпринимательских обществ в Харькове в годы нэпа. Проанализирована правовая база частных обществ и роль государства в регулировании деятельности обществ различных типов. Исследован персональный состав основателей обществ полных, на вере, с ограниченной ответственностью и акционерных, роль обществ в экономической жизни Харькова, а также процесс их ликвидации в период свертывания нэпа.

Ключевые слова: нэп, частные предприятия, полные, на вере, с ограниченной ответственностью, акционерные.

УДК 930.1(477)(= 411.16) «17/19»

Евреи Надднепрянины к. XVIII - начала XX ст. в современной украинской историографии / И. В. Дворкин // Вісник НТУ «ХПИ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПИ». – 2015. – № 38 (1147). – С. 13-28. Бібліогр.: 59 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье проанализирована современная украинская историография истории евреев в украинских землях, находящихся под властью Российской империи в конце XVIII - начале XX в. Выделены основные направления современных исследований в украинской иудаике. Проанализированы обобщающие работы по истории украинского еврейства; специальные работы по историографии истории евреев, экономической истории, политике царизма в национальном вопросе, миграциям, образованию и просвещению, еврейскому населению отдельных регионов и городов. Статья может быть полезна исследователям различных аспектов истории Украины имперского периода.

Ключевые слова: современная украинская историография, иудаика, имперский период Надднепрянская Украина

УДК 94 (477) "19/20"

Православная Церковь и повседневная жизнь актеров Надднепрянской Украины во второй половине XIX – начале XX вв. / И.В. Еремеева // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: "Актуальні проблеми історії України". – Х. : НТУ «ХПІ», 2015. – № 38 (1147). – С.29-39. – Бібліогр.: 25 назв. – ISSN 2079-0813 .

В статье на основе документов Центрального государственного исторического архива, г. Киев, Государственного архива Харьковской области, материалов периодических изданий, мемуаров актеров и литературных произведений определено влияние Православной Церкви на повседневную жизнь актеров Надднепрянской Украины во второй половине XIX – начале XX вв. Рассмотрены источники формирования восприятия артистов в среде представителей духовного сословия. Проанализированы законодательные нормы, которые поддерживали церковные положения и их роль в профессиональной деятельности актеров. Несколько отдельно охарактеризовано место Церкви в частной жизни служителей Мельпомены. Исследована взаимосвязь норм морали, официально декларируемых православным христианством и представлениями о моральных качествах артистов в обществе, а также особенности формирования нравственных норм в среде актеров.

Ключевые слова: Православная Церковь, актеры, повседневную жизнь, моральные нормы, десоциализация, анафема.

УДК 94(477.54),,18/19”:[373.03:352]

Организация учебно-воспитательной работы в земских школах Харьковской губернии / С. Н. Жуков // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х. : НТУ «ХПІ», 2015. – № 38 (1147). – С. 40-51. – Бібліогр.: 53 назви. ISSN 2079-0813.

Рассматривается учебный процесс и воспитательная работа в земских начальных народных училищах Харьковской губернии в 1865-1917 гг. Проанализировано содержание учебных программ, формы учебной работы, охарактеризована система проведения выпускных экзаменов. Определён вклад Министерства народного просвещения, Харьковской дирекции народных училищ и местного самоуправления в формирование содержания и организацию образовательного процесса. Проанализированы содержание, задания и основные формы воспитательной работы.

Ключевые слова: земство, народная школа, начальное образование, воспитательная работа, экзамен.

УДК 334.723:94(477)”1923/1924”

Общество с ограниченной ответственностью «Новая Бавария» как пример деятельности производственных предприятий со смешанным (частно-государственным) капиталом в годы нэпа / В. В. Кабачек // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х.: НТУ «ХПІ», 2015. – № 38 (1147). – С. 52-61. – Бібліогр.: 14 назв. ISSN 2079-0813.

В статье идет речь о годах нэпа, когда было основано и определенное время просуществовало в виде общества с ограниченной ответственностью концессионного типа «Украинское пивоваренное товарищество «Новая Бавария». В состав товарищества вошли Харьковский губисполком и гражданин Эстонии И.И. Окман. Вопреки в целом успешной работе указанного товарищества, оно прекратило свою деятельность из-за причин, не связанных с г. Харьковом. Делается вывод о непоследовательности действий государственных органов, которые ставили частный капитал, в т.ч. – иностранный, в атмосферу неопределенности и высоких рисков.

Ключевые слова: нэп, привлечение иностранных инвестиций, смешанные (частно-государственные) товарищества, «Бродкомбинат», «Новая Бавария», «Украинская Новая Бавария».

УДК 94 (477.54)”192”:[338.45:674]

Крестьянские промыслы по обработке растительного сырья на Харьковщине в годы нэпа / А. С. Лапченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Х. : НТУ «ХПІ», 2015. – № 38 (1147). – С. 62-72. – Бібліогр.: 14 назв. ISSN 2079-0813.

Статья посвящена развитию крестьянских промыслов по обработке растительного сырья на Харьковщине в годы нэпа. Освещены особенности географического отраслевого оформления мелкого производства из растительного сырья региона в 20-х годах XX ст. Указано на специфику промышленной деятельности харьковского крестьянства в годы нэпа. Проанализировано кооперирование этих промыслов и их влияние на последующее развитие отрясли.

Ключевые слова: кустарь, ремесленник, крестьянство, промыслы, промышленник, кустарная промышленность, новая экономическая политика

УДК (477) «18/19»

Вопрос обязанностей и ответственности в обычно-правовом договоре найма в Украине второй половины XIX-начала XX веков / В. В. Маликов // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 38 (1147). – С. 73–83. Бібліогр.: 21 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье раскрываются обычно-правовые и морально-этические основы формирования и функционирования обязанностей и ответственности сторон обычно-правовых отношений найма в украинском обществе пореформенной эпохи. Эти отношения должны были основываться на нравственных принципах честности, справедливости, ценности вложенного труда и достоинства обеих сторон. Однако фактический объем прав и обязанностей, степень ответственности хозяина и батрака зависели от их имущественного положения и социального статуса. Фундаментом их относительной равноправия по обычному праву должна быть равномерная защита интересов обеих сторон под контролем общественного мнения.

Ключевые слова: обычное право, батрак, договор найма, обязанность, ответственность, труд, плата.

УДК [7.078:373.3.018.53] (477.54-25) Алчевська

Меценатская деятельность Христины Даниловны Алчевской (1843 - 1920) / Д. В. Сергиенко // НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. — Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 38 (1147). – С. 84-92. Бібліогрф.: 22 назв.

В статье рассмотрены жизнь и просветительская деятельность известного педагога Христины Даниловны Алчевской. Проведен анализ историко-общественных факторов, сформировавших его мировоззрение. Исследована меценатская составляющая ее деятельности в сфере образования, издательского дела, участия в благотворительных обществах Харькова. Выявлено ее вклад в развитие образования и культуры Приднепровской Украины во второй половине XIX - начале XX в.

Ключевые слова: Христина Даниловна Алчевская, благотворительность, воскресные школы, женское движение, народное образование.

УДК 930.2:81'373.21(477.54)

Источники по истории формирования топонимического пространства Харькова / М. Ю. Тахтаулова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. – № 38 (1147). – С. 93-104. Бібліогр.: 38 назв. – ISSN 2079-0813.

В данной статье анализируются архивные и опубликованные источники по истории становления и развития топонимического пространства Харькова. Предложенные источники классифицированы и поделены на группы: общегосударственные законодательные акты, нормативно-правовые акты органов местного самоуправления, карты и планы, списки улиц, периодические издания, источники личного происхождения, художественная литература, специализированные интернет-ресурсы.

Ключевые слова: исторические источники, топонимика Харькова, урбаноним, геоним.

УДК 37.018.1(477.51) «18/19»

Состояние домашнего образования на Черниговщине в XIX - начале XX вв. / Г. Г. Яковенко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. - № 38 (1147). – С. 105-117. Бібліогр.: 21 назва. ISSN 2079-0813.

В статье рассматривается степень распространения домашнего образования среди дворянства и других слоев населения; участие дворянства и представителей других состояний в такой педагогической деятельности; сведения о наличии домашнего образования у отдельных личностей, а

также об учителях, которые оказывали образовательные услуги. В статье рассматривается профессиональная подготовка домашних учителей в средних учебных заведениях (преимущественно женских); образовательно-организационная деятельность домашних учителей по созданию начальных учебных заведений.

Ключевые слова: домашнее образование, домашние учителя, педагогика, профессия, Черниговщина.

УДК (477) «18/19»

«Торговый войны» в еврейской общине Харькова в конце XIX века / А. В. Харченко // Вісник НТУ «ХПИ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПИ». – 2015. – № 38 (1147). – С. 118-126. Бібліогр.: 19 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье автор исследует историю отношений в среде еврейской общины Харькова конца XIX – начала XX вв. Формирование общины происходило на фоне модернизации ее традиционных институтов. Центральная и местная власти проводили дискриминационную политику в отношении еврейского населения. Изучение взаимодействия власти на разных уровнях позволяет говорить о совмещении имперской и либеральной моделей в подходе к еврейской общине. Отношения в еврейской среде могли быть наполнены конфликтностью, которая становилась причиной для взаимных обвинений и поиска поддержки властей.

Ключевые слова: аккультурация, еврейское население, модернизация, селективная интеграция, Харьков.

ABSTRACTS

UDC 94(477) «1920»

Post-revolutionary Innovations of 1920th in Kharkiv Technological Institute: «Proletarization», Ukrainization / V. I. Nikolayenko, L. P. Savchenko // Bulletin of NTU "KHPI". Series: Actual problems of Ukrainian history. - Kharkiv: NTU "KHPI", 2015. - № 38 (1147). – P. 3-13. Bibliogr.: 7. – ISSN 2079-0813.

The article is devoted to the characteristic of one of the stages of the National technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» history. The campaigns of «Proletarization» and Ukrainization which largely determined the specificity of Kharkiv technological Institute (modern name – NTU "KHPI") development in 1920th are analyzed. Campaign «proletarianization» had negative consequences: the inability of the students to fully master the special knowledge and corresponding drop in the quality of education, unjust persecution and restrictions on access to training at the Institute of representatives of «non-proletarian» estates. Folding Ukrainization thereafter eliminated many hard-won gains.

Keywords: high school, «Proletarization», Ukrainization, students, faculty, working faculty, preparatory courses.

UDC (477) «20»

Public-private partnerships Kharkov: occurrence and activity in the years of the NEP / Y. P. Volosnik, M. Y. Onatskiy // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2015. – № 38 (1147). – P. 3-12. – Bibliogr.: 11. – ISSN 2079-0813.

The article analyzes the emergence and activities of business entities in Kharkiv in the NEP. Analyzed the legal framework of private societies and the role of the state in regulating the activities of companies of different types. Investigated the composition of the founders of the companies full, faith, limited liability and joint stock, the role of societies in the economic life of Kharkov, and the process of their elimination during the collapse of the NEP. As a result of this situation - different types of private companies during the NEP did not manage to achieve their great potential and become one of the important factors of socio - economic development of Kharkiv.

Keywords: new economic policy, private enterprise, full, faith, limited liability company, joint stock.

UDC 930.1(477)(= 411.16) «17/19»

Jewry of Russian-ruled Ukraine in the end of the XVIII and the beginning of XX the XX century in contemporary Ukrainian historiography / I. V. Dvorkin // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv : NTU "KhPI", 2015. – № 38 (1147). – P. 13-28. – Bibliogr.: 59. – ISSN 2079-0023.

The article analyzes the contemporary Ukrainian historiography of the history of Jewry in the Ukrainian lands under the authority of the Russian Empire at the end of XVIII and the beginning of the XX century. The basic directions of contemporary research in the Ukrainian Judaica are marked. The general works on the history of Ukrainian Jewry; special works on the historiography of Jewish history, economic history, government policy in the national question, migration, education, the Jewish population of Ukrainian regions and cities are analyzed. The article can be useful to researchers of various aspects of imperial period Ukrainian history.

Keywords: contemporary Ukrainian historiography, judaica, imperial period, Naddniprians'ka Ukraine (Russian-ruled Ukraine).

UDC 94 (477) "19/20"

The Orthodox Church and Dnieper Ukraine actor's daily life in the second half of XIX – early XX centuries) / I.V. Yeremeyeva // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv : NTU "KhPI", 2015. – № 38 (1147). – P. 29-39. – Bibliogr.: 25. – ISSN 2079-0813.

In the article on the basis of the documents of the Central State Historical Archive, Kiev, the State Archives of Kharkiv region, materials of periodicals, memoirs and literary works the influence of the Orthodox Church on the daily lives of actors Dnieper Ukraine in the second half of XIX - early XX

centuries is shown. The perception forming sources of the actors among clergy representatives are discovered. The legislation supporting the Church position and its role in professional work of the actors are analyzed. Moreover the Church place in the privacy of Melpomene-servants is characterized. The morality standard interconnection formally declaring by Orthodox Christianity and artist's moral norm understanding in society, as well as the moral standard formation features among the actors are examined.

Keywords: Orthodox Church, actors, everyday life, moral standards, desocialization, anathema.

UDC 94(477.54),18/19":[373.03:352]

The Organization of Educational Work in Zemstvo Schools of the Kharkiv Province at the second half of the 19th – at the beginning of the 20th centuries / Serhii Zhukov // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv : NTU "KhPI", 2015. – № 38 (1147). – P. 40-51. – Bibliogr.: 53. – ISSN 2079-0813.

The article is a complex research of the organization of educational work in primary peasant schools of the Kharkiv province in 1865-1917. The content, tasks, forms of educational work in primary schools of the Kharkiv province have been characterized. The evolution of the final exams system in zemstvo schools has been described. The part of the Ministry of education, local department of education, local self-government and pedagogical society in the formation and development of educational work has been analyzed. It was found that in educational work in peasant schools different forms of participation in social and ecclesial life have been used. Educational work in rural schools was based on the principles of development of students' traits of Christian piety, humanistic values and instilling patriotic feelings. To achieve this, used various forms of work related to participation in church schools and public life.

Keywords: zemstvo, peasant school, primary education, educational work, final exam.

UDC 334.723:94(477)"1923/1924"

«Nova Bavaria» («New Bavaria») associations ltd (limited) as an example of industrial enterprises with joint (private and state) financial actuary in the NEP years / V.V. Kabachek // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU "KhPI", 2015. – № 38 (1147). – P. 52-61. – Bibliogr.: 14. – ISSN 2079-0813.

The given paper elucidates the period of New Economic Policy (NEP) when Ukrainian Brewery association «Nova Bavaria» («New Bavaria») ltd of concession type was founded and existed a certain period of time. Its composition former on the basis of unprofitable trust of local industry «Brodcombinat» constituted as share-holders Kharkiv Province Executive Committee and the citizen of Estonia I.I. Okman. The very fact of the existence of the association mentioned above disproves the theses spread widely in historiography that at NEP period concessions as such and independent joint-stock companies with foreign and private financial capital did not exist. In spite of successful activity in general «Nova Bavaria» ceased its functioning not because of the reasons relating to Kharkiv and later continued its activity as a local industry trust Ukrainian «Nova (New) Bavaria» which to a certain time demonstrated successful indices. In conclusion is marked inconsistency of directing bodies actions that put private capital in general and foreign one in particular in the situation of uncertainty and extraordinary risks.

Key words: NEP (New Economic Policy), enlisting foreign investments, joint (private and state) associations, «Brodcombinat», «Nova (New) Bavaria», «Ukrainian Nova (New) Bavaria».

UDC 94 (477.54)"192":[338.45:674]

Peasant trades on treatment of digister on Kharkivschini in the years of new economic policy / A. S. Lapchenko // Bulletin of NTU "KhPI". Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv : NTU "KhPI", 2015. – № 38 (1147). – P. 62-72. – Bibliogr.: 14. – ISSN 2079-0813.

The article is devoted development of peasant trades on treatment of digister on Kharkivschini in the years of new economic policy. Basic attention in the article is spared illumination of features geographically sectorial registration of shallow production from the digister of region in 20-s of XX-th century, and also found out the specific of industrial activity of the Kharkiv peasantry during a new economic policy. Attention co-operation of these trades and consequences is spared on subsequent development. Village artisans representing an original way of private industrial enterprises. Basically

crafts processing plant material engaged in two socio-professional groups: lone artisan and peasant host of crafts.

Keywords: handicraftsman, artisan, peasantry, trades, industrialist, handicraft industry, new economic policy.

UDC (477) «18/19»

The Issue of obligations and liability in the customary law hiring contract in Ukraine in the mid-19th – early 20th centuries / V. V. Malikov // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2015. – № 38 (1147). – P. 73-83. – Bibliogr.: 21. – ISSN 2079-0813.

The paper reveals customary law and moral basis for formation and functioning of the obligations and liability both sides of customary law relations of employment had in Ukrainian society in the mid-19th – early 20th centuries. The study highlights basic components of labour contract and analyzes special features of relations between wage labourers and masters and their regulation according to customary law norms. These relations ought to be based on moral principles of honesty, fairness, value of labor invested and dignity of both sides. However, the actual amount of rights, duties and responsibilities, the degree of liability of the owner and laborer depended on their property and social status. The basis of their relative equality under customary law must be informal protection of the interests of both parties under the control of public opinion.

Key words: customary law, wage labourer, hiring contract, obligation, liability, labour, payment.

UDC [7.078:373.3.018.53] (477.54-25)

The charitable activities of Christina Danilivna Alchevska (1843 - 1920) / D. V. Serhiienko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2015. – № 38 (1147). – P. 84-92. – Bibliogr.: 22. – ISSN 2079-0813.

The article examines the charitable activities in education, publishing, participation in charitable societies of Kharkov, a famous teacher Christina Danilovna Alchevska. The aim of this work, based on the epistolary heritage of Christina, analyzed the contribution of charitable activities of Christina Alchevska on the development of education and culture in Kharkov province in the second half of XIX – early XX century. As a result was analysed of the historical and social factors that have shaped her worldview and helped to define the purpose of her life to teach more women literacy and attach to the historical and cultural heritage of Ukraine. Based on the memoirs and archival documents to determine the scale of charitable activities of Christina Alchevska.

Key words: Christina Danilivna Alchevska, charity, Sunday schools, women's movement, popular education.

UDC 930.2:81'373.21(477.54)

Historical Sources of the Kharkiv Toponymic Area Formation / Maria Takhtaulova // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2015. – № 38 (1147). – P. 93-104. – Bibliogr.: 38. – ISSN 2079-0813.

The article is devoted to the analysis of published and archival sources of the Kharkiv toponymic area formation history. The sources have been classified and divided into groups such as: legislative acts, local self-government acts, area maps and plans of the city, lists of streets, newspapers and magazines, memoirs, belles-lettres, special web-resources. Different types of sources give an opportunity to do a deep analysis of the Kharkiv toponymic area genesis and transformations. Various kinds of sources for the opportunity to give an unbiased analysis of the process of formation and genesis urbanimichoho simple Kharkov. A further focus of the study of place names Kharkiv source systems may be following the intelligence archives, processing of Press and artistic literary.

Keywords: historical sources, toponymy of Kharkiv, geonym, toponym.

UDC 37.018.1(477.51) «18/19»

The state of home education in Chernigiv region in the end of XIX-th – the beginning XX-th centuries / G. G. Yakovleva // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 38 (1147). – P. 105-117. – Bibliogr.: 21. – ISSN 2079-0813.

The article covers the establishment and development process of the a degree of distribution of home education among the nobility and other layers of population; a participation of the nobility and representatives of other states in such kind of pedagogical practice. The information about the presence of home education fat home individuals have, and also about teachers that rendered provided educational services. Professional preparation of home teachers is in secondary educational establishments (mainly woman); Educationally-organizational activity of home teachers on creation of primary educational establishments. Home education is an integral part of the educational training of the nobility for admission to educational institutions. Impoverished nobles themselves acted as teachers.

Key words: home education, the teachers, pedagogic, profession, Chernihiv region.

UDC (477) «18/19»

"Trade war" in the Jewish community of Kharkov at the end of the XIX-th century / A. V. Kharchenko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2015. – № 38 (1147). – P. 118-126. – Bibliogr.: 19. – ISSN 2079-0813.

The author examines the history of relations among the Jewish community of Kharkov late XIX - early XX centuries. The formation of the community took place against the modernization of its traditional institutions. Central and local authorities conducted a discriminatory policy against the Jewish population. The study of interaction between the authorities at various levels suggests a combination of imperial and liberal models in the approach to the Jewish community. The relationship among the Jews could be filled of conflict, which became a cause for recrimination and retrieval support of the authorities. The issue is the existence of a separate entrepreneurial culture of the Jewish community and its ethnic solidarity (whose presence often treated as the kind alleged criminal) and its interaction with local authorities and businessmen of other ethnic and confessional groups.

Key words: acculturation, the Jewish population, modernization, selective integration, Kharkiv.

ЗМІСТ

<i>Волосник Ю. П., Онацький М. Ю.</i> Приватнопідприємницькі товариства Харкова: виникнення та діяльність в роки непу.....	3
<i>Дворкін І. В.</i> Євреї Наддніпрянщини кінця XVIII – початку XX ст. в сучасній українській історіографії.....	13
<i>Єремєєва І. В.</i> Православна церква та повсякденне життя театральних акторів Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.	29
<i>Жуков С. М.</i> Організація навчально-виховної роботи у земських школах Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття).....	40
<i>Кабачек В. В.</i> Товариство з обмеженою відповідальністю «Нова Баварія» як приклад діяльності виробничих підприємств із змішаним (прватно-державним) капіталом за часів непу.....	52
<i>Лапченко А. С.</i> Селянські промисли з обробки рослинної сировини на Харківщині в роки непу.....	62
<i>Маліков В. В.</i> Питання обов’язків і відповідальності у звичаєво-правовому договорі наймання в Україні другої половини XIX – початку XX століть.).....	73
<i>Сергієнко Д. С.</i> Меценатська діяльність Христини Данилівни Алчевської (1843-1920).....	84
<i>Тахтаулова М. Ю.</i> Джерела до історії формування топонімічного простору Харкова.....	93
<i>Яковенко Г. Г.</i> Стан домашньої освіти на Чернігівщині у XIX – на початку XX ст.....	105
<i>Харченко А. В.</i> «Торгові війни» в середовищі єврейської громади наприкінці XIX ст.....	118
Реферати.....	137
Рефераты.....	141
Abstracts.....	145

НАУКОВЕ ВИДАННЯ
ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ХПІ»

Збірник наукових праць

Серія:
«Актуальні проблеми історії України»

№ 38 (1147) 2015

Науковий редактор проф. *В. І. Ніколаєнко*
Технічний редактор *М. Г. Качахідзе*
Відповідальний за випуск к.т.н. *І. Б. Обухова*

АДРЕСА РЕДКОЛЕГІЇ: Харків, 61002, вул. Фрунзе, 21, НТУ «ХПІ».
Кафедра політичної історії.
Тел.: (057) 707-68-29. E-mail: merkach@kpi.kharkov.ua

Обл. вид. № 42-13

Підп. до друку 25.12.2014. Формат 60x84 1/16. Папір офісний.
Друк. різнографія. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 10.
Наклад 300 прим. Зам. № 11098. Ціна договірна.

Видавничий центр НТУ «ХПІ». Свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта
видавничої справи ДК № 3657 від 24.12.2009 р.
61002, Харків, вул. Фрунзе, 21

Видавець і виготовлювач
ТОВ «ДРУКАРНЯ МАДРИД»
61024, м. Харків, вул. Ольмінського, 11
Тел.: (057) 756-53-25
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК №4399 від 27.08.2012 року
